

13713

T.C.

Gazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Yüksek Lisans Tezi

HAYRETİ DİVANI'NDA
KOZMİK ALEM ve ZAMAN

Danışman

Yard.Doç.Dr.
M. Nejat Sefercioğlu

Hazırlayan

Hikmet
Feridun Güven

Ankara - 1988

**T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

İÇİNDEKİLER

İçindekiler.....	I
Önsöz.....	XIII
Giriş.....	XV
Hayreti'nin Hayatına Dair.....	XXI

BİRİNCİ BÖLÜM

K O Z M İ K Â L E M

I-FELEK (âsumân, çarh, eflâk, gerdûn, gök, sema, sipihr) ..	1
a) Umumî olarak felek.....	1
b) Felek ile ilgili teşbih ve mecazlar.....	9
1-Arsa (arsa-i mihnet), meydan.....	9
2-Âsitân, âsitâne, kûy.....	10
3-Âşık, şeydâ.....	12
4-'Attâr, reyhancı.....	12
5-Atlas (aslas-ı zer-beft).....	13
6-Ayyâr, sehhâr.....	14
7-Beşik (gehvâr).....	15
8-Bezm.....	15
9-Bî-bakâ, bî-ihtiyâr, bî-karâr, bî-vefâ.....	15
10-Bûkalemûn.....	16
11-Cellâd, gâddâr.....	16
12-Çadır (cetr, hayme, gök atlas teng târ), otag.....	17
13-Çehre (çihre).....	18
14-Çemen, zemin.....	18

15-Çenber.....	19
16-Değirmen(âsiyâb).....	19
17-Dolap,çarh.....	21
18-Eşik(işig).....	22
19-Etek(dâmen).....	22
20-Eyvân.....	23
21-Güzellik(hûbluk,hüsn,letâfet).....	23
22-Habâb(habâb-ı bahr mihnet,nüh habâb)....	24
23-Hâmile kadın.....	25
24-Harman(hırmn).....	26
25-Hizmetkâr(perestâr).....	27
26-İhtiyar(pîr,zâl).....	28
27-İnsan.....	28
28-Kadeh(sâgar-ı pûlâd).....	30
29-Kalkan(çarhî siper,tokuz kat siper).....	30
30-Kapı.....	31
31-Kâse(kâse-i çarh),çanak(sifâl-i ser-ni- gün).....	31
32-Kayık(fülk,fülk-i mihnet).....	32
33-Kedi(gürbe).....	33
34-Kubbe(âsumânî kubbe).....	33
35-Kulak(gûş).....	34
36-Kuyumcu.....	34
37-Mağara(gâr).....	34
38-Öküz(gav-ı 'alef).....	35
39-Safha,sahife.....	35

40-Sâki(sâk-i dehr).....	36
41-Saray(sarây-ı rûzgâr).....	36
42-Sarhoş.....	37
43-Sâzende.....	37
44-Sevgili(mülâyım,yâr).....	38
45-Siyâset-hane.....	38
46-Şişe(nüh şişe).....	39
47-Tâk(tâk-ı zer-nigâr,tâk-ı mukarnes).....	39
48-Tas(yedi tas).....	40
49-Tere(terre).....	40
50-Top(tôp-ı ser-gerdân).....	41
51-Vücûd(cism).....	41
52-Yay(kemân).....	42
53-Yedi başlı ejderha(ejderhâ-yı heft-ser)..	42
54-Yılan(mâr).....	43
55-Zen-i bâzâr,be-gâyet zişt,cevvâr,çarh-ı pîre-zen,kahbe,murdâr,nâ-pâk.....	44

II-YILDIZLAR (ahter,encüm,kevkeb,kevâkib,necm,nûcm, sitâre).....	46
a)Umumî olarak yıldızlar.....	46
b)Yıldızlar ile ilgili teşbih ve mecazlar.....	48
1-Altın,altın elbise,altın işleme(zerrîn libas zer-beft,zer-nigâr).....	48
2-Asker(asker-i 'Osman).....	49
3-Ateş,ateş kuru(od,serçek).....	50
4-Çiçek(şükûfe).....	50

5-Göz('ayn).....	51
6-Gözyaşı.....	51
7-Işıklar.....	53
8-Kıvılcım(şirâr-ı âh).....	54
9-Nakış(nakş).....	55
10-Saman çöpü(kâh).....	56
11-Sevgili, memdûh.....	56
12-Yara(dâg).....	57
III-BAZI YILDIZLAR ve YILDIZ KÜMELERİ.....	59
A-SÜREYYA.....	59
B-SMANYOLU(kehkeşân).....	60
IV-BURÇLAR.....	61
V- SEYYÂRELER.....	66
A-MÜŞTERİ.....	66
B-GÜNEŞ(âfitâb, hurşid, mihr, şems).....	67
a)Umumî olarak güneş.....	67
b)Güneş ile ilgili teşbih ve mecazlar.....	74
1-Adâlet(adl).....	74
2-Alın(cebîn).....	74
3-Altın, dînâr.....	75
4-Âşık(lerzân, ser-gerdân, şermende, üftâde)..	76
5-Aşk, mihr(sevgi).....	78
6-Ateş(âteş-i sûzî, ednâ şerer, od).....	78
7-Ayna(âyine-i hüsn,âyine-i 'izâr, mir'at-ı cilâ-yı rûzgâr).....	79

8-Ayş(mutluluk, sevinç).....	80
9-Baş.....	81
10-Can, gönül.....	81
11-Çerag(kandil).....	82
12-Dilenci(geğâ).....	84
13-Göz.....	84
14-Güzellik(hüsn, hüsn-i dil-ârâ).....	85
15-İnsan.....	86
16-Kadeh(tolu câm, zer piyâle).....	87
17-Kazâ-yı âsumânî.....	87
18-Kehribâr(kehrübâ-yı rûzgâr).....	88
19-Kethudâ.....	89
20-Kılıç.....	89
21-Kâle(bende-i zerrîn külâh).....	90
22-Mum(şem-i cihân-efrûz).....	90
23-Mühre(mühre-i mihr-i nigâr).....	91
24-Müşteri.....	91
25-Nûr(nûr-ı Ahmed, nûr-ı Mustafâ).....	92
26-Pâdişâh(şâh-ı çarh-ı çârümin).....	92
27-Rakip, düşman.....	93
28-Rûşen delil, delîl-i muhabbet.....	94
29-Sa'adet.....	94
30-Sayfa(varak).....	94
31-Sevgili, memdûh.....	95
32-Söz(şiiir).....	103
33-Su(âb).....	104
34-Top.....	104

35-Yanak('arız, ruh).....	105
36-Yaprak(berg-i hazân).....	107
37-Yara(dâg, tâb+dâr dâg).....	107
38-Yüz(cemal, rûy).....	109
39-Zar.....	113
40-Zerre.....	114
C-AY(bedr, gurre, hilal, kamer, mâh, meh).....	115
a)Umumî olarak ay.....	115
b)Ay ile ilgili teşbih ve mecazlar.....	120
1-Alın(cebîn).....	120
2-Altın(sikkesi yok altun).....	121
3-Aşk.....	121
4-Âşık.....	121
5-Ayna(şikest âyine).....	122
6-Çerâg(kandil).....	122
7-Ekmek.....	123
8-Güzellik(hüsn, hüsn-ü behâ).....	123
9-Hançer.....	124
10-İnsan.....	124
11-Kâdeh(câm-ı bezm-ârâ-yı mey, hilâli kadeh, sâgar).....	125
12-Kalkan(siper).....	126
13-Kaş(ebrû).....	126
14-Küpe(gûşvâr, halka-be gûş).....	129
15-Mihrap.....	130
16-Mum(şem'-i şebistân).....	130

17-Müşteri.....	132
18-Nâl.....	132
19-Rakib(agyâr-ı bed-mihr).....	133
20,Serkeş.....	133
21-Sevgili, memdûh.....	133
22-Şarap.....	140
23-Şehr oğlanı, şeyh-i şehr.....	140
24-Yanak(ruh-ı cânân, ruh-ı zibâ).....	141
25-Yaprak(berg-i hazân).....	142
26-Yara(dag).....	143
27-Yüz(cemâl, likâ, rû).....	143
28-Zar.....	145
VI-IŞIK(envâr, fer, nûr, pertev, şu'le, zav, ziyâ).....	146
a) Umumî olarak ışık.....	146
b) Işık ile ilgili teşbih ve mecâzlar.....	147
1-Ak abâ.....	147
2-Altın(zer).....	148
3-'Asâ(zerrîn 'asâ).....	148
4-Buz.....	149
5-El(gam eli).....	149
6-Kan, kanlı gözyaşı.....	149
7-Kirpik(müjen tîrî).....	150
8-Külâh(zerrîn külâh).....	151
9-Sevgi(mihr), güzellik, vefâ.....	151
10-Şarap(bâde).....	152
11-Tâc(tâc-ı şeref).....	153

VII-KARANLIK(karanu, küfr, târ, zulmet).....	154
a)Umumî olarak karanlık.....	154
b)Karanlıkla ilgili teşbih ve mecazlar.....	154
1-Duman(dûd-ı âh).....	154
2-Gölge(sâye).....	155
3-Kara çul.....	155
4-Zulüm, gam.....	156
VIII-GÖLGE(sâye, zıll).....	157
a)Umumî olarak gölge.....	157
b)Gölge ile ilgili teşbih ve mecazlar.....	158
1-Âşık,üftâde.....	158
2-Gam.....	160
3-Karga,kuzgun(zag u zâgan).....	161
4-Köle(bende-i efkende).....	161
5-Perçem.....	161
6-Rakîp.....	161
7-Sevdâ(sevdâ-yı zülf-i dilber).....	162
IX-DİĞER KOZMİK UNSURLAR.....	163
A-ARŞ,ARŞU'LLÂH.....	163
B-AY TUTULMASI(Husûf).....	166
C-GÜNEŞ TUTULMASI(Küsûf).....	166
Ç-EVC.....	167
D-KIRAN.....	168
E-ŞİHÂB.....	169
F-ANÂSİR-I ERBA'A(dört unsur)DAN KAYNAKLANAN BAZI HADİSELER.....	169

a)Bulut,yagmur.....	172
b)Fırtına,tûfan(bad-ı sarsar,tünd-bâd).....	174
c)Gökgürültüsü(ra'd).....	175
ç)Gökkuşağı(kavs-ı kuzâh).....	176
d)Şimşek(berk).....	176

İKİNCİ BÖLÜM

ZAMAN ve ZAMAN İLE İLGİLİ UNSURLAR

I-ZAMAN(dehr,devr,devrân,hengâm,rûzgâr,vakt,zamâne).	177
a)Umumî olarak zaman.....	177
b)Zaman ile ilgili teşbih ve mecazlar.....	179
1-Amne(mâder-i eyyâm,mâder-i dehr-i 'acuz).	179
2-Bina.....	180
3-Dellâl.....	180
4-Ecel.....	180
5-İhtiyâr(pîr,zâl).....	182
6-Kaplan(bebr).....	182
7-Kedi(gürbe).....	183
8-Kindâr(kine-cû).....	183
9-Sâki.....	183
10,Tilki(rûbeh).....	184
11-Vefâsız.....	184
12-Zâlim.....	185
II-YIL(sâl).....	186
a)Yıl.....	186
b)Yüzyıl(asr,sad-sâl).....	187

III-MEVSİMLER(fasl, mevsim).....	189
A-BAHAR(evvel bahâr, fasl-ı bahâr, nev-bahâr, mevsim-i gül, tâze bahâr).....	189
a)Umumî olarak bahâr.....	190
b)Bahâr ile ilgili teşbih ve mecazlar.....	195
1-Bayram('îd).....	195
2-Gül(gül-i gülzâr).....	195
3-Gündüz(nehâr).....	195
4-Güzellik(hüsn).....	196
5-Kavuşma(vasl, vuslat).....	196
6-Lutf, mîhr.....	197
7-Sevgili.....	197
8-Yanak(ruh).....	198
B-YAZ.....	198
C-SONBAHAR(güz, hazân).....	199
a)Umumî olarak sonbahâr.....	199
b)Sonbahâr ile ilgili teşbih ve mecazlar.....	200
1-Ayrılık(firâk).....	200
2-Bülbül(bülbül-i şeydâ).....	200
3-Gam, keder.....	201
4-Gönül(füsürde-dil, kalb-i hazîn).....	201
5-İhtiyârlık dönemi.....	201
6-Ölüm, ecel(merg).....	202
Ç-KIŞ(şitâ, zemistân).....	202
a)Umumî olarak kış.....	202
b)Kış ile ilgili teşbih ve mecazlar.....	203
1-Cehennem.....	203

2-Cevr, kahr.....	203
3-Gece(leyl, şeb).....	203
4-Rehzen.....	204
5-Söz(nâsîh sözü).....	204
IV-AYLAR.....	205
A-MUHARREM.....	206
B-ŞABAN.....	206
C-RAMAZAN.....	206
V-GÜN(yevm, eyyâm).....	208
VI-GÜN İLE İLGİLİ UNSURLAR.....	211
A-SABAH(seher, subh, şafak).....	211
a)Umumî olarak sabah.....	211
b)Sabah ile ilgili teşbih ve mecazlar.....	214
1-Alın(açık alın).....	214
2-Elbise(ak 'abâ).....	214
3-Gönül(güşâde-dil, rûşen dil).....	214
4-Kan.....	214
5-Kul.....	215
6-Şarap(bâde).....	215
7-Yaka yırtılması.....	215
8-Yanak('ârız).....	216
9-yüz.....	216
B-KUŞLUK(duhâ).....	217
C-GÜNDÜZ(gün, nehâr, rûz).....	218
a)Umumî olarak gündüz.....	218

b)Gündüz ile ilgili teşbih ve mecazlar.....	219
1-Bahâr(fasl-ı bahâr).....	219
2-Kavuşma(visâl).....	220
3-Kuî(sepîd kul).....	220
4-Yanak(hadd,ruh).....	220
5-Yüz(rûy).....	221
Ç-AKŞAM,GECE(leyl,mesâ,şâm,şeb).....	221
a)Umumî olarak akşam ve gece.....	221
b)Akşam ve gece ile ilgili teşbih ve mecazlar..	223
1-Ayrılık(fürkat),gam,mihnet.....	223
2-Ecel.....	224
3-Elbise(kara çul).....	224
4-Hatt.....	225
5-İnsan.....	225
6-Kış(vakt-i şitâ).....	226
7-Kul(zengî kul).....	226
8-Saç,zülf.....	227
D-DÜN,YARIN(ferdâ),NEVRÛZ.....	229
a)Dün.....	229
b)Yarın(ferdâ).....	229
c)Nevrâz.....	231
Sonuç.....	232
Bibliyografya.....	237
İndeks.....	241

Ö N S Ö Z

İnsan, çeşitli eserler okur. Önce hissi bir zevke ulaşmak düşüncesindedir. Sonra bu zevk ve heyecan ona yetmez. Eseri anlamak ve izah etmek zevkinin, yani fikri zevkin peşine düşer.

Bir eseri tam olarak anlayabilmek için eserin içine girmek; ondaki düşünce, duygu ve muhayyile unsurları vasıtasıyla sanatçıya ulaşmak gerekir ki, bunu başaran kişi zevkin doruğuna yükselir.

Dıvan şiiri, ahengiyle beni daima cezbetmiştir. Onu okumanın verdiği zevke, anlama ve anladığımı anlatma zevkini de katmak istemem; ayrıca, bu muhteşem edebiyatın, -hayat tarzının ve sanat anlayışının değişmesi sonucu onu anlamayan yeni nesle tanıtılması gerektiğine inanmam, beni "Dıvan şiiri" konusunda bir tahlil çalışmasına yöneltti.

Tahlil çalışması için Hayretî Dıvanı'nı seçtik. Bu seçimde; Dıvan'ın tenkidli basımının neşredilmiş olması, kaynakların, Hayretî'nin kendi devrinin sanat anlayışını başarılı bir şekilde yansıttığı fikrini veren hükümleri, Dıvan'daki diğer unsurlar üzerinde tahlil çalışmaları yapılmış olması ve bunları tamamlama hususları müessir olmuştur.

Hayretî Dıvanı'nı kozmik unsurlar bakımından tahlil etmek için başladığımız bu çalışma, "zaman" mefhumunun kozmik unsurlarla olan sıkı münâsebeti sebebiyle zamanla ge-

nişledi ve ilgili unsurları da içine alarak "Hayreti Divanı'nda Kozmik Âlem ve Zaman" adını aldı.

Derslerinden feyz aldığım ve çalışmalarım sırasında müşkille karşılaştığım zaman yardımlarını esirgemyen değerli hocalarım ve bu çalışmayı yöneten hocam Yard. Doç. Dr. M. Nejat Sefercioğlu'ya teşekkür ederim.

H.Feridun Güven

Ankara-1988

G İ R İ Ő

Kültürümüzü tarihî seyri içerisinde ele alıp geçmişten geleceğe sağlam bir köprü kurmak istiyorsak, devirlerinin kültür hususiyetlerini bünyelerinde dondurup bütün tazeliğiyle muhafaza eden edebî eserleri incelemek mecburiyetindeyiz. Türk Kültürünün yedi yüz seneye yaklaşan bir dönemine ışık tutacak olan, Divan Edebiyatı mahsüllerinin incelenmesi, bir milletin "geçmişteki hiç bir kültür unsurundan vazgeçemeyeceği ve onu terkedemeyeceği"(1) gerçeğinden hareketle, gereklidir.

Kültür, bir birikimdir ve kesintisiz devam eder. Edebî kültürümüzün gelişmesini takip ederken şahsî ve sathî değerlendirmelerden kaçınmak, ilmin gereğidir. İlim, her hükmü bir vesıkaya dayandırmak ve objektif olmak mecburiyetindedir. İlimin konusu, "zihnî ve teessurî hayatın mahsülü"(2) olan insandır. O, insan denilen muammayı çözmeye çalışırken vesikalarını edebî eserlerde arar; daha doğrusu aramalıdır.

Günümüze kadar yazılan edebiyat tarihlerinde eserler ve sanatkârları hakkında incelemeler yapılmıştır. Bu incelemeler, genellikle sanatkârın hayatı ve şahsiyeti, yaşadığı devir ve özellikleri, eseri, eserin yazılış tarihi,

(1)T. S. Eliot, Edebiyat Üzerine Düşünceler, (Çev) Sevim Kantarcioğlu, Ank.1983, s.22

(2)Ali Nihad Tarlan, Divân Edebiyatı I, Millî Kültür, Sayı 1, Kasım 1976, s.14

basımı, varyantları gibi konulara ağırlık veren biyografik ve bibliyografik çalışmalardır. Oysa "edebiyat tarihi, eserin -nev'i, sanat şekli, mensup olduğu gelenek bakımından- mevki'ini ta'yin etmeli ve muharririn başkalarından tevârüs ettiği şeylerle yarattığı(!) şeyleri ölçerek, orijinalitesine değer biçmelidir."(3)

Bir edebî eserin gerçek değerini ortaya koyabilmek, sanatkârın sahasındaki yerini tesbit edebilmek için; sanatkârın içinde yaşadığı içtimâî hayattan aldığı hammaddeye, yeni ve güzel görünüşler kazandırmasıyla ortaya çıkan eserlerin "dış kabuklarını kaldırıp, asıl içine, yani onları dokuyan insan zihni veya teessurî yaşayışının işleyiş biçimine inilmelidir."(4)

Her eser, -bir bütünün parçası olmakla beraber- insan unsuruyla birlikte düşünülünce, muhayyilenin sonsuzluğu içerisinde başlı başına bir âlemdir. Bu âlem içerisindeki duygu, düşünce ve muhayyile unsurları tesbit edilerek vesikalar hâline getirilirse, vesikaların mukâyesesi ile "edebî olayın" seyri ve tekâmülü hakkında objektif hükümlere ulaşılabılır.

Eserden hareket eden, ilmi metotlarla meydana getirilmiş edebiyat tarihlerinin yazılması için yapılacak çalışmaların ilk merhalesi metin tesbiti ve neşri, ikinci

(3) Paul Van Tiegnem, Mukâyeseli Edebiyat, (Çev.) Yusuf Şerif Kılıçel, Ank. 1943, s. 7

(4) Ali Nihad Tarlan, Edebiyat Meseleleri, İst.1981, s.192

merhalesi metin tahlilidir. Tahlil edilen metinlerin mukâyesesiyle edebî dönemlerin gerçek çehresi ortaya çıkarıldıktan sonra millî bir edebiyat tarihi yazılabilir. Son merhale olarak da "beşerîyyetin teessürâtını" ortaya koyacak bir edebiyat tarihi düşünülebilir.

Dîvan Edebiyatı sahasındaki metin tahlili çalışmalarının tarihi çok yenidir. Prof. Dr. Ali Nihad Tarlan tarafından başlatılan çalışmalar, dîvan şiirinin dünyasına ışık tutmasıyla, bu sahada çalışmaya ilgi uyandırmış ve çalışmalar mahsûllerini vermeye başlamıştır.(5) Ayrıca tamamı tahlil edilen dört divandaki teşbih ve mecaz unsurla-

(5) Yapılan tahlil çalışmalarından tesbit edebildiklerimiz şunlardır:

Ali Nihad Tarlan, Şeyhî Dîvanı'nı Tetkik, İst.1964; Mehmet Çavuşoğlu, Necâti Bey Dîvanı Tahlili, İst.1971; Harun Tolasa, Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası, Ank.1973; Cemal Kurnaz, Yahya Bey Dîvanı'nda Kozmik Unsurlar, Ank.1981 (H.Ü.Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); M.Nejat Seferci-oğlu, Fuzûlî Dîvanı'nda Sevgilinin Fiziki Yapısıyla İlgili Özellikler, Ank.1981 (H.Ü.Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); Ridvan Uzel, Nev'î Dîvanı'nda Bitkiler, Ank.1981 (H.Ü.Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); M.Nejat Seferci-oğlu, Nev'î Dîvanı Tahlili, Ank.1984 (H.Ü.Basılmamış Doktora Tezi); Ahmet Mermer, Taşlıcalı Yahya Beğ Dîvanı'nda Nebâtlar, Ank,1985 (G.Ü.Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); Mustafa Tatçı, Hayretî Dîvanı'nda Din ve Tasavvuf, Ank. 1985 (G.Ü.Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); Mehmet Temizkan, Hayretî Dîvanı'nda Âşık, Ank.1986 (G.Ü.Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); Mehmet Sarı, Hayretî Dîvanı'nda Maddî Kültür, Ank.1986 (G.Ü.Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)

rının mukâyeseli bir dökümünün çıkarılmış olması(6) da göstermektedir ki, tahlil çalışmaları, ilmi esaslarla hazırlanacak mukâyeseli bir edebiyat tarihinin ilk adımıdır ve bu adım mutlaka atılmalıdır.

Yukarıda zikredilen görüşler doğrultusunda hazırladığımız bu çalışma; Hayretî Divanı'ndaki kozmik âlem ve zamanla ilgili unsurların tesbit edilmesi, bu unsurlarla ilgili telakkilerin ve inanışların belirlenmesi ve şâirin bu unsurlar üzerindeki tasarruflarının gösterilmesidir. Çalışmamız, bu şekliyle, daha sonra yapılacağını umduğumuz sentez çalışmalarına, bir eserin belli bir konusunda malzeme vermeyi gâye edinmiştir.

Çalışmamızda, Hayretî Divanı ile ilgili diğer çalışmalarla bütünlük arzemesi ve bu eserin diğer eserlerle

Mustafa Sütçü, Kadı Burhaneddin Divanı'nda Maddî Kültür, İst.1986 (M.Ü. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); Nihat Öztoprak, Hayretî Divanı'nda Bitkiler, İst.1986 (M.Ü. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); Sabahat Güler, Fuzûlî Divanı'nda Kozmik Unsurlar, İst.1986 (M.Ü. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); Yavuz Demir, Taşlıcalı Yahya Bey Divanı'nda Sevgili ve Sevgiliye Ait Fizikî Unsurlar, Ank.1986 (G.Ü. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); Ahmet Arı, Hayretî Divanı'nda Sevgili ve Sevgilinin Fizikî Yapısı ile İlgili Özellikler, Ank.1987 (G.Ü. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); Cemal Kurnaz, Hayâlî Bey Divanı Tahlili, Ank.1987; Nahid Aybet, Fuzûlî Divanı'nda Maddî Kültür, İst.1987 (M.Ü. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)

(6) Cemal Kurnaz, Hayâlî Bey Divanı Tahlili, Ank.1987, s.553-598

mukâyesesinde kolaylık sağlaması bakımından, daha önce yapılmış olan tahlil çalışmalarında kullanılan metot ve çalışma sistemini esas aldık.

Dîvan'ın konumuzu ilgilendiren bütün kelimelerini fişleyip plânımıza göre tasnif ettik. Tahlil esnasında beyitlere incelediğimiz unsur açısından yaklaşmağa ve fazla şerhe girmemeğe gayret ettik. Sonuç bölümünde çalışmamızın umumî bir değerlendirmesini yapmağa çalıştık. Doğrudan faydalandığımız eserlerle, hazırlık safhasında ve çalışmalarımız sırasında müracaat ettiğimiz eserlerden oluşan bir bibliyografya ile konumuzla ilgili unsurların indeksini de çalışmamızın sonuna ilave ettik. Çalışmamızın başına da Hayreti'nin kısa bir biyografisini koyduk. Ancak, hemen belirtelim ki, bu biyografi,-konumuzla doğrudan ilgili olmadığı için- geniş bir araştırma mahsûlü olmayıp, ana kaynaklara değil, bu kaynaklardan hazırlanmış ikinci derecedeki kaynaklara dayanmaktadır ve bir terkip mahiyetindedir.

Örnek beyitlerin altına Hayreti Divanı'ndaki yerini gösteren atıflar yaptık. Bu atıflarda kasideler için (K), gazeller için (G), musammatlar için (M) ve kıt'alar için (Kt) kısaltmalarını kullandık. Kısaltmalardan sonra yer alan iki sayıdan birincisi, şiirin türü içindeki sırasını; ikincisi ise, o şiirin içindeki beyit sıra sayısını göstermektedir. (G.51/5 : 51. gazelin 5. beyti vb.) İndekste bu sayılara ilave olarak, beyitin, dîvanın hangi sayfasında bulunduğunu gösteren sayıyı parantez içinde verdik.

(G.51/5 (167) vb.) Bunun dışında, üzerinde çalıştığımız divanı (Haz. Mehmet Çavuşoğlu, M. Ali Tanyeri, Hayretî Divanı, İst.1981) dipnotta (H.D.) şeklinde gösterdik.

Çalışmamız içinde örnek olarak zikrettiğimiz beyitler üzerinde hiç bir tasarrufta bulunmadık; ancak bir beyitle ilgili kanaâtimizi, geçtiği yerde belirttik.

HAYRETİ'NİN HAYATINA DAİR

XVI.yüzyıl şâirlerimizden olan Hayretî'nin asıl adı Mehmed'dir. Doğum tarihi bilinmemekle beraber, (1451-1456?) yıllarında vefaat eden Hatiboğlu'nu gördüğünü, bir beytinde söylediğini:

Şâh hakkıyçün Hatiboglın görelden Hayretî
Baş açuk abdal olmuşdur İmâmiler gibi

G.445/5

ve başka bir beytinde de:

Yaşum gibi yüz üzre sürindüm yolunda çok
Bin sa'y ile o serv-i hırâmâna irmedüm

M.2/II-3

tevriye yoluyla yüz yaşlarında olduğunu, belirttiğini kabul edersek, ölüm tarihi olan 1535 yılından en az yüz yıl geriye gidilerek, 1430-1435 yıllarında doğduğu söylenebilir.

Hayatının bir kısmı Rumeli'de, bir kısmı da İstanbul'da geçmiş olan Hayretî'nin İstanbul'daki hayatı hakkında da etraflı bilgi yoktur. Ancak, İstanbul'da bulunduğu sırada devlet büyüklerine şiirler sunduğu ve bazı devlet ricâlinin takdirini kazandığı bilinmektedir."Divandaki 10. kaside padişâhın -herhalde Kanûnî'nin- medhinde yazılmıştır. 13.kaside bir paşaya, 15.kaside bir vezire:

Ben karıncayam ne mikdârüm ola kim serverâ
Âsaf-ı Sultân Süleymân vafına açam dehân

K.15/36

beytinden anlaşıldığına göre vezir-i a'zama sunulmuştur."(7)

(7) Mehmet Çavuşoğlu-M.Ali Tahyeri, Hayretî Divanı, İst.1981, s.x

Kendisi de bir şâir olan İbrahim Paşa'nın bu kasideyi beğendiği, Hayretî'yi himâyesine alıp mükâfatlandırmak istediği ve Hayâlî'den Hayretî hakkındaki kanaâtini sorduğu, onun da Hayretî'nin dünya malında ve mevkiinde gözü olmadığı, hatta bu konuda:

Ne Süleymâna esîrüz ne Selimün kulıyuz

Kimse bilmez bizi bir şâh-ı kerimün kulıyuz

beytini söyleyecek kadar pervâsız olduğunu söyleyerek, hemşehrisi olan Hayretî'nin istikbâline mâni olduğu kaynaklar (8) tarafından bildirilmektedir.

İbrâhim Paşa'nın kendisine tahsis ettiği önemsiz bir timârı reddeden Hayretî, bir müddet sonra İstanbul'u terk ederek Rumeli'ye gider. Orada, Yahyalı ve Mihalli beğlerinin himayesine girip onlara hizmet eder. Yenice ve Belgrat Şehrengizlerinden (9) ve dîvanındaki 33 numaralı musammat ile 245 numaralı gazelinden anlaşılacağı gibi, kalan ömrünü, Yenice, Belgrat ve Üsküp'te geçirmiştir. Dîvanındaki bir çok beyit ve kıt'adan hareketle, mesleğinin askerlik olduğu söylenebilir. Zaten tezkireler de onun bir sipâhi olduğunu bildirmektedir.

(8) Mehmet Çavuşoğlu, Aşık Çelebi ve ondan alarak Kınalı-zâde'nin, bu hâdiseyi naklettiklerini söylemektedir. Mehmet Çavuşoğlu-M. Ali Tanyeri, a.g.e., s. XI, Cemal Kurnaz, Aşık Çelebi'ye Göre Hayâlî Bey, Türk Kültürü Araştırmaları, Ank. 1985, s. 381 vd.

(9) Mehmet Çavuşoğlu, Hayretî'nin Belgrat Şehrengizi, G. D. Avrupa Araştırmaları Dergisi, sayı 2-3, İst. 1974, s. 325-356; Hayretî'nin Yenice Şehrengizi, a.g.e., sayı 4-5, İst. 1976, s. 81-100

Hayatının sonuna doğru gözlerinin kör olduğunu, tezkireler zikrettiği gibi, kendisi de bazı beyitlerinde bunu belirtir:

Ey Hayretî yüzüm kara başum gözi a'ma
Gaflette bozardı gözüm ağardı sakalum

G.310/5

Bozardı gözi ağardı sakalı kurı sevdâdan
Cihânda Hayretî gibi siyehkâr olmasun kimse

G.398/5

İki gözüm cihânı senünle görürken âh
Cânım gibi iki gözüm oldun mı nâ-bedîd

M.2/IV-5

Hicrî 941 (M.1535) senesinde vefaat ettiği ve Yenice'de kendi kurduğu zâviyeye defnolunduğu Âli tarafından kaydedilmiştir. Fevziye Abdullah Tansel, "Sicill-i Osmânî ve Osmanlı Müellifleri'nde ise, kardeşi Yûsuf-ı Sine-Çak ile beraber Sütlüce'de gömülü olduğu kaydedildiğinden bu hususta kesin bir hükme varmamız mümkün olmamaktadır" (10) derken, Mehmet Çavuşoğlu, "o sırada sağ olan kardeşi Sine-Çak, postnişini olduğu Sütlüce dergâhı hazîresinde nâmına bir makam taşı diktirmiş olmalıdır" (11) der. Cemal Kurnaz da Âşık Çelebi'nin Hayâlî'nin ölümünü anlatırken, ruhlarına Fâtihâ okuduğu Yenice emvâtı (ölüleri) arasında Hayretî'yi de zikrettiğini, nakletmektedir. (12)

(10) Fevziye Abdullah Tansel, Türk Ansiklopedisi, c.XIX, Ank.1971 s.126

(11) Mehmet Çavuşoğlu-M.Ali Tanyeri, a.g.e., s.XIII

(12) Cemal Kurnaz, a.g.e., s.387

Hayretî, alevî bir şâirdir. On iki imamı methettigine göre İmâmiyye'den olduğu söylenebilir. Nâ'tındaki:

Güm-râh oldu azdı tarîk-i hakîkati

Her kim ki çâr yaruna yâ sana didi lâ

K.2/14

beytinden de anlaşılacağı gibi ilk üç halifeye hürmeti vardır. Önce Gülşenî tarikatini benimsemiş olan Hayretî:

Gülşen-i vasl ola hâr-ı hecr ile ser menzilün

Hayretî ger himmet ide sana Sultân-Gülşeni

G.424/5

daha sonra Bektâşî tarikatine intisâb etmiş olmalıdır:

Ne gam yagı olursa cümle âlem

Balım Sultandan olursa inâyet

G.23/2

Şâh hakkıyçün bu gün ey Hayretî hayrân u zâr

Hânekâh-ı ışk içinde baş açuk Bektaşiyem

G.306/5

Dîvanındaki şiirler incelendiğinde görülecektir ki, Hayretî'nin şiirleri; gazellerinin hoşagidici, sözlerinin âşikâne ve sâde, hayalinin zengin, lirazminin gür ve kuvvetli olduğu yolundaki tezkirecilerin kanaâtlerine uygun niteliktedir.

BİRİNCİ BÖLÜM
KOZMİK ALEM

I- FELEK(âsumân, çarh, eflâk, gerdûn, gök, sema, sipihr)

a) Umumî olarak felek

Birçok divan şairi gibi Hayretî de yüceliği, yüksekliği, genişliği, parlaklığı, sonsuzluğu anlatırken bu vasıfların en mükemmel haliyle gökyüzünde bulunduğunu müşâhede etmiş, onu, tefekkür, tasavvur ve tahayyüllerini dile getirmede bir vasıta kılmıştır.

Ölçülemez bir yüksekliğe ve genişliğe sahip olan gökyüzü, sevgilinin veya -onunla bir çok hususta aynıyet gösteren- memduhun semti (kûy), makamı ya da sarayı olarak tasavvur edilmiş, böylece sevgili yüceltilmiştir. Bazan memduhun çadırının gökyüzünden yüksek ve geniş olduğu yolunda mübalağalar dahi yapılmıştır. Memduh "otag-ı kad-rüni" kursa felekler utancından eriyip su olur:

Ger yer yüzinde kırasın otag-ı kad-rüni
Şerminden eriyüp ola bu nüh habâb âb

K.10/31

Acı ve ızdırapların şiddeti, âh ve figanların tahammül edilmezliği ve çokluğu anlatılırken de feleğin vasıflarından istifade edilmektedir. Âşığın derdi o kadar büyüktür ki, felekler veya feleklerdeki melekler onun için gözyaşı dökerler. Yağmur onun için ağlar, güneş onun için yanar. Çünkü, yerin göğün taşıyamayaacağı aşk yükünü o yüklenmiştir. Âşığın âhı gökyüzüne yükselir, âfâkı doldurur.

Gönül ateşinden bir kıvılcım düşse, felekler yanar:

Dutuşup hırmen-i 'âlem yanardı odlara gerdûn
Cihâna bir şerer düşse eger sûz-ı nihânumdan
G.371/3

Birçok beyitte, yer ile gök arasındaki mesafe, yani göğün yüksekliğini ele alarak "âhım göğe çıktı, göklere erişti" diyen şâir böylece âhının derecesini ifade eder. Beyitte, âh okunu göğe yükselten beden yayının kırık olduğu da söylenerek âh ve figan daha etkili bir şekilde anlatılmıştır:

Ben şikeste-kâmetûn çok çıktdı âhı göklere
Okı çıkmaz Hayretî gerçi olıcağ yâ şikest
G.21/5

Yer ve gök beraber kullanıldığında çokluğun ifadesi olur. "Yer gök kadar günah, yerden göğe duâ, yerden göğe mihnet" gibi sözler günahın, duânın ve mihnetin çokluğunu anlatmaktadır. Duânın, mihnetin gökle birlikte kullanılmasında gökyüzünün bir ilâhî makam olarak düşünülmesinin de etkisi vardır. Eski inanca göre gökler yedi veya dokuz kattır. Yedi kat gökten sonra biri diğerinden yüksek sekiz cennet bulunmaktadır. "Cennetin üstünde beyaz inci gibi bir fezâ yaratılmıştır ki, adı Sıdre-tül Münte-hâdır. "Tubâ ağacı buradadır ve dalları sekiz cennete yayılmıştır. Kursî, Levh, Kalem bu fezânın üstündedir. Daha sonra da Arş-ı a'zam gelir." (1)

(1) İbrahim Hakka (Erzurumlu): Mârifetnâme, İst. 1980, s. 29-43

Aşağıdaki beyitte yerden göke yalvarmak, hem çok yalvarmayı hem de göğe yönelerek yalvarmayı ifade etmektedir:

Baş açup el kaldurup yalvaruram yerden göke
Hak Ta'âlâ bir günün biñ eylesün hânım senün

G.237/2

"Başı göğe irmek, topu göğe ağmak" gibi deyimlerin, duaların kabul edilmesi, yücelmek manalarına gelmesi de yukarıda zikredilen inanış çerçevesindedir. Başın göğe ermesi için sevgilinin eşğine yüz sürmek ya da şu beyitte olduğu gibi sevgilinin âsitânının bir iti olmak gerekir. Beyitte "uludı" sözü ululaştı (yüceldi) anlamı yanında itin başını göğe dikerek uluması anlamını da taşımaktadır. "Kıtmir" (it) kelimesiyle de Ashâb-ı Kêhf'e telmih yapılmaktadır:

Qadr ile başı göke irdi uludı Hayretî
Âsitânunda şehâ olalı Kıtmirün senün

G.216/5

Eski astronomi (ilm-i heyet) ilmine göre dokuz felek vardır. Bu felekler bir soğanın kabukları gibi iç içe dünyayı çevrelerler. Birinci felekte ay olmak üzere her felekte bir seyyâre vardır. (Bkz. Seyyâreler) Sekizinci felek burçlar ve sabit yıldızlar feleğidir. Dokuzuncu felek boştur. "Felek-i a'zâm, Felek-i atlas, Felek'ül-eflâk" isimleriyle anılır. Dokuzuncu felek diğer felekleri de hüküm altına alıp doğudan batıya doğru dönmektedir! (2)

(2) a.g.e. s.97-99

Hayretî Divânı'nda feleğin dönüşü, çeşitli hüsn-i ta'lillerle ele alınır. Feleğin dönüşü âşık oluşundandır:

Küyuñı devr eyleyüp günde tokuz kat tolanur
Var ise sen meh-likânũñ mihri var eflâkde

G.417/2

Beyitte feleklerin dokuz tane olduğu da belirtilmektedir.

Aşağıdaki beyitte feleği aşk pergeri çevirmektedir, Aşk pergeri, mevcudât levhasına daire çizdiği için felek devr edip dönmektedir:

Üstine dönmezdi dâyim devr idüp gerdün-ı dîn
Levh-i mevcûdâtı dâyir olmasa pergârı 'ışk

K.7/4

Felek, dönüşü dolayısıyla dolap, çenber, kadeh olarak tahayyül edildiği gibi bi-karar ve sarhoş olarak vasıflandırılır. Dönüşünün çabuk oluşu "fir fir" sözüyle anlatılır:

Feleklerin, dönüşüyle insanların tahihinin iyi ve kötü oluşuna etki ettiği, kaderini hazırlayıp üzerinde tasarrufta bulunduğu şeklindeki bir telakki ve inanişâ Hayretî Divânı'nda sık sık rastlarız. Eskinin bu telakki ve inanişâna göre "Felek-i A'zam, Şarktan Garba doğru hızlı bir hareketle içindeki bütün felekleri, ateş küresi ve hava küresinin bir kısmını döndürüp yirmidört saatte bir dönmesini tamamlar." (3) "Alem yaratıldığında seyyâreler de

(3) a.g.e. s.99

sabit yıldızlar gibi sekizinci fâlekte ve kendi burçlarında idiler."(4)"Feleklere dönmeleri emredilince,felekler normal olarak Batıdan Doğuya doğru dönmeye başladılar; fakat dokuzuncu felek Doğudan Batıya -ters- dönmeye başladı.Bu ters dönüşün tesiri ile burçlarında kâim olmayan yıldızlar bir daha da hepsi birden aynı anda kendi burçlarında bulunamadılar.Ayrı ayrı zamanlarda kendi burçlarına tesadüf eder oldular."(5) Felek-i a'zâm'ın diğer felekler,burçlar,yıldızlar ve seyyâreler üzerindeki bu tahakkümü "onları kendi tabii hallerinde ve seyirlerinde bırakmaması sanki âşığın normal gidebilecek olan talihine bir müdâhele ve onu tersine çevirme olarak kabul edilmiştir.Yüzyıllardan beri süregelen felek'e dair şikayet ve bedduaların önemli bir yanı bu inanış ve telakkiye dayanır."(6)Feleğin insanlar üzerindeki menfi tesiri onların talihlerini belirlediği düşünülen,gökteki yıldızları vasıtasıylaadır.

Bir kaside ile iki musammatında felek konusunu işleyen Hayretî,dîvanındaki bir çok beyitte de felekten şikayetçidir.Feleğin yaptığı kötülükleri anlatmakla bitiremeyeceğini söyler:

Biñde birin haşre dek şerh eylesem olmaz tamâm
Dôstlar eksüklüye bu çarç-ı gaddâr itdügin

G.380/4

(4)Harun Tolasa,Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası,Ank.1973,s.434

(5)Mehmet Çavuşoğlu,Necâti Bey Dîvanı Tahlili,İst.1971,
s.241

(6)Harun Tolasa,a.g.e.,s.425

Felek yaptığı kötülükler sebebiyle "dûn, bed-kirdâr, bed-nihad" olarak vasıflandırılır. O, padişahı bende (köle) - den, nûru gözden, bûlbûlü gülşenden, canı tenden ayırır. Gönül kayığını belâ denizine salıp, gönül sarayını hiçran eliyle yıkar. Sabir harmanını berbâd edip gündüzü geceye çevirir. İnsanı yerden yere vurur. Devrinde "şâd olmak, ayş itmek" haramdır:

Kim baña devründe 'ayş itmek harâm oldu harâm
Âh elüñden ey felek feryâd elüñden ey felek

M.5/III-3

Felek adaletsiz, büyücü, hilekar ve gaddardır. Görünüşte "pür nakş ü nigar"dır, ama, onun süsüne, güzelliğine aldanmaya gelmez. Çünkü, işi gücü âl etmektir. Alış veriş yaptığında pazarlığı bozar, dünyanın oyununu oynar, günde yüz bin hile tezvîr eder. Murdar, nâ-pâk ve zen-i bâzârdır. İlgili maddelerde bir çok beyiti zikredilecek olmasına rağmen şâirin felek hakkındaki düşüncelerini en güzel şekilde gösteren ondokuzuncu kasideden bazı beyitleri burada da zikretmeyi uygun görüyoruz:

1. Ey felek yâ sen bir ef'îlerle tolmış gârsın

Yâ yedi başlu bir ejderhâ-yı merdüm-hârsın

3. Nice meyl itsün saña billâhi merd-i pâkbâz

Niçe erden arda kalmış bir zen-i bâzârsın

4. Saña erbâb-ı başîret nice dil virsün ki sen

Hem be-gâyet zişt ü hem nâ-pâk ü hem cevvarsın

7.Kime gül şunduñsa şunduñ baña virdüñ hâr-ı gam
Kime yâr olduñsa olduñ baña sen ağıârsın

8.Şurduñ evvel başum üzre bir gök atlas teng-târ
Âķıbet başuma teng olduñ gözüme târsın

12.Niçe serdâruñ bu dârı başına dar eyledüñ
Niçe bin Dârâyı berdâr eylemiş ğaddârsın

13.Günde yüz biñ hîle vü tezvîr idersin 'âleme
Yine kimse vâķıf olmaz hîş 'âceb seĥhârsın

15.Her kimüñle virdüñ alduñsa beş on gün 'âķıbet
Kârını zâr eyleyüp bâzârını bozarsın

16.Ħayretî bu dehr-i fâniden şikâyet niçe bir
Fâriğ ol sen ehline işmarla anı varsın

K.19

Son beyitte görüldüğü gibi şâir,bütün bu kötülüklerine rağmen feleğın de bir fânî olduğunu ve onun arkasında bâki olan gerçek müsebbibin bulunduğunun farkındadır.

Şâir,feleğın kötülükleri sebebiyle kendini "felek-zede" olarak niteler.Fakat "tahsîl-i fakrın" da feleğın cevrine tahammülle olacağını bilmektedir:

Cevr-i gerdûna tahammülle olur taĥşîl-i fakr

Çiğnesün cismüñ Ķo her ğâv-ı 'alef ĥırmı gibi

G.429/2

Felek bütün bu kötülüklerine,cevrine rağmen memduhun karşısında çaresiz ve zebundur.Böylece memduh,gücü,

kudreti bakımından yüceltilmiş olur.(Bkz.Yedi Başlı Ejder)

Daha çok büyüklüğü, genişliği bakımından ele alınan felek, iki beyitte dar, sıkıntı veren bir yer olarak karşımıza çıkar. Bu beyitlerde felek "tengnâ-yı çarh" ismiyle zikredilerek kabir ile mukayese edilmektedir. Çarha sığmayan gurur sahibi de herkes gibi, dar ve karanlık kabre girecektir:

Tengnâ-yı çarha sığmaz iken ey şâhib gurûr

Olısardur meskenüñ soñ demde kabr-i teng ü târ

K.9/19

Felekler genellikle umumî olarak zikredilir. Yalnız bir kaç beyitte dördüncü felekten (çarh-ı çârüm) özel olarak bahsedilir. Bu beyitlerde gün, güneş, Mesih, İsa sözleri de kullanılarak Hz. İsmâ'nın dördüncü feleğe yükseldiği inancı dile getirilip, telmih ve tenasüp yapılır.

H. İsmâ tecerrüdün timsalidir. O, bu dünyadan ayrılarak "çarh-ı çârüm"e yükselmiştir. Güneş de dördüncü felektedir. Dünyadan elini eteğini çeken insan Hz. İsmâ'ya benzer ve dördüncü felekte güneş gibi yer edinir:

Yirüñ gün gibi^{ger} olsun dir iseñ çarh-ı çârümde

Bu gün bu 'âlem-i tecrîde gel hem çün Mesîhâ bl

G.243/4

Ey 'alâyıkdan mücerred dirilen 'İsmâ gibi

Çarh-ı çârümdür yirüñ mihr-i cihân-ârâ gibi

G.484/1

H. İsmâ'nın dördüncü feleğe yükseldiği inancından

hareketle sevgili Hz.İsâ'ya benzetilir.Dördüncü felek de yükselmenin,değer kazanmanın bir ölçüsü olarak kullanılır. Sevgilinin ayağının toprağı bir zerre kadar değersiz olan âşığa değse o da güneş gibi değer kazanacak ve başı göğe, yani dördüncü feleğe erecektir:

Başum irerdi gün gibi çaķ çarḫ-ı çârüme

Ben zerreye diyeydi eger ḫâk-i pâ Mesih

G.34/3

Gökyüzü ile ilgili müşâhedeler,telakkî ve inanışlar onunla çeşitli varlıklar arasında münasebet kurulmasına vesile olur.Felek ile eşya arasında kurulan münasebetlerde daha çok müşâhedenin,feleğin teşhisinde ise telakkî ve inanışların ön plana çıktığını görürüz.Bir çok münasebette ise birden fazla ilgi yönü bulunmaktadır.

b)Felek ile ilgili teşbih ve mecazlar:

1-Arsa(arsa-i mihnet),meydan:

Felekler genişlik,düzlük bakımından arsaya teşbih edilmektedir.Bu hayalde güneş,ay ve yıldızlar da yer alır.Ay,hilal şekliyle hançere,dolunay şekliyle kalkana; güneş, ışıklarının yayılışıyla,parlaklığıyla kılıca benzetilerek eflâk(felekler) bir savaş meydanı olarak tasavvur edilmiştir:

Nitekim geh şekl-i hançer geh siper olur kamer

'Arsa-i eflâkde ḫurşid-i ḫaverdür kılıç

K.11/36

Şu beyitte ise felek-arsa münasebeti, yıldızların askerlere veya askerlerin konak yerinde yaktıkları ateşlere benzetilmesiyle sağlanır. Ah ateşini feleğe yükselten âşık, âh kıvılcımlarıyla gökyüzünde yer yer ateşler yakmıştır. Sanki Osmanlı Askeri gökyüzü arsasında konaklamış ve kamp ateşi yakmıştır:

Âhum odı feleke irdi şirârından anuñ
Yer yer od oldı kamu 'asker-i'Osmân bu gice

G.410/2

Felek devri ve şekli hakkındaki inanış sebebiyle birinci planda "top"a benzetilip, kaza çevganının gece gündüz başına dokunmasıyla "ser-gerdan" olarak vasıflandırılırken ikinci planda da çevgan oynanan bir mihnet arsası olarak tasavvur edilir:

'Arşa-i mihnetde yâ bir tîp-ı ser-gerdândur
 Dokunur başına çevgân-ı kazâ leyl ü nehâr

K.9/2

2-Âsitân, âsitâne, kûy :

Memduhun mekanı, sevgilinin bulunduğu yer (kûy) daima yücedir. Yücelik, büyüklük bakımından feleğe benzetilir. Bazan da gökyüzü "âsitâne" olarak düşünülür. Bu âsitâne kamer ve güneş چراغları ile aydınlanmaktadır:

Ol âsitâne sür yüzi k'ol âsitânenün
 İki çerâgıdur kamer ü mihr-i tâbdâr

K.14/29

Âsitân o kadar yüksektedir ki, feleklerin üstünde

yer almaktadır ve ötesine Cebrâil dahil hiç bir varlığın geçemediği -Miraç'ta Hz.Muhammed, bu sınırı geçmiştir- Allâh'ın zâtî âleminin sınırırır.Sidre,"bu sınırdaki bir ağaca verilen isim" olabileceği gibi "beşerî ilmin son haddi" olarak da izah edilebilir.(7)

Bir âsitândur ol ki görüp Sidre-veş anı
Cibrîl-i cân didi bu durur mûntehâ-yı 'id

K.13/27

Felek-kûy münasebeti de yücelik yönünden kurulur.Âşığın sevgilinin yanında itibar görmesi,onun ilgisini çekebilmesi için,gökte yıldızının olması gerekir.Sevgilinin kûyunda tâlih yıldızının parlamasını isteyen âşık,âh kıvılcımlarıyla gökyüzünü yıldızla doldurmak ister.Böylece gökyüzüne benzetilen sevgilinin kûyunda yıldızı olacaktır:

Sitâresüz dimesün kimse baña kûyuña
Şirâr-ı âh ile bu çarşı pür-sitâre kılam

G.274/4

Sevgilinin mekanı gökyüzündedir veya daha da yükseklerdedir.Onun yanına,aneak gökyüzüne merdiven kurularak ulaşılabilir.Beyitte "ayak" sözünün tevriyeli kullanılışıyla;kadehlerle mest olup, sevgilinin yanına yaklaşmanın mümkün olacağı, anlatılmaktadır:

Dõstum mest olmayınca varımadum kûyuña
Ayak ayak eyledüm gökler yüzine nerdübân

G.352/3

(7) Ferid Develioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat
Ank.1984, s.1140

3-Âşık,şeydâ :

Feleğin döndüğü inancından hareket edilerek,felek sevgilinin etrafında dolaşan,ona kavuşmayı arzulayan bir âşığa benzetilmiştir.Feleğin dönmesi de âşıklığıyla izah edilerek hüsn-i ta'lil yapılmıştır.Dokuz kat dolaşması ise,dokuz feleğe işarettir:

Küyuñı devr eyleyüp günde tokuz kat tolanur
Var ise sen meh-likânun mihri var eflâkde

G.417/2

Şâir,yârin kûyundan uzaklaşıp,Mecnûn gibi çöllere düşerek âşıklığı,şeydâlığı feleğe kaptırmak istemez.Felek de sevgilinin bir âşığıdır ve onun kûyunun etrafında dolaşmakta,ona kavuşmayı arzulamaktadır:

Yâr kûyundakişeydâlığı virme felege
Olma Mecnûn gibi ey Hayretî yaban delüsi

G.439/7

4- 'Attâr,reyhancı :

Felek kelimesinin çoğu zaman dünya anlamına gelecek şekilde kullanıldığını görmekteyiz.Felek,zamanın değişmesini sağlayarak mevsimlere göre âlemi çeşitli kokularla doldurur.Bu bakımdan reyhan satan birine ya da güzel kokular satan birine benzetilmiştir.Bi-vefâ olduğu için onun kokularından hiç kimse bir damla bile ^{vefâ} göremez:

Görmemişdür kimse senden şemme-i bûy-ı vefâ
Gerçi geh reyhân şatarsın halka geh 'attârsın

K.19/6

5-Atlas (atlas-ı zer-beft):

Gökyüzü, düzlüğü, genişliği ve görünüşüyle atlas kumaşa ya da bu kumaş tan yapılmış kaftana benzetilir. Dokuzuncu feleğe boş olması ve pürüzsüzlüğü sebebiyle atlas feleği de denilmektedir. (8) "Atlas; ince ipekten ve ekseri tek renk dokunmuş kumaştır." (9)

Dîvanda "atlas-ı çarh, gerdûn-ı atlas, atlas-ı zer-beft-i felek, atlas-ı zer-beft-i çarh" terkipleriyle karşımıza çıkan felek-atlas kumaş, atlas kaftan münâsebetiyle dünya malı ifade edilmek istenir. Dervişliğin alâmeti olan hırka, hasırgibi eşyalarla mukâyese edilen felek atlası, âşık tarafından hiçbir zaman istenmez. Böylece âşık dünya malına değer vermediğini göstermiş olur:

Değme kabâya gerden eger mi şu kimse kim

Bir bûriyâya almaya gerdûn-ı atlası

G.485/2

Feleğin altın işlemeli bir kaftan veya şal olarak düşünülmesinde güneş ışıklarının, yıldızların altına benzetilmesinin rolü büyüktür. Atlas-ı zer-beft, altın tellerle dokunmuş bir kumaş olabilir. Zira "zer-beft" farsça bir kelime olup "altın dokuma" manasındadır. (10)

(8) İbrahim Hakkı (Erzurumlu), a.g.e. s.98-99

E.J.W.Gibb, Osmanlı Şiiri Tarihi, İst.1943, s.41

(9) Nurettin Rüştü Büngül, Eski Eserler Ansiklopedisi c.2, İst.(?), s.27

10) Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İst.1983, c.ıI, s.123

Feleğin şal ile mukayese edilmesi,altın işlemeli atlas bir kumaş gibi dünyayı sarması sebebiyledir:

Yegdür baña bu aţlas-ı zer-beft-i felekden
Egnümde olan penbesi çok eskice şalum

G.310/4

Aşağıdaki beyitte ise feleğin altın işlemeli atlası "yünden veya pamuktan dokunmuş bir kumaş"(11)olan peşmine ile mukayese edilir.Felek atlası,şâirin peşmineden yapılmış ve yüz parça olmuş,eskimiş hırkasına pamuk veya yama bile olamaz:

Hayretî ben bir gedâyam k'aţlas-ı zer-beft-i çarç
Penbe olmaz hırka-i peşmine-i şad-pâreme

G.397/5

6-Ayyâr,sehhâr :

Feleğin hilekâr,büyücü ve sözünde durmayan bir insan olması,"insanların geleceğini tayin ettiği ve genellikle kötü bir gelecek hazırladığı" inancıyla ilgilidir.Felek, eşi benzeri görülmedik bir hilekâr ve dolandırıcıdır.Onun hilesinden emin olmak,ona kanmamak için "merdüm-i zeyrek" olmak gerekir:

Merdüm-i zeyrek gerek kim ola hileñden emin
Mislüñi 'âlemde gözler görmedük 'ayyârsın

K.19/14

Felek günde yüzbin hile düzenleyen bir büyüçüdür.Bu işi o kadar mahâretle yapar ki,kimse bu işin sırrına vâkif olamaz:

(11)a.g.e. c.II,s.773

Günde yüz biñ hîle vü tezvîr idersin 'âleme
Yine kimse vâkıf olmaz hûş 'aceb sehârsın

K.19/13

7-Beşik(gehvâr):

Orijinal olduğunu sandığımız bir söyleyişle, insanoğ-
lunun dünyada huzur bulmamasının sebebi, felek beşiğinde
engerek yılanı yatmasına bağlanmıştır. Feleğin beşiğe teş-
bihi şekil benzerliği yanında feleğin dönmesi, bir kararda
durmaması ve bir çok kötülüklerin felekten geldiği telak-
kisine dayanır. Kötülükler felek beşiğinde beslenip, büyü-
mekte ve insanlarda huzur bırakmamaktadır:

^
Adem oğlanı nice senden huzûr itsün ki sen
Güyyâ içinde bir ef'i yatur gehvârsın

K.19/9

8-Bezm :

Gökyüzü, yıldızlar, güneş, hilâl gibi unsurlarla bir-
likte sevgilinin bezmine, daha doğrusu bu bezmin düzenlen-
diği bir mekana benzetilmiştir. Bu mecliste güneş, devret-
mesiyle dolu kadehlere, hilal boş kadehlere benzetilir.
Gökyüzünün ışıklı, aydınlık hali de sevgilinin bulunduğu
meclisteki neşe, zevk ve sefâ olmaktadır:

Bir tehî sâgar durur bezmünde ey meh-rû hilâl
^
Afitâb-ı 'âlem-ârâ devr ider bir tolu câm

G.280/2

9-Bi-bakâ, bi-vefâ, bi-ihdiyâr, bi-karâf:

Bu maddede feleğin hareketi ile ilgili bazı hususi-
yetleri ele alıyoruz.

Felek bâki değildir.Bir "abdâl-ı fânî" olan âşık,
feleğin geçiciliğini bilir ve ona bağlanmaz:

Abdâl-ı fânîyem ben eyâ bî-bakâ felek
Şanma fenâ kabâña belî demişem senûñ

G.227/3

Feleğin dönmesi girdâba düşmesindedir.Bu yüzden
kararsızdır.Hadiselerin elinden tokat yediği için dön-
mesi bî-ihtiyardır.Çehresi bu sebeble gök gök olmuştur:

Yâ yimişdür silleler dest-i havâdisten meger
Gök gök olup çihresi başı döner bî-ihtiyâr

K.9/3

Bî-karâr olması,insanların bahtına tesir etmesi se-
bebiyle de vefâsızdır.Kimseye yâr olmaz.

10-Bûkalemûn :

Bûkalemûn,bulunduğu ortamın rengine giren sürüngen-
gillerdenbir hayvandır.Feleğin bûkalemûna benzetilmesi,
onun,gece ve gündüz renk değiştirmesi,kararsız olması,
insanlara bin türlü yüz göstermesi bakımındandır:

Kime kıldı bu çarh-ı bûkalemûn
Baña şol naqşı kim nigâr itdi

G.479/2

11-Cellâd,gaddâr:

Feleğin insanların kaderleri üzerinde tesirli ol-
duğu inancı,kaza ve kaderin gökten gelen taş(seng),ok
(tîr) gibi düşünülmesi,feleğin cellad olmasını sağlar.
Bu beyitlerde insanların ölümlü olduğu,dünya hayatının

devamlı olmadığı anlatılmak istenir:

'Âhîr bitürür işûñi cellâd-ı felek çün

Ey dil ne biter öyleye pâk itmedin evvel

G.252/5

Felek celladı, insanlar arasında ayırım yapmaz. Dilen-
ci de sultan da onun elinden kurtulamaz. Dünya evini in-
sanların başına dar edip binlerce "Dârâ"yı dâra çekmiştir:

Niçe serdârûñ bu dârı başına dâr eyledüñ

Niçe bin Dârâyı berdâr eylemiş gaddârsın

K.19/12

12-Çadır(çetr,hayme,gök atlas teng târ), otağ :

Feleğin çadıra teşbihi görünüşü yönündendir. Ayrıca
devrin astronomisine göre felekler yeryüzünü bir çadır
gibi örtmektedir. (12) Felek gök atlastan bir çadır olarak
tasavvur edildiğinde bu münasebette renk ilgisinin de yer
aldığını da görürüz:

Kurduñ evvel başum üzre bir gök atlas teng târ

^
Aķıbet başuma teng olduñ gözüme târsın

K.19/8

"Dünyayı dar etmek" sözü, divanda "çadırı dar ve ka-
ranlık etmek" şeklinde söylenir. Çadır, istiare yoluyla
"felek" yerine kullanılmaktadır:

Başuma dâr-ı cihânı dar iden sensin benüm

Gözüme bu çetri teng ü târ iden sensin benüm

M.5/IV-1

"Gökyüzü çadırını otağ edinmek" belli bir yerde otur-
mamak, dünya malına kıymet vermemek demektir. Dervişler

(12) İbrahim Hakki (Erzurumlu), a.g.e., s.97

"hayme-i gerdûn"u kendilerine otağ edinip âlemin sultânı olmuşlardır.Bu sâyede halk hoş geçinmektedir."Saye"kelisiyle çadırın sâyebân olması da dile getirilmiştir:

Sultânlaruz ki h ş geçinür s yem zde halk
Olmuş durur bu hayme-i gerd n otağımız

G.127/4

Felek ipsiz bir çadırıdır.Onu ayakta tutan âşıkların âh sütunlarıdır.Âşıkların âhı feleğe yükselmekte ve onu ayakta tutmaktadır:

Z hid  gel tire-dil olma bu d d-ı âhdan
Kim sütün-ı âh ile t rur bu çetr-i b -t n b

G.18/2

13- ehre( ihre):

Felek yuvarlak görünüşüyle  ehre tahayyülünü uyandırmıştır.Samanyolu ise bu çehreye mihnet tırnağıyla açılmış bir yaradır.Beyitte mahb bun ölümünden dolayı feleğin dahi yas tuttuğu,mihnet tırnağı ile yüzünü yırttığı söylenerek hüsn-ı ta'lıl yapılmıştır:

Kehkeş n şanma görinen çihre-i gerd nda
N hun-ı miĥnet niş nidur görinür  şik r

K.9/4

14- emen,zemin :

Gökyüzünün geceleyin yıldızlarla dolu haliyle,bah rın gelmesiyle üzerinde çiçekler açılmış  imenlik bir saha arasında,renk ve görünüş bakımından münasebet kurulmuştur.Genişlik,düzlük de bu m n sebetin diğer bir yönüdür. emen,

türlü çiçeklerle bezenerek yıldızlı bir gökyüzüne benze-
miştir.Sanki yıldızlar yere döşenmiştir:

Dürlü şükâfe şöyle tonatdı çemen yüzün

Cümle nücûmı yire döşedi şanur gören

K.20/2

Baharın gelmesiyle yeryüzü, taze çemenlerle döşenip
gök olmuştur.Çiçekler de bu göğün yıldızlarıdır."Gök olma"
sözünde "gök rengini aldı", "göge benzedi" manaları bulun-
maktadır:

Döşenüp taze çemenlerle gök olmuştur zemin

Açılan yer yer çiçeklerdür kevâkibden nişân

K.15/2

15-Çenber :

Feleğin çenber olarak tasavvur edilmesi şekliyle il-
gili telakkiye dayanır.Felek,dünyanın etrafını yedi veya
dokuz kat kuşatmakta ve onun etrafında dönmektedir.(bkz.
Umumi olarak felek)Felek çenberinin bozulması kıyâmetin
kopması demektir.Bu beyitte kıyâmet günü göğün yarılaca-
ğını bildiren âyete telmih yapılmaktadır.(13)

Bozılup ey zâl-i fânî tîz günde çenberün

Göreyin kim tob ola meydân-ı mihnetde serün

M.5/V-1

16-Değirmen(âsiyâb):

Felek,dönüşüyle ve şekliyle bir değirmene benzeti-
lir.Bu değirmen daima su gücüyle çalışan,bir dolabı bu-

(13)Sûre:82,âyet:1 "Gökler yarılınca."

lunan su değirmenidir. Değirmeni dönderen su ise aşk ehlinin göz yaşıdır. Felek-değirmen münâsebetinin kurulduğu beyitlerde felek, "çarh" ismiyle zikredilir. Böylece kelimenin "dolap, çark" mânâlarıyla değirmenin dolabına işâret edilmiş olunur:

Su değirmeninin dönmesi için suyun çarka, yukardan aşağı kuvvetli bir şekilde dökülmesi gerekir. Âşığın baştan aşan gözyaşı da felek değirmenini döndermektedir:

Başdan aşdıysa gözüm yaşta 'accüb eylemeñ
Ehl-i 'ışkuñ âb-ı çeşmiyle döner bu âsiyâb

G.18/3

Başdan gözi yaşıdur ey zâhid ehl-i 'ışkuñ
Döndüren âsiyâb-ı dölâb-ı çarhı fır fır

G.119/3

Âşıkların gözyaşı dökmesine sebep olan felektir. Felek hem âşıkları ağlatmakta hem de onların gözyaşlarıyla dönmektedir.

Şu beyitte ise felek değirmenini, memdûhun kılıcı dönderir. Kılıç, -demire su verilerek yapıldığından- değirmeni dönderen suyun yerini almıştır. Beyitte memdûhun feleğe hükmedecek kadar kudretli olduğu, âlemdeki düzenin onun kılıcıyla sağlandığı söylenmektedir:

Tigüñ durur bu çarhı koyan çarha dâyimâ
Dönmezdi bulmayaydı eger âsiyâb âb

K.10/26

Değirmene benzetildiğinde, feleğin rengi "su" kelimesinde kendini göstermektedir.

17-Dolap, çarh :

Felek-değirmen münasebetinde gördüğümüz gibi, felek, dönmesi bakımından değirmene, bu değirmenin dönmesini sağlayan ve suyla çalışan çarha ya da sulama işinde kullanılan su dolabına benzetilmektedir. Bu münasebetlerde şekil ve hareket ilgisi ön planda olmasına rağmen, beyitlerde su unsurunun yer alması, renk bakımından da bir ilgi kurulduğunu düşündürmektedir. Ayrıca, felek-dolap münasebetinde, feleğin insanların bahtları üzerinde etkili olduğu ve bahtlarını genellikle menfi yönde etkilediği inancı da yer almaktadır: Felek çarhı, zulümleri bir sel gibi akıtıp âşığın gönül evini yıkar ve bir virâneye dönderir:

Baňa ey çarh-ı felek zulm-i firâvân itdün
Hâne-i kalbümü yıkdun yine virân itdün

G.210/1

Felek, insanlara zulmetmekle kalmaz, hiç bir ayırım yapmadan her türlü varlık üzerinde menfi tesirini gösterir. Aşağıdaki beyitte, suyun tabiat içindeki devir dâimi, gökyüzünden yağmur olarak dökülmesi, çağlayarak akması, inlemek olarak yorumlanmış, felek dolabı onu yerden yere vurduğu için, inlediği söylenmiştir:

Çağlayup akduğı bildün mi nedür her şunuñ
Yüz yire urup elinden iniler gerdünüñ

G.215/1

Felek çarhı, dönmesiyle âşığı da su gibi kara yerlere çalar; fakat, âşık bundan şikâyetçi olmaz. Zira o, ilâhî

sevgiliye âşıktır.Su nasıl ki toprakta kayboluyor ya da deryâya ulaşıyor ve böylece aslına kavuşuyorsa,âşık da böylece benliğinden kurtulup ilâhî sevgiliye kavuşacaktır:

Gerçi şu gibi kara yirlere çaldı beni çarh
 Hamdü li'llâh hele bir 'âşık-ı didâr itmiş

G.163/2

18-Eşik(işig) :

Feleğin eşiğe benzetilmesi memdûhu yüceltmek içindir. Gökyüzündeki güneş ve ay,memdûhun eşiğindeki kölelere teşbih edilince ,gökyüzü de bir eşik olarak tasavvur edilir:

Halka-be-gûş olup işigünde hilâl-i 'id
 Mihr-i sipihr bende-i zerrin külâh ola

Kt.1/2

Felek,yüksekliği ve genişliği ile memdûhun eşiğine, güneş ise eline altın asâ"alıp bu eşiği devreden bir ket-hüdâya benzetilmiştir:

Zerrin 'aşâ alup ele her şubh âfitâb
 Devr eyler işigün ola tâ kethudâ-yı 'id

K.13/36

Bu beyitlerde "eşik"kelimesi mürsel mecaz yoluyla "saray" yerine kullanılmaktadır.

19-Etek(dâmen) :

Ufuklarda göğün yere temas eder gibi görünmesi,etek hayâlini uyandırır.Güneşin tulu' ve gurup zamanlarında ufukta meydana gelen kırmızılık için hüsn-i ta'lil yapılmakta,feleğin gözlerinden sabah akşam kanlı gözyaşı dök-

tüğü için eteklerinin kana boyandığı söylenmektedir:

Dâmeni kana boyanur mıydı her şâm u seher
Gözlerinden hûn-i dil aķıtmasa leyl ü nehâr

K.9/7

Şu beyitte ise gökyüzü bir etek olarak hayal edilirken, güneşin, âşığının bu eteğe seher vakti bıraktığı bir ateş olduğu söylenmektedir:

Dâmen-i çarha her gün od biragur
Nâle-i şubhâhum İbrâhîm

G.315/3

Gökyüzü-etek münasebeti kurulurken bütün gökyüzü değil, sâdece ufuklar ele alınmaktadır.

20-Eyvân :

Gökyüzünün eyvâna benzetilmesi şekil yönündendir. Dünya bir köşk olarak tasavvur edilince bu köşkün üzerini kapatan eyvân da gökyüzü olmaktadır. İnsan, feleğin menfi tutumu yüzünden bu eyvânın gölgesinde bir gün dahi huzur bulamaz:

Sâyesinde kılmaduk ey Hayretî bir gün huzûr
Göreyin olsun bu fânî kaşruñ eyvânı şikest

G.20/7

21-Güzellik(hûbluk, hüsn, letâfet):

Sevgilinin güzelliği anlatılırken sonsuzluğun, sınırsızlığın tek temsilcisi olan gökyüzü benzetilen olarak alınır. Sevgilinin güzelliği, gökyüzü gibi anlatılamaz, sınırlandırılmaz. O, güzellik feleğinde bir güneş veya aydır:

Hüblük çarhında yâ hürşiddür yâ mâhdur

Pertev-i Hâk kudret-i Hâk maẓhar-ı Allâhdur

M.17/I-2

Güzellik, gök gibi uçsuz bucaksız tasavvur edilince, sevgili, güzellik bakımından göğün en parlak, en güzel varlığı olan güneşe teşbih edilir. Aşık ise daima gölge gibi ayaklar altındadır:

Çarh-ı hüsünde gül gibi kılduğça sen karar (14)

Kara yir ile bir olayın sâye gibi ben

K.20/23

Sâye gibi ben kara yerlerde dâyim pâymâl

Sen güzellik şumânı üzre şems-i rûşen ol

G.262/2

Letâfet de güzellik gibi sınırsızlık yönünden gökyüzüne teşbih edilir. Mücerred kavramları tam olarak anlatabilmek için müşahhas bir misal bulmak gerekir. Bu kavramlardaki mânâyı en güzel şekilde ifade edebilecek misal de genişlik ve sonsuzluğuyla gökyüzüdür. Letâfet bir gökyüzü kadar geniş, sevgili de bu gökte bir ay kadar latiftir:

Ey melâhat ilinûñ şâhı benüm begcegizüm

Vey letâfet gökinûñ mâhı benüm begcegizüm

M.25/I-1

22-Habâb(habâb-ı bahr-ı mihnet, nüh habâb) :

Felek ile habâb münâsebeti, renk, şekil ve fânîlik

(14) Bu mısradaki "gül" kelimesinin "gün" olması kuvvetle muhtemeldir. Baskı hatası olduğunu düşünüyoruz.

bakımından kurulur.Felek bir su kabarcığı gibi hava ile doludur.Onun içindeki hava "bad-ı fenâ" dır.Mihnet denizindeki bir habâb olan feleğin bâkî olması düşünülemez:

Bu bir bâd-ı fenâ tolmiş habâb-ı bahr-i mihnetdür
Düşer mi 'âkile ey Hayretî bundan bakâ ummak

G.194/7

Bir habâb-ı bahr-i mihnetdür havâ ile dolu
Ne kadar bâkî kâla dirsen bu tâk-ı zer-nigâr

K.9/9

Aşağıdaki beyitte "nüh habâb" sözü istiare yoluyla dokuz feleği ifade etmektedir.Su kabarcığı patlayınca suya döner.Memfûhun kudret otağının büyüklüğünü,yüceliğini gören felekler,kendilerinin bu otağ yanındaki acizliklerinden utanarak eriyip yok olurlar:

Ger yer yüzinde kırasın otağ-ı kadrünü
Şerminden eriyüp ola bu nüh habâb âb

K.10/31

Şu beyitte ise gökyüzü ile su kabarcığı mukâyese edilir.Gökyüzü(âsumânî kubbe) su kabarcığı ile bir değildir.Aralarında yerden göğe kadar fark vardır.En büyük fark da birinin yerde,diğerinin gökte olmasıdır:

Yirden göke degül mi dürur farkı bunların
Bu âsumânî kubbe habâb ile bir midür

G.48/8

23-Hâmile kadın :

Bir beyitte kapalı istiare yoluyla felek,hâmile bir

kadına benzetilmiştir.Felek dönüşüyle gece ve gündüzün meydana gelmesini sağlar.O,yeni günlere gebedir.Bu günlerde de insanların kaderlerinde ne varsa ortaya çıkacaktır ve böylece kaza felekten doğacaktır.Felek yeni günlere,dolayısıyla kazalara gebe olduğu için hamile bir kadındır.Bu sebeble aş yermekte,canı kan içmeyi istemektedir.Hâmile bir kadının karnının şişkinliği ile feleğin kavisli görünüşü arasındaki benzerliği de dikkate almak gerekir."Zâl-i kinedâr" sözü daha çok zaman için kullanılan bir sıfattır.Bu kasidenin daha önceki beyitlerinde felekten bahsedilmesi ve beyitte "bu" kelimesiyle oraya işâret edilmesi sebebiyle feleğin kastedildiğini düşünüyoruz:

Ey birâder kûçe-i gafletde ko bâziçeyi
Aş yererken içmeye kanun bu Zâl-i kinedâr

K.9/15

24-Harman(hırmen):

Yıldızlar,renk ve küçüklük yönünden saman çöprü olarak tasavvur edilince,yıldızlı bir gökyüzü de görünüşü bakımından harmana benzetilmiştir.Gökyüzünde çok yıldızın bulunması,hatta bir yol gibi uzanan yıldız takımına Samanyolu isminin verilmesi bu münasebetin kurulmasını sağlamaktadır:

Gök hırmeninde encümi şaymazdı kâha lîk
 Yire berâber itdi firâk-ı likâ-yı cev

K.18/7

Âşığın âhı ateşlidir ve bu âh göğe yükselir.Divâne-ye ateş verilince nasıl ki harman yakar ve büyük bir felâkete sebep olursa,gönülden çıkan âh da gök harmanını yakar:

Od urur dehre koma âh itmesün dil ey hîred
Virme bir divâneye âteş şakın hırmən yaçar

G.64/2

Gök cisimlerinin parlaklığı,çoğu zaman "âh ateşlele tutuşlardır" şeklinde izah edilmektedir.Âşığın gönlündeki ateş o kadar yakıcıdır ki,bir kıvılcım dahi âlem harmanını tutuşturmaya ve gökyüzünü yakmaya kâfidir.Gökyüzünün veya daha geniş mânâsıyla bütün âlemin harman olarak tasavvur edilmesi,harmanın kolay tutuşup yanması sebebiyledir.Âşığın gönlündeki ateşin yakıcılığını dile getirmek isteyen şâir,gönülden çıkan âhların,âlemi harman kadar kolay ve çabuk yaktığını söyleyerek mübalâğa yapar:

Dutuşup hırmən-i 'âlem yanardı odlara gerdün
Cihâna bir şerer düşse eger süz-i nihânundan

G.371/3

25-Hizmetkâr(perestâr) :

Feleğin insanların geleceğini tayin ettiği ve onlara hükmettiği düşünülmektedir.Dünya nimetlerine değer veren insanlar ona kul olurlar.Şâir "er olanların,dünyaya bağlanmayarak feleği kendilerine bir hizmetkâr edebileceklerini" söylemektedir:

Bir perestârũ eyle bu feleki
Er iseñ zâl-i dehre kul olma

Kt.4/3

Felek diğ er insanlara hükmederken, sevgilinin yanın-
da bir hizmetkâr veya bekçidir. Âşığ ı "kûy"unda gören ay
(sevgili), feleğ e emrederek âşığ ı buradan uzaklaşt ırmasını
ister:

Feleke virme burayı didi kûyında görüp

Didüm ey meh beni buraya bu râlar getürür

G.103/3

26-İhtiyâr(pîr, zâl) :

Kainâtın kuruluşundan beri mevcut oluşu, âlemde vukû'
bulan bütün hâdiseleri görmüş olması, kavisli olarak görü-
nen şeklinin beli bükülmüş yaşlı kimseleri hatırlatması,
feleğ in bir ihtiyar olarak tasavvur edilmesine vesile o-
lur. İhtiyar olmasına rağmen felek, güneş gibi bir sevgili-
ye sahiptir:

Pîr-i çarhuñ tatalum şem'-i cihân-efrûzı var

Yâ benüm Ahmed gibi bir nev-cuvânüm yok mıdur

G.61/3

İhtiyar olan kişi ölüme yaklaşmıştır. Kıyâmetin kop-
masıyla feleğ in çemberi bozulacak, yer ile tortop olacak-
tır. Feleğ in elinden çok çekmiş olan âşık, ihtiyar feleğ in
tez günde yok olmasını istemektedir:

Bozılup ey zâl-i fânî tiz günde çenberün

Göreyin kim tób ola meydân-ı miñnetde serün

M.5/V-1

27-İnsan :

Feleklerin üzülen, ağlayan, feryâd eden, inleyen bir

insan olarak tasavvur edilmesine, mersiyelerde rastlıyoruz. Mahbûbun ölümünden dolayı duyulan üzüntü dile getirilirken, onun ölümüyle feleklerin dahi yas tuttuğu, karalar giydikleri, gözyaşı döktükleri, âh ve figân ettikleri söylenir. Böylece gökyüzünün geceleri kararması, yağmurun yağması ve gök gürültüsü gibi tabii olaylar ile üzülen bir insanın davranışları arasında münasebet kurulur.

Yıldızların hasret yarasına, kayan yıldızların gözyaşına benzetilmesi, gökyüzünün ayrılık acısıyla sabaha kadar gözyaşı döken bir insan olarak tasavvur edilmesine imkan hazırlar:

Şubha dek 'ayn-ı şihâb ile akıdur mıydı yaş
Sinesinde dâğ-ı hasret olmayaydı şad hezâr

K.9/5

Gök gürültülerinin duyulduğu, siyah yağmur bulutlarının toplandığı bir zamanda gökyüzü, siyahlar giyip âh eyleyen ve gözyaşı döken bir insan gibi tasavvur edilerek şahıslandırılır. Beyitlerde, tabii olaylar için çokça hüsn-i ta'lil yapılmaktadır:

Yeridür ra'd feleklerde eger eyleye âh

Ebr-i bârân geye giryân oluban dūd-ı siyâh

M.23/I-1

Her nefes gûş itdügün şanma şadâ,yı ra'ddur

İşidüp feryâdumuz inler felekler zâr zâr

K.9/77

Ayrıca, felekle ilgili teşbihlerin bir çoğu, feleğe şahsiyet verilmesi üzerine ortaya çıkmaktadır.

28-Kadeh(sâgar-ı pûlâd):

Felek ile kadeh arasındaki ilgi, şekil ve dönme özelliğine dayanır. "Sâgar-ı pûlâd" sözüyle gökyüzünün rengi de söz konusu edilmiştir. Kâinât bir meclis olarak tasavvur edilmiş, dokuz felek de bu mecliste elden ele dönüp dolayan çelik kadehe benzetilmiştir:

Nüh felek bunda döner bir sâgar-ı pûlâddur
 Âferin bu bezm-i cân-bağsa hezârân âferin

M.16/II-2

29-Kalkan(çarhî siper, tokuz kat siper):

Feleğin "tîr-i belâ" ve "tîr-i havâdis" sözleriyle ifade edilen kaza oklarına karşı bir kalkan olduğu söylenirken, felek ile kalkan arasında şekil, renk ve görünüş bakımından ilgi kurulmaktadır. Feleğin benzetildiği kalkan yuvarlak(çarhî)tir:

Saklayup tîr-i havâdisden vücûd-ı pâkûñi
 Yiridür tutsun felek karşıña çarhî bir siper

G.62/3

İç içe dokuz kat olduğu kabul edilen feleklerin her biri bir kalkan olarak tasavvur edilmiştir. Bu sebeple "çini çarh" dokuz kat kalkan tutmaktadır. Klasik kültürümüzde belâ oklarının felekten atıldığı kabul edilmiştir. Hem belâ oklarını atması hem de bu oklara karşı dokuz kat siper tutması, onun kararsızlığını göstermektedir:

Üstine çini çarh tokuz kat siper tutar
 Tîr-i belâyı şavmağ için çarh-ı bi-karâr

K.14/33

30-Kapı :

Gökyüzü yüksekliği ile kapı için benzetilen olmuştur. Sevgilinin kapısında kabul görenler, güneş gibi yükselmişler ve değer kazanmışlardır. Bu kapının kemerli olduğunu düşünürsek gökyüzü ile şekil bakımından da münasebet kurulduğunu söyleyebiliriz:

İller kapunda gün gibi rif'atde dâyimâ
Ben sâye gibi hâk ile yeksân unutmâ hâ

G.14/5

31-Kâse(kâse-i çarh), çanak(sifâl-i ser-nigûn):

Gökyüzü görünüşü bakımından ters dönmüş bir kâseyi veya çanağı andırır. Ters dönmüş çanağın içinde sıvı durmaz. Bu sebeple felekten safâ ummak, ters dönmüş çanak içinde şarap bulunmasını beklemeye benzer. "Gerdûn" kelimesiyle, feleğin sifâl gibi dönüp dolaştığı belirtilerek bu bakımdan da ilgi kurulmuştur. "Şarab-ı dil güşâ" ile "safâ" arasında kurulan ilgi de bu münasebetin diğer bir yönünü oluşturur:

Bu gerdûnda safâ sürmekle yanumda berâberdür
Sifâl-i ser-nigûn içre şarâb-ı dil-güşâ ummak

G.194/6

Felek ile kâse arasında şekil yönünden münasebet kurulurken, kâsenin ters dönmüş olarak düşünülmesi veya kırılacağından bahsedilmesi, feleğin insanın bahtı üzerindeki menfi tesirini, dünyaya bağlanmanın boş olduğunu, bu âlemin fâniliğini anlatmak içindir. Gerçek âşık, çarh kâse-

sinin içindeki aşk şarabı(şarâb-ı dil güşâ)nın peşindedir.Bu kâse kırılrsa bile o,şarabı içmeğe çalışır:

Düşürme ayağı elden şınursa kâse-i çarh
Cihân bütün oda yansa çeker mi gam 'âşık

G.182/3

32-Kayık(fülk,fülk-i mihnet):

Feleğin kayık veya gemi olması uçsuz bucaksız boşlukta dönüp durması sebebiyledir.Gökyüzü(uzay) rengi itibariyle bir deniz görünümündedir.Döndüğü telakkî edilen felekler,kavisli görünüşüyle bu denizin içindeki girdâba düşmüş,dönüp dolaşan kayık hayalini uyandırmıştır.Beyitte,"rûzgâr" kelimesinin "yel,fırtına" mânâsıyla,deniz,girdâb,kayık hayali tamamlanmış ve feleğin dönüşü konusunda da ârifâne bir câhillik yapılmıştır:

Bu felek bir fülk-i mihnetdür döner kılmaz karar
Düşürüpdür gâlibâ girdâba anı rûzgâr

K.9/1

Aşağıdaki beyitte âlemin yaratılması ile kayığın yapılması arasında münasebet kurulmuştur.Felek kayığı yapıldıktan sonra insanlar bu kayığın içine konularak aşk denizi içine salınmışlardır.Gönül,daha bu kayık yapılmadan,yani elest bezminde iken sevgiliyi tanımış ve sevmeyi öğrenmiştir.Feleğin kayık hayalini uyandırmasında,yukarıda zikredilen ilgiler yanında,aşkın bir deniz olarak tasavvur edilmesinin ve âlemin aşk ile mevcûd olduğu yolundaki dîni ve tasavvufî düşüncenin rolü vardır:

Bünyâd urulmamışdı felek fülkine henûz
Dil baħr-i 'ıŝkı ile anuñ âşinâ idi

G.468/5

33-Kedi(gürbe):

Feleğin insanların geleceğini hazırladığı, onlara ce-
fâ ettiği, sonunda ecel pençesini vurduğu inancı, onun bir
kedi olarak tasavvur edilmesine vesile olmuştur. Kişi ne
kadar çabuk uçan bir kuş olsa da felek kedisinin pençesin-
den kurtulamaz:

Öldürürsin ildürüp ser-pençeñ âhir gürbe-vâr
Murg-ı çâbuk de olursa kişi aldarsın

K.19/11

34-Kubbe(âsumâni kubbe):

Feleğin kubbeye teşbihi, görünüşüyle ilgilidir. Gök-
yüzü yerine "gökkubbe" sözünün de kullanılması, feleğin
görünüşü ve rengiyle ilgili müşâhedenin böyle "yaygın ve
klişeleşmiş bir teşbihin doğmasında önemli bir rol oyna-
dığını"(15) göstermektedir. Ayrıca o devir astronomisine
göre kainâtın, merkez dünya olmak üzere iç içe dokuz kü-
revi felekten meydana geldiği ve bu feleklerin lahana yap-
rakları gibi dünyayı çevreledikleri kabul edilmekteydi.(16)
Bu da felek-kubbe münasebetinin, devrin anlayış ve inanı-
şına dayanan yönüdür:

(15)Harun Tolasa, a.g.e., s.427

(16)İbrahim Hakkı(Erzurumlu), a.g.e., s.97

Yirden göke degül mi durur farkı bunlaruñ
Bu âsumâni kubbe habâb ile bir midür

G.48/8

35-Kulak(gûş) :

Ayın hilal şekli ile nal ve küpe arasında münasebet kurulurken, felek de bu küpenin takıldığı bir kulak olarak tasavvur edilir. Felek ile kulak arasındaki ilgi şekil yönünden kurulmaktadır. Ayrıca "bütün seslerin gökte akis bulması, bu teşbihin diğer bir yönü olsa gerektir." (17)

Çeşm-i melekde ayağı toprağı tütüyâ

Gûş-ı felekde atlarının na'li gûşvâr

K.14/26

36-Kuyumcu :

Aşağıdaki beyitte felek, kapalı istiare yoluyla bir kuyumcuya benzetilmiştir. O devrin telakkisine göre felek, dönüşüyle insanların bahtını kötüleştirmekte, onlara zulmetmekte, sanki gam elmasıyla bağırklarını delmektedir. Kuyumcuların inciye bir matkap ucunda dönen elmasla delmeleri, yaptıkları iş ve hareket bakımından feleğin kuyumcu olarak tasavvur edilmesine vesile olmuştur:

Elmâs-ı gamla bağrumı delmişdi dür gibi

Dil kanlara boyanmış idi la'l-i nâb-vâr

K.14/6

37-Mağara (gâr)

Felek-mağara münasebeti, bütün kötülüklerin felekten

geldiği telakkisine dayanmakla birlikte, gökyüzünün -bil-hassa gece vakti- görünüşü de bu münasebetin kuruluşunda önemli role sahiptir. Felek mağarası engerek yılanlarıyla doludur. Ondan her türlü kötülük gelebilir:

Ey felek yâ sen bir ef'îlerle tolmuş gârsın
Yâ yedi başlu bir ejderhâ-yı merdüm-ğârsın

K.19/1

38-Öküz(gav-ı 'alef):

Feleğin insanlara cevr ve cefâ ettiğine inanılması sebebiyle felek, harmanda döven çeken öküze benzetilmiştir. Felekler o devrin astronomisine göre dönmektedir. Bu dönüşüyle de insanların bahtlarını menfi yönde etkilemekte ve onlara zulmetmektedir. Saman öküzü de harman yerinde dönerek, ekinin saplarını ezip saman haline getirir. Beyitte, dünyanın öküzün boynuzları üzerinde durduğuna dair eski bir batıl inanişe da telmih vardır diyebiliriz:

Cevr-i gördüna taḥammülle olur taḥşil-i fakr
Çiğnesün cismün ko her gâv-ı 'alef ḫırmen gibi

G.429/2

39-Safha, sahife :

Felek düz görünüşüyle sahifeye benzetilir. Üzerindeki bulutlar ile de sahife üzerindeki yazılar arasında ilgi kurulur. Felek sahifesine âh dumanları ile yazılar yazılmaktadır:

Safha-i eflâke taḥrîr eyledi âhum benüm
Âh şâhum dilberüm rûhum 'Alîm şâhum benüm

M.35/I-2

Gider oldum âsitânũndan çü hânım el-vedâ'

Yazar eflâk üzre âhumdan duhânım el-vedâ'

M.21/I-1

Âşık, felek sahifelerini baştan başa "âh şâhum" sözleriyle doldurmuştur:

Eflâke duhân-ı âh tahrîr idüben her gâh

Toldurdu ser-â-ser âh şâhum Hüseyn şâhum

G.312/2

Beyitlerde "eflâk" kelimesinin kullanılması, "feleklerin üst üste bulunan sahifeler gibi düşünülmesindedir" diyebiliriz.

40-Sâki(sâki-i dehr):

Döndüğüne ve insanlara cevrettiğine inanılan felek, gam meclisinde dönüp dolayan ve göz kâsesine şarap yerine kan dolduran bir sâkiye benzetilmiştir. Âşığın gözlelerinden ağzına doğru akan kanlı gözyaşları, felek sâkisinin göz kâsesine doldurduğu kandır:

Sâki-i dehr idüben kâse-i çeşmüm tolu kan

Bezm-i mihnetde baña sundı mey-i nâb gibi

G.456/4

41-Saray(sarây-ı rûzgâr):

Dünya gözyaşı ile sulanıp yeşeren bir gül bahçesi, felekler ise âh âteşi ile aydınlanan bir saraydır. Feleklerin yüksek, kat kat ve kubbeler hâlinde kabul edilişi, gökyüzünün saraya benzeyiş yönünü teşkil eder. Felekler zamanın oturduğu bir saraydır; çünkü gece ve gündüzün dolayısıyla zamanın ortaya çıkışı, feleklerin dönmesine bağ-

lıdır.Âh ateşinin göğe yükseldiği düşünüldüğünden, bu saray âh ateşiyle aydınlanmaktadır:

Gülsitân-ı dehre göz yaşı virüpdür âb-ı rû
 Âteş-i âh iledür rûşen sarây-ı rûzgâr

G.118/7

42-Sarhoş:

Feleğin döndüğünün kabul edilmesi, onun sarhoş olduğu hayalini uyandırmıştır. Felek ve felekle birlikte bütün kâyinât sarhoş olmuştur; çünkü "Kevser sâkisi" olan Hz. Ali'nin sunduğu birlik şarabından tatmışlardır:

Bir cür'añ ile esridi mecmû'-ı kâyinât
 Sâki-i câm-ı vahdet-i Yezdân yâ 'Alî

K.3/11

Felek aşk meclisinde belâ kadehinden şarap içtiği için sarhoştur. Gönül de bu şarabın mübtelâsıdır ve artık meyhâne kapısını feleğe vermemektedir:

Bezm-i 'ışk içre şehâ câm-ı belâ nûş ideli
Feleke virmez olupdur der-i meyhâneyi dil

G.254/3

43-Sâzende:

Felek, âşığın yüz parçaya ayrılıp, sazın perdelerine benzemiş olan vücûdunu bir saz gibi inleten sâzendedir. O, bu sazı çalıp söylettikçe âşık bütün sırlarını açığa vurmaktadır. Feleğin sâzende olarak tasavvur edilmesi, mûsikî ilminin ortaya çıkışında feleklerin dönüşünün rol oynadığına dair eski bir inanışa dayanmaktadır. Bu inanış şöyledir: "Feleklerin hareketleri çeşitli olduğundan her fe-

lek başka bir perdeden sadâ verip gönül yükselten nağmelerle tesbih ve tehlil ederler.Hiç durmadan Yezdânın aşkının harareti ile raks ve devrân ederler.Feleklerin böyle hallerini âletlerle ve hesap ile rasad edenler işidip ve seyr edip nice sırlarına vâkıf olmuşlardır.Eflâkin seslerini ve nağmelerini perdeleri ile zabt edip,usûl ve fûrû'u,derecelerine göre hakîmâne olarak birbirine mecz edip,ruhlar için binlerce ma'cun ve lezzetli şerbetler yapmışlardır.Bu ilme "Tıbb-ı rûhânî"ve"fenn-i mûsiki diye isimler vermişlerdir."(18)

Aşağıdaki beyitte "perde" kelimesiyle,bir şeyin önüne çekilen örtü,saz perdesi ve feleğin zulmünün derecesi kastedilmektedir:

Oldı sinem gibi râzum perdesi yüz yerde çâk
Ey felek bu perdeden söyletme luţf it sâzuñı

G.435/4

44-Sevgili(mülâyim yâr):

Feleğin bir sevgiliye benzetilmesi onun geceleri yıldızlar ve ayla,gündüzleri güneşle süslenmiş güzel görünüşüyle ilgilidir:

Bir mülâyim yârsın şüretde pür-naķş u nigâr
Mâ'nide zehri yedi taşdan geçer bir mârsın

K.19/2

45-Siyâset-hâne :

Felek birbirinden farklı,devamlı değişen,insanların huzurunu kaçıran tavırlarıyla çeşitli fikirlerin tartışıldığı,siyâsî oyunların sergilendiği bir eve benzetil-

(18)İbrahim Hakkı(Erzurumlu),a.g.e.,s.157

miştir. Böyle bir evden şifâ beklemek akılsızlıktır:

Siyâset-hânedür râhat evi şanma bu gerdûnı
Sefâhetdür görüp dârı der-i dârü'ş-şifâ ummak
G.194/5

46-Şişe(nüh şişe) :

Felek-şişe münasebeti, renk ve şekil bakımından kurulmaktadır. Nüh(dokuz) şişe olması, dokuz felek sebebiyledir. Feleğin şişeye benzetildiği aşağıdaki beyitte, hedef olarak şişe dikip ona ok atma hayali vardır. Âşığın bir yaya dönmüş olan vücûdu, âh oklarını öyle fırlatmaktadır ki, oklar ard arda dizilmiş dokuz şişeden geçmektedir:

Geçürüz âhumuz okın felekten
Bu nüh şişe bizüm umacumuzdur

G.87/3

47-Tâk(tâk-1 zer-nigâr, tâk-1 mukarnes):

Gökyüzünün kavisli görünüşü ve eski astronomiye göre feleklerin küre şeklinde olduğu düşüncesi felek-tâk münasebetini doğurmuştur. Gece yıldızlarla, gündüz ve güneşin ışıklarıyla süslendiği için, felek altın süslemeli bir tâk-(tâk-1 zer-nigâr)tır:

Bir habâb-1 bahr-i miñnetdür havâ ile tolu
Ne kadar bâkî kala dirseñ bu tâk-1 zer-nigâr

K.9/9

Gel kûy-1 'aşka gir ko bu tâk-1 mukarnesi
Virme fenâya gûşe-i beytû'l-mukaddesi

G.485/1

48-Tas(yedi tas):

Felek şekil bakımından tasa benzetilir. İnsanlar da bu tasın içerisindeki zâr olarak hayal edilir. Tavla oyununda zarlar, tas içine konularak atılır. Gam altı kapıyı da kapattığı için, zarın durumu ne olursa olsun gamdan kurtuluş yoktur. Beyitte, "zâr" kelimesinin inlemek mânâsı da düşünülerek insanların felekte dertli, kederli oldukları ifade edilmiştir:

Bulmayalum şeşder-i gamdan gerekmez biz güşâd
Zâr olalum nitekim uşbu felek tâsındayuz

K.5/8

Felek yaptığı kötülükler sebebiyle yılanı benzetilince onun zehri yedi tasta geçmektedir. Felek yılanının zehri, feleğin insanlar üzerindeki menfi tesiridir. "Bu tesir de sekizinci felekteki yıldızların ve bazı yıldız kümelerinin birleşmeleri, uzaklaşmaları ve yakınlaşmalarıyla veya seyyârelerin burçlardaki durumlarıyla ilgilidir." (19) Sekizinci felekte aşağıda bulunduğu kabul edilen yedi felek şekil yönünden yedi tasa benzetilmiş ve feleğin zehrinin yedi tasta geçtiği söylenmiştir:

Bir mülâyim yârsın şûretde pür-naşş u nigâr
Mâ'nide zehri yedi tasdan geçer bir mârsın

K.19/2

49-Tere(terre):

Memûhun cömertliğinin dile getirildiği bir beyitte,

(19) Harun Tolasa, a.g.e., s.435

gökyüzünün memdûhun ihsan sofrasında biraz tere olduğu söylenir. Şâir, gökyüzü-tere münasebetini renk yönünden kurarken, cömertlik konusunda da mübâlağa yapmaktadır:

İhsânı sofrasında biraz terre âsumân
In'âmı maṭbahında zemin dikpây-ı 'id

K.13/31

50-Top(tôb-ı ser-gerdân) :

Felek-top benzerliği, o devrin feleğin şekliyle ilgili inanişına dayanır. Gökyüzünün görünüşünün de bu benzetmede rolü vardır. Felek, çevgan oyunundaki bir topa benzetilmiş ve kazâ çevgânının gece gündüz bu topa vurarak dönderdiği söylenmiştir:

'Arşa-i miḥnetde yâ bir tôp-ı ser-gerdândur
Dokunur başına çevgân-ı kazâ leyl ü nehâr

K.9/2

51-Vücûd(cism):

Güneş ve yıldızlarla yara arasında münasebet kurulması feleğin vücûd olarak tasavvur edilmesine vesile olmuştur. Güneş, aşk delili olan bir yaradır ve bu yaranın bulunduğu vücûd da gökyüzüdür:

Ey Ḥayretî delîl-i muḥabbet degül midür
Cism-i felekde şol görinen tâbdâr dâğ

G.169/5

Gökyüzü, yıldızlı bir gecedeki görünüşüyle, üzerinde sayısız yara bulunan bir vücûda benzetilmektedir:

Âhum şirârîdur giceler Ḥayretî benüm
Yer yer felekde şol görinen bî-şümâr dâğ

G.168/5

52- Yay(kemân):

Kişi bir ok gibi doğru olunca felek(çarh) onu,yayın oku fırlattığı gibi,gurbete fırlatıp atar.Felek ile yay arasında şekil bakımından ilgi kurulmaktadır.Ayrıca felek mânâsına gelen "çarh" kelimesinin diğer bir mânâsı da "ok yayı"dır.Beyitte,"Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar."(20)atasözü,mânâ olarak iktibas edilmiştir.Dokuz kat felek ile bu atasözündeki"dokuz köy"arasında uzak da olsa bir ilgi kurulabilir:

Doğru olunca kişi atarmış yabana çarh
Görmez misin ki okı dem-â-dem kemân atar

G.76/2

Şekil bakımından yaya benzetilen feleğin dönmesi de memdâh tarafından çekilip çevrildiği içindir.Felek düşmana arka vermiş ve oklarını memdûha yöneltmiştir.O da gücü ve kudretiyle felek yayını düşmana çevirmek için feleği döndermektedir:

Ceng içre arka virdi meger düşmana kemân
Anı çeküp çevürdüğü oldur o şehriyâr

K.14/34

53-Yedi Başlı Ejderhâ(ejderhâ-yı heft-ser):

Bu âlemde sayısız insanın yaşayıp ölmüş olması ve ölümlerden dolayı feleğin suçlanması,onun yılanlarla dolu bir mağara veya bu mağarada yaşayan,adam yiyen bir ejderhâ olarak tasavvur edilmesine vesile olur.Devrin astro-

(20)Feridun Fazıl Tülbentçi,Atasözleri,İst.1977,s.188

nomisince âlemin,yeryüzü ile onun etrafındaki yedi -veya dokuz- felekten meydana geldiği kabul edildiğinden bu ejderhâ yedi başlıdır:

Ey felek yâ sen bir ef'ilerle tolmış gârsın
Yâ yedi başlu bir ejderhâ-yı merdüm-hârsın

K.19/1

Bir masal motifi olan yedi başlı ejderhâ,düşünülebi-
lecek en korkunç canavardır.Feleğin böyle bir canavara
teşbih edilmesi,feleğin kötülüklerine karşı koymanın zor-
luğunu anlatmak içindir.Ancak felek canavarı,bir çok hü-
neri olan,akıl ve güç sahibi memdûhun karşısında güçsüz,
çâresiz,zavallı bir mahluktur:

Bir zebûnuñdur senüñ bu ejderhâ-yı heft-ser
Şâhib-i seyf ü kalemsin pür-hünersin pür-hüner

M.9/XII-2

54-Yılan(mâr):

Bütün kötülüklerin felekten geldiği inancından ha-
reketle felek yılanla benzetilmiştir.Kıvrılıp yatmış olan
bir yılanla felek arasında şekil bakımından da bir ilgi
kurulabilir.Eflâkin yedi kat olarak düşünülmesi ve her
birinin tasa benzetilmesiyle felek yılanının zehri yedi
tastan geçmiştir.Zira,en büyük felek(felek'ül-'azam)mu-
hâlif dönüşüyle bütün kozmik unsurları ve dolaşısıyla
insanların kaderlerini etkilemektedir.(Bkz.Umûmî olarak
felek)

Bir mülâyim yârsın şüretde pür-nağş u nigâr
Mâ'nide zehri yedi tastan geçer bir mârsın

K.19/2

55-Zen-i bâzâr, be-gâyet zîst, cevvar, çarh-ı pîre-
zen, kahbe, murdâr, nâ-pâk :

Feleğe şahsiyet izâfe edilirken, çirkin, temiz olmayan, yaşlı, orta malı (zen-i bâzâr) bir kadının vasıfları ona uygun görülür. Başlangıçtan beri var olması, nice erin onunla yaşayıp ölmüş olması, onu "zen-i bâzâr" yapan sebeplerdir. Merd olanlar ondan murâd almaz, ona meyletmez:

Niçe meyl itsün saña billâhi merd-i pâkbâz
Niçe erden arda kalmış bir zen-i bâzârsın

K.19/3

Felekten ancak nâ-merd olanlar murâd alır; çünkü o, vefâsız bir kahbe ve murdârdır:

Bî-hakikat kahbesin nâ-merd alur senden murâd
Yüz yumazsın pâkbâz olana bir murdârdır

K.19/5

İyiye kötüyü birbirinden ayırabilenler (erbâb-ı basîret) onun temiz olmadığını, çirkinliğini görürler ve ona gönül vermezler:

Saña erbâb-ı basîret nice dil vîrsün ki sen
Hem be-gâyet zîst ü hem nâ-pâk ü hem cevvarsın

K.19/4

Yukarıda zikredilen beyitlerde görüldüğü gibi felek-kadın münasebeti kurulurken "Felek" kelimesinin yalnızca gökyüzünü ifâde etmediği açıktır. Her ne kadar bu kasidenin bütün beyitlerinde feleğin tavırlarından şikâyet ediliyorsa da (Bkz. Umûmî olarak felek) bu beyitlerde "felek"

dünya mânâsında kullanılmıştır. Bu durum, aşağıdaki beyitte daha açık görülmektedir. Bahârın gelmesiyle, yaşlı bir kadın olarak tasavvur edilen çarh, süslenerek güzel bir sevgiliye dönmüştür:

Gör gel yine şafâsını merdâne ey gönül
Maḥbûba döndi tonanuban çarḥ-ı pîre-zen

K.20/9

II-YILDIZLAR(ahter, encüm, kevkeb, kevâkib, necm, nücûm, sitâre):

a)Umumi olarak yıldızlar :

Yıldızlar, sayılarının çok olması bakımından "bî-hisâb, sad-hezâr, çok, pür" gibi sıfatlarla birlikte kullanılır."Felek-i bürûc"ve"felek-i sevâbit"de denilen sekizinci felekte bulunmaları sebebiyle bir kaç beyitte "bürc" kelimesiyle birlikte ele alınır.Gece yolculuklarında eskiden yön tayin etmede yıldızlardan faydalanılması sebebiyle;yol(râh),kılavuz(rehnümâ)sözlerinin geçtiği beyitlerde yıldız,"hidâyet" kelimesiyle terkip halindedir:

Yâ ilâhî rehnümâ idüp hidâyet necmini

Al çıkar gam varçasından şâh-ı 'âli-şânımı

G.475/4

Yıldız kelimesinin veya müterâdiflerinin "baht,tâ'li, maksûd,murâd" kavramlarıyla birlikte ele alındığı bir çok beyitte;yıldızların insanların tâlihleri üzerinde etkili olduklarına dair eski -bugün de izlerini gördüğümüz- bir inanış işlenmektedir.Bu inanışa göre,herkesin gökte bir yıldızı vardır.O yıldızın durumu(sönük veya parlak olması) tâlihin iyi veya kötü olmasını gerektirir.Divân'da, tâlihsizliğin "yıldızı barışmamak,yıldızı düşmek,yıldızı tutulmak,yıldızı olmamak" gibi deyimlerle ifade edilmesi de bu inanış sebebiyledir.(21)Âşığın yıldızının parlaması için güneş veya aya teşbih edilen sevgiliden ışık alması

(21)E.J.W.Gibb,a.g.e.,s.40-42

yani ilgi görmesi gerekir.Bu da imkansız bir şeydir:

Gözüm yaşına rahm idüp yüzüme bakmaz ol meh-rû
Düşüpdür yıldızum var ise yanında sitârem yok

G.192/2

Bir dolunaya benzeyen sevgili üzüntülüyse âşığın yıldızı uğursuzluk burcunda demektir;çünkü ay tutulduğu için ışık alamamaktadır.Ayrıca,ayın veya güneşin tutulması uğursuzluk olarak kabul edilirdi:(Bkz.Husûf,Küsûf)

Çomayup bürc-i nuhûsetde murâdum necmini
Gam husûfından beri eyle meh-i tâbânımı

G.475/2

Âşığın üzüntüden kurtulabilmesi için yıldızının "bürc-i kemâle" ulaşması gerekir.Olgunluk,mükemmellik burcundaki yıldız,baht açıklığının,iyi tâlihin işaretidir:

Bu mihr-i cânı kırtar koma küsûf-ı gamda
Maksûd kevkebini bürc-i kemâle ırgür

G.82/3

Tâlih düzgünlüğünü ifade etmek için "bülent-ahter, devlet ahteri" terkipleri kullanılır ki,ikisi de sevgili veya memdûhun sıfatıdır(Bkz.Teşbihler)

Beyitlerde genellikle tâlihin iyi veya kötü olması yıldızlara bağlanırken,bir beyitte de sevgiliyle yıldızın barışmamasına sebep olarak kötü tâlih gösterilir:

Gitdi ol mâhuñ senüñle yıldızı barışmadı
Çâre ne ey Hayretî var tâli'üñle kıl şavaş

G.153/5

İlm-i Heyet(Astronomi)in "İlm-i Nücûm(Astroloji)" denilen dalıyla meşgul olanlara"müneccim"denmektedir.Müneccimler yıldızların hareketlerini gözleyerek kehânette bulunur,gaybı bilmeye çalışırlardı.Yıldızların yeryüzüne göre yükseklik derecelerini bulmak için "üsturlâb" denilen bir âlet kullanılmaktaydı.(22)Aşağıdaki beyitte şâir, "Aşk üsturlâbının hükümlerinin ne olduğu yıldız ile bilinmez."diyerek,nücûm ilminin aşk konusunda hüküm veremeyeceğini dile getirir:

Nücûm ile bilinmez ey müneccim
Nedür ahkâmı üsturlâb-ı 'ışkuñ

G.198/4

Yıldızlar,gökte oluşları,çoklukları,gökyüzünü süslemeleri,yağmurlu havalarda geceleri görünmemeleri,güneşin batışından sonra ortaya çıkışları,küçüklükleri,ışıklı oluşları gibi hususiyetleriyle,çeşitli tasavvur ve tahayyüllere konu olmaktadır.

b)Yıldızlar ile ilgili teşbih ve mecazlar :

1-Altın,altın elbise,altın işleme(zerrin libas
zer-beft,zer-nigâr):

Yıldızlar,parlaklıkları,altın renginde olmaları,gökyüzünde çeşitli burçlarda belirli şekillerde toplanmaları (Bkz.Burçlar) gibi hususiyetleriyle altına ve altın işlemeye benzetilir.

(22)Ferid Develioğlu,a.g.e.,s.1350

Aşağıdaki beyitte gece, kara kalbli bir insana benzetilirken, yıldızlarla süslenmiş hâli, "zerrin libas giymiş" şeklinde ifade edilmiştir:

Ak 'abâ gey şubh-ı şâdik gibi tek rûşen-dil ol
Şeb gibi tire-derûn olma geyüp zerrin libâs

G.152/2

İki beyitte "atlas-ı zer-beft-i felek" terkihiyle feleğin, altın işlemeli atlas kumaşa benzetildiğini görürüz ki, altın işlemlerden maksat; güneş, ay, bunların ışıkları veya yıldızlar olmalıdır:

Yegdür baña atlas-ı zer-beft-i felekden
 Egnümde olan penbesi çok eskice şâlüm

G.310/4

Gökyüzünün "tâk" diye zikredildiği bir beyitte ise bu tâk "zer-nigâr" (altın işlemeli, yıldızlı) olarak vasıflandırılır ki, altın işlemlerin yıldızlar olabileceği söylenebilir:

Bir habâb-ı baħr-ı miħnetdür havâ ile tolu
 Ne kadar bâķi kala dirseñ bu tâk-ı zer-nigâr

K.9/9

2-Asker (asker-i 'Osmân):

Yıldızların askerlere benzetilmesi çoklukları bakımındandır. Gökyüzü Osmanlı askerinin gece konakladığı bir yer olarak düşünölmüş, bu askerler kamp ateşleri yakmışlardır. Tabii ki, ateşler âşğın âh kıvılcımlarıyla yakılmıştır. Burada yıldızların rengi de bir başka benzetme

yönü olmaktadır.Geceleri bir yerde ateş yanması orada birisinin bulunduğu işaretlerdir.Yıldızlar o kadar çoktur ki, ancak Osmanlı ordusuna benzetilebilir.Şâir bu benzetmeyle, çok dert çektiğini anlatmak istiyor:

Âhum odı feleke irdi şirârından anuñ

Yer yer od oldu kamu 'asker-i 'Osman bu gice

G.410/2

3-Ateş,ateş kuru(od,serçek):

Yıldızlar gökyüzüne saçılmış gibidir.Ateş renginde ve küçüktür.Bu özellikleriyle ateş kuru(serçek)na benzer. Kanlı gözyaşı için de benzetilen olur.Aşağıdaki beyitte ateşle oynayan bir hokkabaz olarak vasıflandırılan aşk, âşığın kanlı gözyaşı yıldızını ateş kuru gibi saçmıştır:

Şaçdı yaşum yıldızın serçek-veş âteşbâz-ı 'ışk

Göklere boyandı âhum âsumâniler gibi

G.446/3

Yıldızlar çoklukları bakımından Osmanlı askerlerine benzetilirken,renkleri bakımından da bu askerlerin yak-tıkları ateşlere benzetilir:(Bkz.Asker mad.)

4-Çiçek(şükûfe):

Yıldız-çiçek teşbihinde yıldızlar benzetilendir.Bu teşbihin kurulduğu iki beyitte de bahar mevsimi anlatılmaktadır.Baharın gelmesiyle "zemin" çemenlerle döşenip gök rengini alarak göğe benzemiştir.Bu göğün yıldızları ise yer yer açılan çiçeklerdir.Benzetme yönü;yıldızların küçük,parlak olmaları ve gökyüzünü süslemeleridir:

Döşenüp tâze çemenlerle gök olmuşdur zemin
Açılan yer yer çiçeklerdür kevâkibden nişân

K.15/2

İkinci beyitte zikredilenler yanında yıldızların çokluğu da benzetme yönü olur:

Dürlü şükûfe şöyle tonatdı çemen yüzün
Cümle nücûmı yire döşedi şanur gören

K.20/2

5-Göz('ayn):

Mahbûbun arkasından yas tutan felek, geceleri sabaha kadar yaş akıtmaktadır. Yıldızlar gecenin kanlı gözleri, kayan yıldızlar ise gözyaşları olmaktadır. Yıldız ile göz arasındaki ilgi, yıldızların küçüklükleri ve göz kırpar gibi görünmeleri bakımından kurulmuş ve "ayn-ı şihâb" sözüyle ifade edilmiştir. Bu söz, kanlı veya ateşli göz mânâsında kullanılmış olabileceği gibi "şihâb kaynağı" mânâsına da gelebilir:

Subha dek 'ayn-ı şihâb ile akıdur mıydı yaş
Sinesinde dâğ-ı hasret olmayaydı şad hezâr

K.9/5

6-Gözyaşı :

Divandaki bir çok beyitte yıldızlar, gözyaşlarıyla birlikte teşbihé konu edilmiştir. Yıldızların benzeyen olduğu beyitler bir kaç tanedir ve daima hüsn-i ta'lil vardır. Yıldız kayması (şihâb), yaş akıtmak şeklinde düşünülür. Yıldız-gözyaşı münasebetinde çokluk, küçüklük ve yuvarlaklık benzetme yönüdür. Beyitlerdeki "subha dek" ifadesi, güneş do-

ğunca yıldızların yıldızların kaybolmasından dolayıdır.

Yıldızın gözyaşına benzetildiği beyitlerde gece, ya mahbûbun ölümüne üzülen bir kişi ya da âşığın derdini paylaşan bir dosttur. Üzüntüsü sebebiyle karalar giymiştir, yıldızlar da döktüğü gözyaşlarıdır. "Hurşid-ruh" olan mahbûb gözden kaybolduğu (öldüğü) için sinesinde yüz bin hasret yarası vardır ve sabaha kadar "ayn-ı şihâb" ile yaş akıtmaktadır. (Bkz. Göz mad.) Beyitteki tasavvur, güneğin batmasından sonra yıldızların ortaya çıkmasından kaynaklanır. Aşağıdaki beyitte "dil-haste" olan şâir, yıldızların çokluğunu ve rengini "kan ağladı" ve "çok yaşlar" ifadeleriyle belirtir. Beyitte, yıldızlar gecenin kanlı gözyaşlarıdır:

Gice ben dil-haste için şubha dek kan ağladı
 Hayreti çok yaşlar bu dide-i giryânuma

G.408/5

Yıldızların gözyaşı için benzetilen olduğu beyitlerde, genellikle yıldızların çokluğu ve rengi benzetme yönü olur. Gözyaşlarının gözden dökülmesi "yıldızım düştü, yıldızım saçıldı, tâli'üm düştü" gibi sözlerle anlatılır. Şu beyitte, "yıldız-tâlih" ilişkisi de işlenerek "her ne kadar dökülen gözyaşı yıldızlarım varsa da o ay yüzlü (sevgili) ışığını (ilgisini) esirgediği için tâlihim yok" denilmektedir:

Gözüm yaşına rahm idüp yüzüme bakmaz ol meh-rû
Düşüpdür yıldızum var ise yanında sitârem yok

G.192/2

Bir beyitte ise yağmurlu gecede yıldızların görünmemesi "tâli'üm düşdi, tutuldu yılduzum" şeklinde belirtilir. Sevgilinin gitmesiyle (güneşin batması) gözyaşı

yıldızları ortaya çıkmıştır.Bu yıldızlar döküldüğü için âşığın yıldızı düşüktür,tutulmuştur:

Gitdün ey bed-mihr kılduñ gözlerüm yaşın revân
 Afitâbum tâli'üm düşdi tutuldı yılduzum

G.272/2

Yıldızların çıkması gecenin başlangıcıdır.Gözyaşı yıldızlarını dökmeye başladığı için gece gibi kara düşünülen rakip gelmiş ve âşığa acımıştır.Rakibin acıması âşık için belâdır ve bu belâ,yıldızının düşük olması yüzünden başına gelmiştir.Beyitte "gözyaşı-sitâre,rakib-belâ" sözleriyle müretteb leff ü neşr yapılmakta,"sitâre" gözyaşının benzetileni olarak kullanıldığı gibi tâlih mânâsına da gelmektedir:

Yanuma geldi gözüm yaşına rahm itdi rakib
 Başuma gör bu sitârem ne belâlar getürür

G.103/2

Gözyaşının yıldıza benzetildiği beyitlerde gözyaşı daima kanlıdır.Böylece yıldızların rengi,önemli bir benzetme yönü olur.Gözyaşının kanlı olması,bazı beyitlerde açıkça söylenirken bazılarında hiç söylenmez.Şu beyitte ise üstü kapalı olarak söylenmektedir:

Şaçdı yaşum yıldızın serçek-veş âteşbâz-ı 'ışk
 Göklere boyandı âhum âsumâniler gibi

G.446/3

7-Işıklar :

Kerbelâ Vakâ'sını ve uyandırdığı teessürü bir kaside-
 siyle anlatan şâir,göğlerin de bu elim vakâdan dolayı yas

tuttuklarını söyler.(23) Kasidenin aşağıdaki beyitinde "yıldızlar, ışıklar gibi mâtem için vücûdunu yaraladı"derken, yıldızların küçüklüğünü, şeklini ve yaraların ateşle dağlanması sebebiyle rengini dikkate almaktadır. Işık; "Bektâşiliğin kuruluşundan önce Şif-Batını zümrelere verilen umumî bir addır, sonradan Bektâşilere, Hürûfilere de bu ad verilmiştir."(24) Beyitte yıldızlar hem yaralara hem de "ışıklar" denilen "batını derviş guruplarına"(25) benzetilmiştir. Bu kelimenin lügat mânâsı ve yıldızların ışıklı olması dolayısıyla ihâm-ı tenasüb yapılmıştır:

Dâğ eyledi vücûdın ışıklar gibi nücûm

Dökdi şafak bu mâtem için kan ya Hüseyin

K.4/16

8-Kıvılcım(şirâr-ı âh):

Yıldızlar renkleri ve küçüklükleri bakımından kıvılcımla benzerlik gösterir. Yıldızın kıvılcıma benzetilmesi, âşığın üzüntüsünü anlatmak içindir. Şâir, yıldızların çokluğundan istifade ederek, derdinin büyüklüğünü ve çektiği ızdırâbı mübâlağa yoluyla anlatır. Yıldızın benzediği kıvılcım "âh" kıvılcımıdır. Âh, âşığın gönlünden çıkmaktadır ve ateşlidir. Göğe yükselir. Böylece gökyüzü yıldızlarla kaplanmış olur:

(23)H.D.,K.4

(24)Yılâyet-nâme, (Haz.) Abdülbâki Gölpınarlı, İst.1958, s.142

(25) Cemal Kurnaz, a.g.e., s.92

ulmet-i Şebde grinenler kevâkib Őanmañmaz
 Kaplamışdur kâyinâtı dd-ı âh-ı pr-şirâr

K.9/8

Aşağıdaki beyitte de yıldız istiare yoluyla belirtilmiş ve âh kıvılcımı olduğu söylenmiştir:

Âhum şirârıdur giceler Ėayreti benüm
 Yer yer felekde şol görinen bi-şümâr dâğ

G.168/5

Bir beyitte ise âşık, sevgilinin yanında yıldızı yok demesinler diye gökyüzünü, "âh kıvılcımları" ile doldurmak ister:

Sitâresz dimesün kimse baña kyuñda
şirâr-ı âh ile bu çarĖı pr-sitâre kılam

G.274/4

şu beyitte ise yıldız benzetilendir. Yolunu kaybedenlerin yıldızlara bakarak gidecekleri yönü bulmalarından hareket edilerek âh kıvılcımlarının "hidâyet kevkibi" olması arzulanmıştır. Buradaki yolun, mânevî bir yol olduğu dikkate alınırsa "ah"ın yıldız gibi yol bulmadaki yardımı anlaşılmış olur:

Bu yolda biz ilâhî azıtmamağa râhı
 Kıl her şirâr-ı âhı bir kevkib-i hidâyet

G.24/4

9-Nakış(nakş):

Felegin görünüşte uygun, yumuşak huylu bir yâr olarak düşünüldüğü bir beyitte, onun "pr-nakş" olduğundan bahse-

dilmektedir.Mânâda ise felek,"zehri yedi tasta geçen"bir yıldır.Dünyadan itibaren dokuz -veya yedi- kat düşünülen feleğin sekizinci katında yıldızlar bulunmaktadır.Sekizinci feleğin altında yedi felek daha vardır ki,beyitte "pür-nakş"olarak vasıflandırılan felek,sekizinci felek olmalıdır.Onun nakışları da yıldızlardır.Tabii ki,zehirden maksat da yıldızlar ve burçlar vasıtasıyla feleğe bağlanan "kaza"dır.Yıldız-nakş münasebetinde benzetme yönü,yıldızların gökyüzünde değişik şekillerde dağılmış olmaları ve parlamalarıdır:

Bir mülâyim yârsın şûretde pür-nakş u nigâr

Mânide zehri yedi taşdan geçer bir mârsın

K.19/2

10-Saman Çöpü(kâh):

Gökyüzü harman olunca yıldızlar da bu harmandaki saman çöpleri olurlar.Yıldız ile saman çöpü arasındaki benzerlik;çokluk,küçüklük ve sarılık sebebiyle kurulur.(Bkz, Samanyolu)Beyitte,"saman çöpü saymamak"sözyle "değer vermemek,küçük görmek" mânâları ifade edilmiştir:

Gök hırmeninde encümi saymazdı kâha lik

Yire berâber itdi firâk-ı likâ-yı cev

K.18/7

11-Sevgili,memdûh:

"Bülenđ-ahter" olarak vasıflandırılan sevgili aynı zamanda "güneş ruhsâr"dır.Bülenđ-ahter terkibi,iyi tâlihi ve yüceliği,erişilmezliği ifade etmek için kullanılmıştır.Âşığın zaten yıldızı yoktur.Sevgili hem güneş yüzlü hem de

yüksek bir yıldız olduğu için âşık ona ulaşamaz:

Beni hâke berâber itdi yine
Bir bülend-ahter ü güneş-ruhsâr

G.81/4

"Yıldız-tâlih" münasebetinin değişik bir şekilde işlendiği şu beyitte memdûh, devlet yıldızıdır. Aradaki ilgi yücelik ve dolayısıyla iyi tâlih bakımından kurulmuştur. Memdûh devletin başında bulunduğu için devletin tâlihi iyidir. Onun saadet güneşiyle bayram; neşe, mutluluk, ışık, kâm bulmuştur. Çünkü o, murâda erdirendir. Yıldızın parlak olması da iyi tâlihin, bahtiyarlığın ifadesidir:

Ya'ni o devlet ahteri Paşa-yı kâmbîn
Mihri sa'âdetiyle bulur fer likâ-yı 'id

K.13/30

12-Yara(dag) :

Yıldızın yaraya, yaranın da yıldızla benzetildiği beyitlerde, çokluk, küçüklük, şekil ve -yaranın kanlı olduğu düşünülürse- renk bakımından ilgi kurulmaktadır.

Yıldızların istiare yoluyla hem kıvılcıma hem de yaraya benzetildiği şu beyitte, yıldızların sayısızlığı en önemli benzetme yönüdür. Yaraların yer yer görünmesi, hem yıldızların zaman zaman görünmelerini hem de gökyüzünde değişik yerlerde ve şekillerde toplanmış olmalarını ifade etmektedir. Bu yaralar, âh kıvılcımlarından meydana geldiği için ateşlidir:

Âhum şîrârıdur giceler Hayretî benüm
Yer yer felekde şol görinen bî-sûmâr dâg

G.168/5

Mahbûb rihlet ettiği için felek,yıldızlarını gözya-
 şı gibi döker.Sînesinde yüz bin hasret yarası vardır.Hüsn-i
 ta'lil ve istiare yapılarak yıldızlı bir gece,mahbûbun ar-
 kasından ağlatılmıştır.Yaraların,feleğin göğsünde bulun-
 ması ve"sad-hezâr"(yüz bin) olması,yıldız için benzetilen
 olduğunu gösterir:

Şubha dek 'ayn-ı şihâb ile akıdur mıydı yaş
 Sînesinde dâğ-ı hasret olmayaydı sad-hezâr

K.9/5

Aşağıdaki beyitte yara,yıldıza benzetilir.Tarîkat-
 larda çile çekilerek benlik öldürülür.Sûrette yaralar gö-
 rünür ama,bu yaralar mânâda birer hidâyet yıldızıdır.Sâ-
 likin kesretten kurtulup vahdete ulaşmasını sağlar.Eski-
 den geceleri yol bulmak için yıldızlardan faydalanılması,
 beyitteki benzetmenin esâsını teşkil eder:

Bir hidâyet necmidür her dâğumuz ma'nide kim
 Menzilinden sâlike virür nişân abdâllar

K.8/30

III-BAZI YILDIZLAR ve YILDIZ KÜMELERİ :

A-SÜREYYÂ :

Dîvanda sadece iki beyitte "Süreyyâ" ismiyle geçen bu yıldız kümesine "Ülker"ve"Pervin" dahi denilmektedir. Yedi yıldızdan meydana gelmiştir ve Sevr Burcundadır.(26)

Bu takım yıldızı,edebiyatımızda daha çok yıldızlarının parlaklığı ve dizilişi bakımından teşbih ve mecazlarla konu olmuştur.Yıldızlarının belli bir düzen içerisinde dizilmesi,onun dişe ,gerdanlığa,tesbihe benzetilmesini sağlar.Devamlı akan gözyaşları için de benzetilen olur.

Beyitte aşk sebebiyle uyuyamadığını söyleyen şâir, devamlı ağlamaktadır.Gözyaşları da Süreyyâ olmuştur.Süreyyâ'nın bir yıldız kümesi oluşu ve gerdanlık şeklindeki dizilişi onu,çok ve devamlı akan gözyaşları için benzetilen yapmaktadır.Gözyaşı yıldızlarını bir gerdanlık yapar gibi arka arkaya sıralayan âşık,aynı zamanda uyuyamadığı için yıldız saymaktadır.Saydığı yıldızlar ise gözyaşı yıldızlarıdır:

Baňa uyğuyı rûyâ itdi 'ışkuñ

Gözüm yaşın Süreyyâ itdi 'ışkuñ

M.3/V-2

(26)İbrahim Hakkı,a.g.e.,s.107

Mârifetnâme'de Süreyyâ takım yıldızı şöyle tanıtılır:

Geceden iki saat edince ubûr
 Üçüncü menzil Ülker eder zuhûr
 Şark noktasının şimâlinden
 Otuzuncu derece civarında
Hüse şeklinde altı kevkeldir
 Sevrin yirmi dördü mansabdır

Gözyaşlarını arzularının yolunda deryâ ederek maksadına eriştiğini söyleyen şâir, yerinin "tahte's-serâ" iken "fevka's-Süreyyâ olduğunu dile getirir. Süreyyâ takım yıldızı, sekizinci felekte olması sebebiyle yükseklik bakımından ele alınmış ve toprakla mukâyese edilmiştir. Gazeldeki diğer bayitlerle mâna birliği kurarak gözyaşı-Süreyyâ münasebetinin bu beyitte de bulunduğunu söyleyebiliriz. Şâir herhalde, gözyaşlarını Süreyya gibi ayak altına dizdiği için yerinin Süreyyâ'nın üstünde olduğunu söylüyor.

Ben ayakta kalmışuñ tahte's-serâ iken yeri
Dest-gır olduñ bu gün fevka's-Süreyyâ eyledüñ

Hamdú li'llâh gevher-i maşşûda irdüñ Hayretî
Göz yaşın râh-ı talebde gerçi deryâ eyledüñ

G.211/4-5

B-SAMANYOLU (Kehkeşân) :

Gökyüzünde bir yol gibi uzanması ve yıldızlarının çokluğu sebebiyle zikredilir. Feleğin çehresine mihnet tırnağı ile açılmış bir yaraya benzetilir. Tırnak yarası ile Samanyolu'nun şekil benzerliği açıktır. Tırnak yarısından çıkan kan ile yıldızların rengi arasında da benzerlik vardır. Felek sıkıntılı bir insan olarak tasavvur edilmiş, mahbûbun ölümü üzerine duyduğu büyük keder sebebiyle, yüzünü tırnakladığı ve Samanyolunun da bu mihnet tırnağının izi olduğu söylenmiştir:

Kehkeşân şanma görinen çihre-i gerdûnda

Nâhun-ı miñnet nişânıdur görünür âşikâr

K.9/4

IV-BURÇLAR

"Üstten felek-i a'zama, alttan Zühal feleğine degen, sayısız sâbit yıldızlara süslü, hayallerde şekillenen on iki burc ile nakışlanmış ve renklenmiş" olan sekizinci feleğe "Felek-i sevâbit" veya "Felek-i bürûc" denir. Bu feleğin "mıntika-tül bürûc" denen, üzerinde oniki burcun bulunduğu büyük dairesi vardır. Burçların isimleri, sekizinci feleğin onikide birinin orta kısmında görülen yıldızların hayali çizgilerle birleştirilmesinden meydana gelen şekillere verilen isimlerdir. Daha ziyade hayvan ve eşya isimleridir. Bu burçlarda toplam üçyüzkırk altı yıldız vardır. On iki burcun isimleri şunlardır: (27)

1-Hamel (Koç)	7-Mizân (Terâzi)
2-Sevr (Boğa, Öküz)	8-Akreb
3-Cevza (İkizler)	9-Kavs (Yay)
4-Seretân (Yengeç)	10-Cedi (Oğlak)
5-Esed (Arslan)	11-Delv (Kova)
6-Sünbüle (Başak)	12-Hût (Balık)

"Diğer yedi seyyârenin her biri başlangıçta bu burçlarda idiler. Sonradan felekler dönmeye başlayınca her biri ayrılarak kendi feleğine gider. Başta güneş ve ay olmak üzere bütün seyyâreler Garptan Şarka olan kendi devirlerinde burçları dolaşırlar. Güneş on iki ayda; ay, yirmisekiz buçuk günde devreder. Bu devir esnasında seyyârelerin gerek kendileri arasında ve gerekse seyir sırasında uğradık-

ları burçlar ve onların yakınında olan diğer yıldız kümelerindeki birleşme, uzaklaşma ve yakınlaşma durumları, yıldızların, hayat üzerinde var olduğu sanılan tesirleri meselesinin ana noktasını teşkil eder."(28)

Burçlara ülemâ tarafından, sıcak-soğuk, kuru-rutubetli, erkek-dişi, geceye ve gündüze ait olmak gibi tabiatlar tayin edilmiştir. Seyyârelerin ve yıldızların bu burçlarda bulunuşu, -burcun tabiatına göre- uğur veya uğursuzluk olarak kabul edilmiştir.

Hayretî Divânı'nda hiç bir burcun ismi zikredilmez. Ancak biri yüceltilecek, güzelliği ve baht açıklığı dile getirilecekse "mîhr-i bürc-i devlet, meh-i bürc-i sa'âdet, bürc-i melâhatde mâhum" gibi terkip ve tâbirler içinde kullanılır.

Güzelliğin burç olarak tasavvur edildiği bir beyitte memdûh, bu burçta bulunan aya teşbih edilir. Bu tasavvur, burçlar feleğinin dokuzuncu felek hariç bütün feleklerden yüksek olmasından kaynaklanır. Seyyârelerin ulaşabileceği en üst sınırdır. "Bürc-i melâhat" güzelliğin son sınırını ifade eder:

Ey bürc-i melâhatde mâhum Hüseyin şâhum

Vey mısr-ı le'âfetde şâhum Hüseyin şâhum

G.312/1

Başka bir beyitte de memdûh, güneşe teşbih edilir. Bu güneş devlet burcundadır. "Devlet" hem "Devlet-i âliyye" (Osmanlı İmparatorluğu) hem de ululuk, sa'âdet mânâlarına

gelmektedir. Her iki mânâsıyla da memdûhun yüceliği anlatılmak istenir. O güneş, devlet burcunda bulunduğu için bu burcu aydınlatmış, devlet burcunda bulunduğu için de o yücelmiştir:

Ol mihr-i bürc-i devlete ir kim o serverûñ

Bir zerre ayığı tozu kuhl-i cilâ-yı 'id

K.13/29

Sevgili (meh) sa'adet burcundadır. Aşığın ise bu burçta yıldızı yoktur. Yeri ayaklar altındadır. Beyitte yer ve burç mukayesesi yapılmış; yer, kara talihi ve ayaklar altında kalmayı ifade ederken, "bürc", sa'adeti, baht açıklığını ve yüceliği ifade etmiştir:

Ey meh-i bürc-i sa'âdet tâli'ümdür bilürem

Pây mâl iden beni her dem kara yerler gibi

G.444/3

Aşağıdaki beyitte şâir, istek yıldızının "bürc-i kemâl"e ulaşması için yalvarır. Can güneşi tutulmuştur. Gam can güneşini perdelemektedir. "Maksûd kevkebi" olgunluk, yücelik burcuna erişirse parlayacak ve can güneşi gam küsûfundan kurtulacaktır:

Bu mihr-i cânı kırtar koma küsûf-ı gamda

Maksûd kevkebini bürc-i kemâle ırgür

G.82/3

Kendilerine tayin edilen tabiatlara göre bazı burçlar uğurlu, bazıları ise uğursuz sayılır. Yıldızlar bu burçlarda bulunmalarına göre iyi veya kötü tâlihin işareti olurlar. Arzuların gerçekleşmesi için "murâd" yıldızının

iyi tabiatlı bir burcda bulunması gerekir.Yukarıdaki beyitte "maksûd kevkebinin bürc-i kemâle ulaşmasını" isteyen şâir,aşağıdaki beyitte de "murâd necminin bürc-i nuhûsette kalmamasını" ister.Bu beyitlerde kûsûf(güneş tutulması) ve husûf(ay tutulması)tan söz edilmesi,bunların uğursuzluk işareti kabul edilmelerindendir.Âşığın dilek yıldızı uğursuzluk burcundadır.Bu burçtan kurtulursa kemâl burcuna erişecek ve"mâh-ı tâbân"(sevgili) de gam husûfundan kurtulacaktır:

Komayup bürc-i muhûsetde murâdum necmini
Gam husûfından berî eyle meh-i tâbânımı

G.475/2

"Bürc" kelimesi bir beyitte kale aksâmı mânâsıyla kullanılmış ve beden için benzetilen olmuştur.Kale aksamı olarak "bürc" ve "beden" kelimelerinin mânâ yakınlığı açıktır.Zindanların burçlarda bulunması da "cân" ve "dil"in iki mahbus olarak tasavvur edilmesini sağlamıştır:

Cân u dil yıkup beden bürcin bulur âşir halâş
Ol iki maḥbûs ider bir gün bu zindânı şikest

G.20/6

İnsan ömrünün çocukluk,gençlik,ihtiyarlık gibi dönemleri de burçlara teşbih edilmiştir.Bu hükmü verirken Hz.Ali için kullanılan "meh-i bürc-i lâ-fetâ" benzetileninden hareket ediyoruz.Arapçada "lâ-fetâ" genç olmadan, gençlik olmadan mânâsındadır ki,çocukluk veya ihtiyarlığı ifade eder.Hz.Ali'nin "lâ-fetâ" burcundaki ay olması,

henüz genç olmadan, çocukluk burcundayken müslümanlığı kabul etmesiyle ilgili olabilir.(29) Bir ilim deryâsı olan Hz.Ali, "lâ-fetâ" burcunun ayı ve "hel-etâ" güneşidir:

Deryâ-yı 'ilm biri 'Aliyyün velî idi

Hurşîd-i hel etâ vü meh-i bürc-i lâ-fetâ

K.2/18

(29) "hel etâ" ve "lâ-fetâ" sözleri hakkında yaptığımız araştırmada gördük ki, "olduğunda, oluncaya kadar" mânâlarına gelen "hel etâ" sözü, Dehr (İnsan) sûresinin ilk kelimeleridir ve bu sûreye "Hel etâ" sûresi de denilmektedir. "lâ-fetâ" ise Hz.Ali'nin şânı olarak zikredilmektedir. Vilâyet-nâme'de Ahmet Yasevi'nin şu şekilde duâ ettiğinden bahsedilir:

"Âdem'den Muhammed'e kadar bütün peygamberlerin, hakkında "Hel etâ" sûresi inen, şânında "Lâ-fetâ" denen Murtazâ Ali'in hakkıyçün,..." Vilâyet-nâme, s.10

V-SEYYÂRELER

Eski astronomi âlimleri, yedi seyyâre tesbit edip bunların herbirinin kendi feleğinde Batıdan Doğuya doğru döndüğünü kabul etmişlerdir. Göklerin en büyüğü olan "Felek-i atlas" diğer felekleri hükmü altına almıştır. Onlarla birlikte Doğudan Batıya doğru döner. Bu feleğin dönüşü çok hızlı olduğundan seyyâreler de Doğudan Batıya doğru giderler. (30) Eskiler burçlara olduğu gibi seyyârelere de tabiatlar tayin etmişlerdir. Günün ve gecenin belli saatleri onlara tahsis edilmiştir. Gökyüzü bir saray olarak düşünüldüğü zaman (31) Güneş-sultan, Ay-vezir, Utarid-kâtip, Zühre-sâzende, Merih-serasker, Müşteri-kadı, Zuhal-hazinedâr olarak tasavvur edilir. (32) Seyyârelere bu görevlerin verilmesi, onlara tayin edilen tabiatlarının gereğidir.

Hayretî Divânı'nda yedi seyyâreden yalnızca Müşteri, Güneş ve Ay'dan söz edilmektedir.

A-MÜŞTERİ

Bu seyyârenin ismi sadece bir beyitte zikredilir. Beyitte daha çok "müşteri" kelimesinin sözlük mânâsı üzerinde durulmuştur. Müşteri, güneş ışığına tâlip bir alıcı

(30) İbrahim Hakkı, a.g.e., s.97-160

(31) Ahmet Hamdi Tanpınar, 19. Asır Türk Edebiyatı, İst. 1976 s.5-6

(32) Mehmet Çavuşoğlu, Yahya Bey ve Divânından Örnekler Ank. 1983, s.27 , Harun Tolasa, a.g.e. s.437

olarak düşünölmüş olabilir.Güneş ve ay,güzellik bakımından Müşteri'den üstündür.Sevgilinin cemâli,güzellik doğrudaki bir güneş olunca,bu sefer güneş ve ay,Müşteri durumuna düşmüşlerdir.Sevgilinin cemâline meftûn oldukları için bu güzellikten nasiplerini almak isterler.

"Müşteri" kelimesi "mıhr" ve "meh" kelimeleriyle iham-ı tenâsüb halindedir.Ayrıca,güneş ve ayın, ışıklarını sevgilinin cemâlinden aldıkları yolunda mübalağa yapılmıştır:

Cemâli âfitâb-ı evc-i behcet

Ki aña mıhr ile meh müşterîdür

G.100/6

B-GÜNEŞ (âfitâb,hurşid,mıhr,şems)

a)Umumi olarak güneş:

Seyyâreler içerisinde sahip olduğu özellikleri sebebiyle sultan olarak tasavvur edilen güneş,Hayretî Divânı'nda en çok rastlanılan kozmik unsurlardan biridir.Parlaklığı,ışık vermesi,ısıtması bakımlarından ele alınmış,bir çok teşbihte benzeyen veya benzetilen olmuştur."Şems,mıhr,âfitâb" gibi isimlerle anıldığı gibi bazı beyitlerde "gün" kelimesiyle zikredilir.Bu beyitlerde o,"kara günlü,gün gibi görünen,gün görmek,gün bildi,gün gibi rüşen,günleri doğdu" deyimleri ile birlikte kullanılarak onun inkar edilemeyen,gizlenemeyen varlığına işaret edilir.Güneş,"açıklık,âşıkılık,berraklık sembolüdür.Açıklanmaya ve isbat edilmeye ihtiyacı yoktur."(33)6,"sehâb"(bulut) ile bir

değildir:

Rûsen degül mi gün gibi mihr-i cihântâb
Ey âfitâb-ı hüsni sehâb ile bir midür

G.48/7

"Mihr" kelimesinin kullanıldığı beyitlerde genellikle "sevgi, vefâ, şefkat" mânâlarını da kasteden bir tevriye ya da iham-ı tenasüb söz konusudur. Güneşin kâinatı ısıtması, ışık vermesi, "vefâ, muhabbet göstermesi" şeklinde yorumlanır. Tabii ki, güneşle kastedilen sevgili veya memdûhtur: (Bkz. Teşbihler)

Günleri toğdı ısındı hâline dervişler
Gördiler fi'l-cümle çün mihr ü vefâ-yı rûzgâr

K.12/5

Güneş gündüze işaretler. Gece ve gündüzün meydana gelmesine o sebep olur. O olmazsa gündüz geceye döner:

Göz göre sensüz şeb-i târ oldı rûz-ı rûşenüm
Kandasın ey âfitâb-ı 'âlem-ârâ kandasın

G.349/4

Mevsimlerin meydana gelmesine de güneş sebep olur. O, soğukluk ederse bahâr kışa, gündüz de geceye döner. Aşağıdaki beyitte bu "gün görmedük" deyimiyle ifade edilir. "Gün görmemek" aynı zamanda güneşin görünmemesine de işaretler:

Dilber şovuklug itdi kış oldı bahârumuz
Gün görmedük şeb oldı dirîğâ nehârumuz

G.128/1

Kış mevsiminin bitip bahârın başlaması, güneşin ısıtma,

neşe ve canlılık verme özelliğine bağlıdır.O,yer yüzünü ısıtarak "bürûdet"i (hem kışın soğuk havasını,hem de kırılganlıkları,soğuklukları) giderir:

Yer yüzünden nitekim komaz bürûdetden eser

Her kaçan faşl-ı bahâr irişse mîhr-i tâbdâr

K.16/32

Güneş,renginin sarı olması sebebiyle altına,altın paraya benzetilir.Bazan da "zer-efşân" olarak nitelenir. Sabah ve akşam vakitlerinde kırmızıya çalan rengiyle"dag, dolu kadeh" gibi tahayyüllerle ele alınır.Şu beyitte ise hüsn-i ta'lil yapılarak "utandığı için yüzü kızarmıştır" denilir:

Kızarsa tañ mı beñzi âfitâbuñ

Cemâli ayınuñ şermendesidür

G.102/4

Güneş bütün âlemi aydınlatır.Bunun için o,"cihân-ârâ, cihân-efrûz,cihân-tâb,âlem-tâb,tâbdâr" sözleriyle vasıflandırılır.Hayat kaynağıdır.Bitkileri canlandırır,meyveleri olgunlaştırır.

Devrin inanışına göre kıymetli taşların oluşmasında güneşin etkisi vardır."Şeffaf taşlar yağmur sularından yerin altında saklı bulunan rutubetlerden meydana gelir.Şeffaf olmayan taşlar da güneşin harâretinin etkisi ile olan suyun ve yapışkan çamurun imtizâcından oluşurlar.Bu taşların hepsi uzun yıllar geçerek güneşin harâret ve ışığı ile cevhere dönüşürlükler.Değişik renklerde olma-

rında ise diğer seyyârelerin etkisi vardır."(34)Aşağıdaki beyitte "mihr" kelimesiyle iham-ı tenasüb yapılarak bu inanış dile getirilmiştir:

Perverişler bulalum mihr ü muhabbetle yine
Aşlumuz seng-i siyâh ise de gevher olalum

G.309/6

Güneşe "zer-feşân" sıfatının verilmesi hem ışıklarının altına benzetilmesi hem de bu inanış sebebiyledir:

Kara taşı la'l iderken âfitâb-ı zer-feşân
Dest-i cûdında anuñ bir kehrübâ-yı rûzgâr

K.12/31

Hayretî Divânı'nda güneş, daima kıymetli olmayı, iyiliği, güzelliği ve yüceliği ifade eder. Mevki yüksekliği anlatılırken "gün gibi rif'atde" deyimi kullanılır. Birine kıymet verilirse, onun başı "gün gibi göğe değer." Onun güzelliği bir çok beyitte sevgili ve memdûh ile mukayese edilir. Bu beyitlerde daima sevgili ve memdûh üstün gösterilir. Hatta şu beyitte, güneşin ve ayın gökte yer edinmeleri, sevgilinin ayacağının toprağına yüz sürmelerine bağlanır. Kıymetlerinin artması da bundandır:

Ayaguñ toprağına yüz süreli mihr ile mâh
İtdiler yer başı üstinde şehâ gerdünüñ

G.215/4

(34) İbrahim Hakki (Erzurumlu), a.g.e., s.246

Zühal-siyah, Müşteri-yeşil, Merih-kırmızı, Güneş-sarı, Zühre-mavi, Utarid-değişken renk, Ay-beyaz renkleri hâsıl eder.

Güneşin yücelik ifade ettiği beyitlerde, gölge de perişanlığın, ayaklar altında kalmanın ifadesi olur. Güneş ışığının geldiği yerde gölge olmaz; güneş olmadan da gölge düşünülemez." (35) Burada, baskıdan kaynaklanan bir hatanın bulunduğunu sandığımız bir beyiti zikrediyoruz:

Çarç-ı hüsünde göl gibi kıldukça sen karâr
Kara yir ile bir olayın sâye gibi ben

K.20/23

Beyitteki "göl" kelimesi "gün" olmalıydı. Başka bir beyitte aynı tasavvur şu şekilde dile getirilir:

Sâye gibi ben kara yerlerde dâyim pâymâl
Sen güzellik âsumânı üzre sems-i rûşen ol

G.262/2

Büyüklik-küçüklük, yücelik-hakirlik mukayesesini yapacağı zaman, güneş, zerre ile beraber zikredilir. Güneş olmadığı zaman zerre görünmez. Bu realite "bî-vücûd" olmak şeklinde verilir. Çünkü zerre "karanlık bir odaya bir yerden giren güneş ışığında görünür." (36)

Bî-vücûdam zerre-vâr ol mîhr-i 'âlemtâbsuz
Kadri yok bir mûr-ı nâçizem Süleymândan cüdâ

G.6/2

Güneş ışığında zerreler göğe yükseliyormuş gibi görünür. Şâir bu olayı, âfitâbın (sevgili veya memdûh) zerreye (âşık) lutfetmesi, onun elinden tutması şeklinde yorumlar:

(35) Ali Nihad Tarlan, Fuzûlî Divânı Şerhi, Ank. 1985, C. II, s. 135

(36) a.g.e., C. II, s. 131

Ƙaldurur sen zerreyi toprağdar ol âfitâb
 Ğam yime Şimden girü ey hâk-i pâ-y-ı rüzgâr

K.12/33

Eski astronomiye göre güneş,dünyanın etrafında dönmektedir.Güneşin dönmesine işaret edilen beyitlerde bu, "devr etmek,ser-gerdân olmak" sözleriyle belirtilir.Her sabah ufuktan doğması,"arz-ı cemâl" etmesidir.Bir beyitte bu olay "günde bin yüzden doğar" sözleriyle ifade edilirken onun,işıklarıyla bütün güzellikleri ortaya çıkarmasına da değinilir.Doğduktan sonra yükselmesi,memdûhun eşigine yüz sürmesine bağlanarak hüsn-i ta'lil yapılır.Aşğıdaki beyitte rastladığımız "peyk-i seher" sözü,güneşin seher vakti doğması,dönmesi ve gökyüzünde yol katetmesinden kinâye ile güneş için kullanılmış olabilir:

Ey peyk-i seher sen baña yoldaş olımazsın
 Bu râh-ı meşakkatde ayakdaş olımazsın

G.374/1

Güneşin devrinin aya göre yavaş olması,birbirlerini takip etmeleri,güneşin aya ışık verışı,beyitlerde "âşık-mâşuk" münasebeti bakımından işlenir.Güneş,aya ışık vermekte,onun güzelleşmesini sağlamaktadır.Beyitte bu,"sûret vermek" sözüyle anlatılır:

Âfitâbum virme sûret aya zibâlanmasun
 Yüz bulur âyine-i hüsnün temâşâlanmasun

G.345/1

Bazı beyitlerde "yana yakıla,yana yana,yanmak,od bırakmak" sözleriyle güneşin ateş olmasına işaret edilir.

Güneşin "âteş-i sûzî, ednâ şerer" olarak anılması da bu sebebledir. Âşığın gönlündeki ateşin de (sûz-i derûn) bir delilidir.

Yağmurun güneşsiz havalarda veya geceleyin yağması da hüsn-i ta'lille anlatılır. Güneş gittiği için âşığın gözyaşları, yağmur gibi "revân" olmuştur:

Gitdũ ey bed-mihr kıldũ gözlerũ yaşın revân
Âfitâbum tâli'üm düşdi tutuldı yılduzum

G.272/2

Yağmurdan sonra güneş tekrar görünür ve dünyayı ısıtır. Sıcaklığı daha fazladır veya öyle hissedilir. Şâir bunu güneşin rahmetmesi şeklinde değerlendirir:

Yaşı çoğ olsun yeter ağladı bârân üstüme
Ey güneş gel sen de mihr idüp biraz yân üstüme

G.406/1

Bazı beyitlerde güneşin dördüncü felekte olduğu söylenir. Bu beyitlerde o, Hz. İsâ ile birlikte zikredilir. (Bkz. Felek) Hz. İsâ'nın dördüncü feleğe yükselmesine telmihler yapılır. Hatta şu beyitte, güneşin kâinata hayat vermesi, "Hz. İsâ'nın nefesiyle ölümlere hayat vermesi mucizesinin izhârıdır" denilir:

Gün gibi izhâr-ı i'câz-ı Mesîhâ eyledũ
Mürde idüm bir nefes içinde ihyâ eyledũ

G.211/1

Tasavvufî düşüncenin hakim olduğu beyitlerde ise güneş, zerre ile bir tutulur. "Her zerrede bir güneş görmek" mümkündür. Her şeyin aslı tecellî nûrudur:

Kamu bir nûrdandır şems ü zerre

Kamu birdür görinen âteş ü dûd

G.36/4

b)Güneş ile ilgili teşbih ve mecazlar :

1-Adâlet (adl):

Güneş ile adâlet arasında ilgi kurulması,güneşin ısıtıcı olması özelliğine dayanır.O,sultânı da dilenciye de aynı derecede ısıtır.Soğukluğun gidericisidir.Gece ve gündüzün düzenini sağlar.Adâlet,anlaşmazlıkları,kırgınlıkları gidermesi bakımından güneşe benzer."Bürûdeti götürmek" hem güneşin hem de adâletin özelliğidir."İ'tidal üstindedür" sözüyle,ortayı bulma,anlaşma,uygun olanda birleşme,aşırı olmama anlatılırken aynı zamanda güneşin yer ile dokuzuncu felek arasında bulunuşuna işaret edilmiş olabilir:

Mihr-i 'adl ile ara yerden bürûdet götrilüp

İ'tidâl üstindedür muhkem zemin ü âsumân

K.15/27

2-Alın (cebîn):

Güneş parlaktır,ışık saçar.Sevgilinin ve memdûhun alnı,âşığın gönlüne ışık saçması bakımından güneşe benzetilir.Bu münasebette yuvarlaklık da benzetme yönüdür.Ayrıca siyah saçların açılıp alnın ve yüzün görünmesi,karanlık geceden sonra güneşin doğması şeklinde tahayyül edilir.(Bkz.Yüz mad.)Beyitte alın,hem güneşe hem de aya

benzetilmiştir:

Cebînüñ mihr ü mâhumdur yüzüñ nûr-ı İlâhumdur
Maħalleñ secdegâhumdur işigüñ Ka'be-i ma'bed

G.41/3

Alnın güneşe benzemesine sebep "nûr-ı Mustafâ"dır. Memdûhun alnında gün gibi peydâ olmuş, alın bu nur ile güneşe benzemiştir:

Gün gibi alnında peydâ oldu nûr-ı Muştafâ
Ėamzesi virür nişân-ı Zülfikâr-ı Murtażâ

M.17/İİİ-1

Birinci mısraya "güneşe benzeyen alnında peydâ oldu" mânâsını da vermek mümkündür.

3- Altın, dinâr :

Güneşin rengi ve yuvarlak şekli, onun 'altına' ve 'dinâra' benzetilmesini sağlar. Bu benzetmede değer de söz konusudur. Güneş sikkesiz bir altına benzer; çünkü onun üzerine damga vurulamaz. Sikkesiz altının değeri yoktur. Şâir kanâat mülkünün şâhı olunca güneş ve ay, onun yanında sikkesiz altın kadar değersizdir:

Şâhsın Hayretiyâ mülk-i kanâ'atde bu gün
Mâh ile mihr iki sikkesi yok altunuñ

G.214/5

Güneş toprağı altın eder. Bu sebeple "zer-feşân" diye vasıflandırılır. Toprağı altın etmesi, hem "kıymetli taşların onun tesiriyle oluşması" hem de "toprağı ısı vererek verimi artırması" mânâlarını ifade eder. Işıklarını bolca

gönderdiği için cömerttir.Güneş bu cömertliğine rağmen memdûh ile mukâyese edilemez.Güneş,memdûhun elindeki sikkesiz bir dinâra benzetilerek memdûh yüceltilir."Sikke" para üzerine vurulan damgadır,paranın değerini artırır.Güneşin dinâr(altın para) olarak tasavvur edilmesinde renk,şekil ve değer benzerlikleri en önemli unsurlardır:

Dest-i cûduñda senüñ bir sikkesüz dinârdur
 Toprağı altın ider gerçi ki şems-i zer-feşân

K.15/29

4- Âşık (lerzân,ser-gerdân,şermende,üftâde):

Güneşin âşık olarak tasavvur edilmesinde; sabah ve akşam vakti görünüşü,dünyanın etrafında döndüğü telakkisi,ışığının kapılara,eşiklere düşmesi,sudaki aksinin -suyun hareketiyle- titriyor görünmesi gibi özellikleriyle âşikların hal ve hareketleri arasında benzerlik kurulması önemli rol oynamaktadır.Güneş-âşık münasebetinin kurulduğu beyitlerde maksat,memdûhu veya sevgiliyi yüceltmektir ki,bu yolda hüsn-i ta'liller yapılır.

Durgun su bir ma'kes(akıs yeri)tir.Herhangi bir sebeple suda hareketlenme olursa,akseden nesne titriyor gibi görünür.Şâir bu realiteyi güzel bir sebebe bağlar.Güneş ne zaman su görse titremektedir;çünkü,sevgilinin suya girdiğini işitmiştir.O ânın tahayyülüyle âşık olan güneşin titremesi tabiidir:

Sen meh-likânuñ işideli suya girdügin
Lerzân olur kaçan ki göre âfitâb âb

K.10/7

Eski astronomiye göre güneş,dünyanın etrafında dönmektedir.Bu yüzden "ser-gerdân" olarak vasıflandırılır. Sevgiliden ayrı kaldığı için "ser-gerdân" olmuştur:

Ayrılıktur âfitâbı böyle ser-gerdân iden
Ayrılık hayrânıdur mâh-ı cihân-gerd ayrılık

G.185/4

Güneş doğarken ve batarken kırmızı renkte görünür. Bu hâliyle o, utangaç bir âşığa benzer."Ayın on dördünde ay, güneşin doğduğu yerin karşısındadır ve güneş doğmadan evvel fecr-i sâdıқта hâlâ parlaklığını muhâfaza eder."(37) Güneş, sevgilinin dolunaya benzeyen yüzünü görünce utanmıştır.Bu sebeple benzinin kızırmasına şaşırılmamak gerekir.Beyitte "tan mı" sözü "tan vakti midir?"mânâsına da gelebilecek şekilde kullanılmıştır:

Kızarsa tañ mı beñzi âfitâbuñ
Cemâli ayınuñ şermendesidür

G.102/4

Güneş, şâh olarak kabul edilir.(Bkz.Güneş-Sultan)Yeri dördüncü felektir.Memdûh o kadar yücedir ki,güneş,sultan olmasına rağmen onun kapısında düşkün bir âşıktır.Onun eşiğine yüz sürmektedir.Güneşin sabah ve akşam toprağa yüz sürüyor gibi görünmesi veya ışıklarının kapılara,eşiklere düşmesi,onun "üftâde"olarak tasavvur edilmesine yol açar:

Şâh-ı çarh-ı çârümin kapuñda bir üftâdedür

M.9/VII-4

5-Aşk, mihr (sevgi):

"Rindlik dıvan şâirlerinin hüviyyetidir." (38) Rind tabiatlı oluşunda tezkirecilerin hem-fikir oldukları Hayreti, (39) akli zâhidin vasfı olarak görür ve yarasaya benzetir. Yarasaların geceleyin yaşamaları gibi akıl da dalâlettedir. İnsan, âlemin mânâsını ancak aşkın ışığı ile anlayabilir. Bu sebeple aşk, güneşe benzetilir. Güneş ışığının yarasayı rahatsız etmesi ile aşkın, aklın kullanılmasını engellemesi, onu şaşkına çevirmesi arasındaki benzerlik bu münasebetin temelini oluşturur:

Ṭâñ midur urşa bucağdan bucağa huffâş-ı 'aql
Saldı pertev 'âleme mihr-i cihân-ârâ-yı 'ışk

G.178/3

Sevgi, gönül evini aydınlatması bakımından güneşe benzetilir. Bu münasebet "mihr" kelimesinin "güneş" mânâsıyla da ilgilidir:

Cânuñâ mihr ü mahabbet şu'le şalsun dir iseñ
Hâne-i kalbüm gibi virâne ol virâne ol

G.255/2

6-Âteş (âteş-i sūzî, ednâ şerer, od) :

Güneş, ışık ve ısı kaynağı olması bakımından bir ateş olarak düşünülür. O, zaten bir ateş topudur. Beyitte âşığın sabah vakti feleğin eteğine bıraktığı bir ateş olarak

(38) Agah Sırrı Levent, Divan Edebiyatı, İst. 1984, s. 558

(39) Ali Fuat Bilkan, Tezkirelerde Tenkid, Milli Kültür, Mart 1986, s. 64-72

zikredilen güneş, gönül ateşinin açık, aydınlık bir delilidir:

Dâmen-i çarha her gün od birağur
Nâle-i şubhâhum İbrâhîm

G.315/3

Güneş "âteş-i sûzi"dir, ona bakılamaz. Bütün cihânı aydınlatır ve ısıtır. O, bütün yakıcılığına rağmen şâirin gönül ateşiyle mukayese edilemez. Aşağıdaki fahriyye beyitinde şâir, sözleriyle ufuklara öyle bir ateş salmıştır ki, hakikâtte yakıcı bir ateş (âteş-i sûzi) olan güneş, bu ateşli aşk şiirleri karşısında "ednâ bir şerer" gibi kalmıştır:

Sözün ey Hayretî bir sûz salmışdur ki âfâka
Anuñ yanunda bir ednâ şererdür âteş-i sûzi

G.433/7

7-Ayna (âyine-i hüsn,âyine-i 'izâr,mir'ât-ı
cilâ-yı rûzgâr):

Güneşin ayna oluşu yuvarlaklık, berraklık, parlaklık bakımlarındandır. Bulutsuz bir havada güneş, cilâlanmış bir aynaya benzer. Güneşin önündeki bulutla, aynanın üzerindeki toz arasındaki benzerlik, güneş-ayna münasebetini kuvvetlendirir. Güneş ışığını kaybederse ayna olma özelliğini de kaybeder. Kıyâmet günü güneş ve ayın ışığı gidip kapkara olacaklardır. (40) Beyitte, "güneş, zamanın

(40) Kur'an-ı Kerim, sûre:75, âyet:7-9 "Gözler kamaşıp kararınca, Ay tutulunca. Güneşle ay birleştirilince"

Sûre:81, âyet:1-2 "Güneş dürülünce. Yıldızlar kararıp dökülünce."

cilâlı aynası oldukça" sözüyle kıyâmet gününe işaret edilerek "Allâh sana kıyâmet gününe kadar gam, tasa vermesin" denilir:

Gerd-i ğamdan şaklasun âyine-i kalbin Hudâ
Âfitâb oldukça mir'ât-ı cilâ-yı rûzgâr

K.12/37

İki beyitte güneş ile ayna münasebeti dolaylı olarak kurulur. Sevgilinin yüzü ve yanağı, güzellik bakımından güneşe benzetilir. (bkz. Yanak, Yüz) Daha sonra da yüz ile ayna arasındaki münasebeti zikredilir. Güneş-yüz-ayna münasebetinde de yuvarlaklık, parlaklık, güzellik söz konusudur.

"Yüz buldı" sözünün kinâyeli kullanıldığı şu beyitte su, yanağının aynası güneşe benzeyen sevgiliye benzemeyi, onun gibi bir ayna olmayı istemektedir:

Yüz buldı ise dilemiş ide mukâbele
Âyine-i 'izâruña ey âfitâb âb

K.10/8

Diğer beyitte ise güneşin aya ışık vermesinden "sûret vermek" diye bahsedilerek, yüz bulduğu için güneşin güzellik aynasında kendini seyrettiği söylenir. Şâir "sûret vermek, yüz bulmak" sözlerinin anlamları üzerinde oynamaktadır:

Âfitâbum virme sûret aya zibâlanmasun
 Yüz bulur âyine-i hüsnüñ temâşâlanmasun

G.345/1

8-Ayş (mutluluk, sevinç):

Güneşin evc noktasında bulunduğu zamana zevâl denir.

Güneş bu noktadan sonra alçalmaya başlar.Bu sebeple "zevâle ermek" sözü,alçalmak,sona ermek anlamlarında kullanılır.Sevgili âşığa ilgi göstermediği için düşmanlar sevinçlidir.Onların sevinci ile güneş arasında ilgi kurulması,güneşin ferahlık vermesi,mutluluk kaynağı olmasındandır.Sevgili âşığa ilgi gösterirse düşmanların neşesi sona erecektir ki,bu da ayş güneşine zevâlin ulaşmasıdır:

Gün gibi ben zerre-i nâcîzi ref'it hâkden
 Âfitâb-ı 'ayşına düşmenlerüñ irsün zevâl

G.249/4

9-Baş :

"Başum" redifli gazelde(41) baş-top münasebeti kurulduktan sonra baş topu güneşe benzetilir.Güneşin ufuktan yükselişi "göğe ağmak" sözüyle ifade edilmektedir.Şehitler şâhı(Hz.Hüseyin)nın semtinin toprağı olan baş,bunun için kıymet bularak,güneş gibi göğe ağsa yeridir.Bu münasebette şekil benzerliği açıktır:

Topuñ ağarsa göke yeridür güneş gibi

Ey hâk-i kûy-ı Şâh-ı Şehîdân olan başum

G.270/10

Güneş-baş münasebetinin kurulduğu diğer beyitlerde de"eşiğe baş koymak,topu göğe ağmak" gibi sözlerle bu beyitteki tasavvur tekrarlanır.(Bkz.Güneş-Top)

10-Can,gönül :

Can,insan demilen âlemin güneşidir.Güneş tutulması

nasıl ki kâinatın karanlığa gömülmesine sebep olursa, gam zulmetinde kalmış bir can da insanın dalâlette kalmasına sebep olur. Canın güneş olarak tasavvur edilmesi, her ikisinin de kendi âlemleri için ifade ettikleri mânâ ile ilgilidir. Can güneşinin kûsûftan kurtulması için beden burcundan kurtulup "bürc-i kemâl"e erişmesi gerekir.

Bu mihr-i cânı kurtar koma kûsûf-ı gânda
Maşşûd kevkebini bürc-i kemâle ırgür

G.82/3

Güneş ısı ve ışık kaynağı olması bakımından kıymetlidir. Bu sebeple güneş gibi olmak, kıymet kazanmak demektir. Zerre ise "bî-vücûd olduğundan değersizliği ifâde eder. Zerre ile güneş arasındaki tezattan faydalanan şâir, âşık gönlün kıymet kazanarak güneşe benzemesini ister:

Türâb-ı âsitândur bu türâb ol ey dil-i şeydâ
Kemine zerre iken âfitâb ol ey dil-i şeydâ

G.10/1

11-Çerag(kandil):

Güneş gökte asılıymış gibi durması, aydınlatması, ışık saçması bakımından çerag olarak tasavvur edilir. Memdûhun yüceltildiği bir beyitte güneş ve ay memdûhun feleğe benzeyen mekânını aydınlatan iki çeragdır:

Ol âsitâna sür yüzi k'ol âsitânenüñ
İki çeragıdur kamer ü mihr-i tâbdâr

K.14/29

Güneş çerâğının âlemi aydınlatması, aşk nûrunun ışık

salmasına bağlıdır. Bu çerağı aşk nûru yakmaktadır:

Eylemezdi 'âlemi rûşen çerâğ-ı âfitâb

Mihr ile bir zerre pertev şalmasa envâr-ı 'ışk

K.7/3

Sevgilinin güzelliğinin anlatıldığı aşağıdaki beyitte güneş ile çerag arasında yanmaları ve ışık kaynağı olmaları bakımından ilgi kurulur. Güneş, çerağını sevgilinin güzellik ayından yakmaktadır. Dolunayın "fecd-i sâdıka" bir müddet ufukta görünmesi, güneşin dolunaydan ışık aldığı tahayyülüyle işlenmiştir. Gerçekte ay ışığını güneşten alır. Şâir bu gerçeği ters yüz ederek, sevgilinin yüzünün güzelliği konusunda mübâlağa yapar:

Bedr-i hüsnüñ kim çerâğın âfitâb andan yaçar

Bî-şafâlar bezmine şem'i şebistân eyleme

G.399/3

Çerag, aydınlatma aracıdır. Cihânı aydınlatan çerag ise güneştir. Beyitte, aydınlatma bakımından ilgi kurularak açık istiare yoluyla "çerâğ-ı âlem-efrûz" güneş için benzetilen olmuştur. Cinas, tevriye ve hüsn-i ta'lil yapılarak beyitin anlamı zenginleştirilmiştir. Gerçekte güneşe bakılamaz; fakat âşık, sevgilinin güzelliğinin bir delili olduğu için güneşe bakamaz. Onu görececek gözleri yoktur. Ayrıca sevgilinin bütün âlem tarafından görünmesine sebep olduğu için güneşten nefret ederek onu görmek istemez:

Delil olup seni gösterdüğüçün 'âleme rûşen

Görececek gözlerüm yokdur çerâğ-ı 'âlem-efrûzı

G.433/3

12-Dilenci(gedâ):

Güneş daimâ dönüp dolaşması ve ışıkları dolayısıyla kapılara düşmüş görünmesi bakımından dilenciye benzetilir. Sevgilinin makamının göklerde tasavvur edilmesi de bu hayâlin önemli bir unsurudur. Güneş sevgilinin bulunduğu yerde bir dilenci olmaktan iftihar duyarak başını göklere erdirmektedir. Ayrıca sevgilinin "kûy"unda bir dilenci olduğu için de yükselmeyi hak etmiştir:

İrgürse göklere yiridür başını güneş
Kûyuñ gedâsı olmağ ile eyler iftihar

G.86/4

13-Göz :

Güneş, feleğin gözü olarak düşünülür. Gözü görmeyen insan için dünya karanlıktır. Güneş olmazsa aydınlık olmaz. Ağlayan bir insanın kanlı gözyaşı dökmesi ve eteğini kana boyamasıyla güneşin ışıklarıyla, etek şeklinde tasavvur edilen ufukları kana boyaması arasında da benzerlik vardır. Beyitte "gözler" şeklinde çokluk ifadesi kullanılması, güneşin sabah ve akşam aynı durumda bulunmasını belirtmek için olmalıdır:

Dâmeni kana boyanur mıydı her şâm u seher
Gözlerinden hûn-ı dil akitmasa leyl ü nehâr

K.9/7

Aşağıdaki beyitte ise sevgilinin gözü ile güneş arasında yaptıkları iş bakımından ilgi kurulmaktadır. Kirpik oklarını değersiz (bed-gevher) kişilere yönelterek onları kana boyayan sevgilinin gözleri, ışığıyla kara taşı gevher

hâline getiren güneşe benzetilir.Kirpikleri de güneşin ışıklarıdır:

Ġark-ı hûn itme müjeñ tiriyle her bed-gevheri
Bulduğın seng-i siyâhı la'l-i raḥşân eyleme

G.399/5

14-Güzellik (hüsn,hüsn-i dil-ârâ):

Güneşin güzellik için benzetilen olduğu çok sayıda beyit vardır.Bu beyitlerde anlatılmak istenen sevgilinin yüz güzelliğidir.Güzelliğin güneşe benzetilmesinde,güneşin ışık saçması,parlak olması,parıltısı sebebiyle ona doğrudan bakılamaması,gözleri kamaştırması gibi hususlar benzetme yönü olmaktadır.Güneş her şeyden önce feleğe kıymet ve güzellik kazandırır:

Bulduğınca rûz u şeble zib ü ziver kâyinat
Olduğınca mihr ü meh hüsn ü behâ-yı rûzgâr

K.12/36

Yarasa güneş ışığından rahatsız olur.Sevgilinin güzelliği parlaklık bakımından güneş(hurşid-i dırahşân)e benzediği için zâhid ona bakamaz.Bu sebeple sevgiliye karşı ilgisizdir:

Sen hüsn-i dil-ârâdan göz yumsa n'ola zâhid
Ḥuffâş gözi görmez hurşid-i dırahşânı

M.8/V-4,5

Memdûhun güzelliği güneş gibi ışık saçma özelliğine sahiptir.Tabii ki güzellik güneşinin ışık salması,memdûhun lutfetmesi,şefeatte bulunmasıdır.Beyitte,memdûhun yüzünün güneşi(nûru,aydınlığı) nûr-ı Ahmed,âşığın gönlü ise Beytullâh(Kabe) olarak hayal edilmiştir:

Kalbüme bir zerre pertev şaldı mıhr-i hüsn-i dōst
Nūr-ı Ahmed pertev-endāz oldu Beytu'llāh için

G.342/4

Sevgili o kadar güzeldir ki, âşığın onun yanında yıldızı yoktur. Güzellik güneşe benzeyince âşığın yıldızının olmaması tabiidir. Güneş ışığında yıldızlar görünmez. Âşığın yıldızı olmadığı için güzellik güneşinin onu zevâle erdirmesine, zevâlini anmasına da gerek yoktur:

Yılduzı yokdur zevâlli 'âşıkun yanunda hiç
Mıhr-i hüsnün de zevâlin ey meh-i tâbân añ a

G.11/3

Ay ışığını güneşten alır ve güzelleşir. Güzellik bakımından bir güneş olan sevgiliye benzemeye çalışır. Sevgilinin güzelliği, güneş gibi parladığı sürece bu mümkün değildir; çünkü güneş olduğu zaman ay görünmez. Güzellik güneşinin zevâlini beklemelidir:

Âfitâbum virme şûret aya zibâlanmasun
Yüz bulur âyine-i hüsnün temâşâlanmasun

Gün bilüp hâlin zevâlin gökde yirin beklesün
Germ olup ol âfitâb-ı hüsne ra'nâlanmasun

G.345/1-2

15-İnsan :

Güneşin ateş olmasından istifade eden şâir, ona, yapılıp yakılan, üzülen, mahbûbun arkasından yas tutan bir insan şahsiyeti verir:

Yana yakıla güneş yırtta yüzün derd ile mâh
Kanı ol gülbün-i gülzâr-ı letâfet Memi şâh

M.23/I-2

Aşağıdaki beyitte, yağmur, ağlayan bir insana benzetilirken, yağmurlu havalardan sonra çıkan güneşin de âşığın derdini paylaşan, onun derdiyle yanan bir dost olarak hayal edildiğini görürüz:

Yaşı çoğ olsun yeter ağladı bârân üstüme
Ey güneş gel sen de mihr idüp biraz yan üstüme

G.406/1

16-Kadeh(tolu câm, zer piyâle):

Güneş, şekli, rengi ve "devr" etmesi bakımından kadehe benzer. Aydınlatması, ferahlık vermesi, şarabın verdiği neşeye benzetilerek dolu bir kadeh olarak tasavvur edilir:

Bir tehi sâgar durur bezmünde ey meh-rû hilâl
Âfitâb-ı 'âlem-ârâ devr ider bir tolu câm

G.280/2

Güneş ve ayın bayram sevincini artıran bir iki altın kadeh olarak düşünüldüğü şu beyitte, güneş ile kadeh arasında kurulan ilgi de renk, şekil ve ferahlık verme özelliklerine dayanmaktadır:

Bezmünde bâdedür şafağ-ı surh u mihr ü mâh
Bir iki zer piyâle-i 'işret-fezâ-yı 'id

K.13/35

17-Kazâ-yı âsumânî :

Güneş ve ay ışık verirler, aydınlatırlar, fakat âşık için bunlar önemli değildir. O, sevgilinin yüzüne benze-

dikleri için onlara değer verir. Sevgilinin yüzüne benzemeyen güneş ve ay, âşığa gökyüzünden yönelen bir kazâ olur. "Kazâ-yı âsumânî" terkiibinde "büyük bir kazâ" mânâsı da vardır. Beyitte, kıyâmet günü güneş ve ayın kararacakları ve birleşecekleri inancı zikredilmiş olabilir. (bkz. Güneş-Ayna) O zaman ikinci mısraya şöyle mânâ vermek mümkündür: "Ey sevgili senin yüzüne benzemeyen güneş ve ay, benim için bir kıyâmet alâmetidir."

Lebûñsüz câm-ı Cem cânâ dile zehr-i helâhildür
Ruñsuz mihr ü meh cânâ kazâ-yı âsumânîdür

G.45/2

18-Kehribâr (Kehrübâ-yı rûzgâr):

Güneş saçtığı ışıkların rengi ve parlaklığı bakımından "zer-feşân"dır. Kara taşı la'l ettiği için kıymetlidir. Bu yönlerden memdûh ile mukâyese edilen güneş, memdûhun elindeki bir kehribara benzetilir. Fazla kıymetli olmayan kehribâr, süs eşyası yapımında kullanılan açık sarıdan kırmızıya kadar türlü renklerde olan, kolay kırılan, yarı saydam bir maddedir. Bir yere sürüldüğünde hafif cisimleri (saman çöplerini) kendine çeker. Güneş rengi ve parlaklığı bakımından kehribara benzer. Güneşin zerreyi kendine çekmesi ile kehribarın hafif cisimleri kendine çekme özelliği arasında da benzerlik düşünülmüş olabilir:

Kara taşı la'l iderken âfitâb-ı zer-feşân
Dest-i cûdında anuñ bir kehrübâ-yı rûzgâr

K.12/31

19-Kethudâ :

Güneş-kethudâ münasebetini anlayabilmek için kethudâ-nın görevini bilmek gerekir."Kethudâ", ağaların yardımcısı durumunda bulunan memurlara verilen isimdir."Kethudâlık önce önemsiz bir meslek iken, III. Ahmet zamanında kethudâ-lara daha fazla önem verilmiş ve "kethudâ bey" denilmeye başlanmıştır. Divanlarda, törenlerde, bayramlaşma ziyâretle-rinde kapıcılar kethudâsı elindeki gümüş âsâsını yere vura vura önden yürür ve törene katılanı huzura çıkarırdı!"

(42) Güneşin kethudâ olarak tasavvur edilmesinde, ışıklarının altın âsâya benzetilmesi önemli rol oynar. Ayrıca dönmesi (devr etmesi) de kethudânın her geleni huzura çıkarıp sonra tekrar kapıya dönmesi ile benzerlik gösterir. Beyitte memdûh yüceltilmektedir:

Zerrin 'aşâ alup ele her şubh âfitâb

Devr eyler işigün ola ta kethudâ-yı 'id

K.13/36

20-Kılıç :

Güneş, parlaklığı ve saçtığı ışık bakımından kılıca benzetilir. Güneşin doğudan doğması, geceyi (karanlığı) sona erdirmesi ile kılıcın düşmanları yok etmesi arasında da benzerlik vardır. Güneş, doğudan (İslam âleminde) küfr ülkesine yönelen bir kılıç olarak tasavvur edilmiştir. Aşağıdaki beyitte, felek savaş meydanına, hilal hançere, dolunay kalkana, güneş de kılıca benzetilerek gece ile gündüzün

(42) Esat Efendi, Teşrifât-ı Kadîme, (sad.) Yavuz Ercan, İst. 1979, s. 56-60

(küfr ile iman) yaptığı bir savaş tasvir edilmiştir:

Nitekim geh şekl-i hañcer geh siper olur kamer
'Arşa-i eflâkde hursid-i hâverdür kılıç

K.11/36

21-Köle (bende-i zerrin külâh):

Güneşin köle olarak tasavvur edilmesi memdûhu yücelt-
mek içindir.Güneş ışıklarının altın külâha benzemesi,bu
külâhla güneşin sabah akşam ufukta yere yüz sürüyor gibi
görünmesi,işıklarının kapılarda,kapı eşiklerinde bulunma-
sı ve memdûhun makâmının göklerde tasavvur edilmesi bu
hayâlin doğmasını sağlar:

Halka-be-gûş olup işigünde hilâl-i 'id
Mihr-i sipihr bende-i zerrin-külâh ola

Kt.1/2

22-Mum(şem'i cihân-efrûz) :

Güneşin mum olarak tasavvur edildiği bir beyit var-
dır.Bu beyitteki "şem'-i cihân efrûz" terkibi,incelememi-
ze esas olan tenkidli basımın hazırlanmasında kullanılan
altı nüshanın üçünde "şems-i cihân-efrûz" ikisinde ise
"mihr-i cihân-efrûz" şeklindedir.(43)

Güneşin mum olması,yanması ve ışık kaynağı olması
bakımındandır.Memdûhla mukâyese edilince güneşin bir mu-
ma teşbihi tabiidir:

Pir-i çarğun tatalum şem'-i cihân-efrûzı var
Yâ benüm Aḥmed gibi bir nev-cuvânım yok mıdur

G.61/3

23-Mühre(mühre-i mihr-i nigâr):

Mühre, "kağıt ve sâire cilâlamak için kullanılan bil-lur top"tur.(44) Güneşin mühre olarak hayal edilmesi,şekil ve parlaklık bakımındandır.Güneş ışıklarının cisimleri parlak göstermesi de bir nev'i cilâlama işlemidir.Gönül bir defter olarak düşünülünce onun sayfalarını cilâlayan mühre de sevgilinin güneşi veya güneşe benzeyen yüzünün hayâlidir.Tabî ki,güneş için "mihr"kelimesi kullanıldığı zaman genellikle sevgi mânâsı da söz konusudur.Bu açıdan bakarsak,sevgilinin gönle dolan aşkı(sevgisi) gönül sayfalarını cilâlamıştır:

Hayretî naķş it hayâlin göñlüñ evrâķı yine

Mühre-i mihr-i nigâr ile mücellâdur senüñ

G.230/5

24-Müşteri:

Güneşin müşteri olması,güzellik bakımından sevgilinin yüzüyle mukâyese edilmesine dayanır.Müşteri kelimesinin hem bir seyyâre ismi hem de alıcı mânâsında zikredildiği bu beyitte,sevgilinin cemâli,güzelliğın doruğundaki bir güneştir.Güneş ve ay sevgilinin bu güzelliğini görünce ona müşteri olmuşlardır.Her ikisinin de seyyâre oluşu,şekillerinin benzemesi ve kendi feleklerinde dönmeleri bakımından güneş-müşteri münasebetini kuran şâir, özellikle bu kelimenin sözlük mânâsından istifâde etmektedir:

Cemâli âfitâb-ı evc-i behcet

Ki añna mihr ile meh müşteridür

G.100/6

25-Nûr(nûr-1 Ahmed,nûr-1 Mustafâ):

Güneş nûr kaynağıdır.Bütün cihânı nûrlandırır.Memdûhun veya sevgilinin yüzündeki nûr,güzellik,âşığın gönlünü aydınlattığı için güneşe benzetilir.Nûr,Peygamber(S.A.V) efendimizin bir vasfıdır.O,hem varlığıyla bulunduğu yeri hem de İslâmiyet ile bütün cihânı nurlandırmıştır.Memdûhun alnında peydâ olan ve parlaklığı bakımından güneşe benzeyen nûr da O'nun nûrudur:

Gün gibi alnında peydâ oldu nûr-1 Mustafâ
Gamzesi virür nişân-1 Zülfikâr-1 Murtażâ

M.17/III-1

Şu beyitte de leff ü neşr yoluyla sevgilinin güzellik güneşi "nûr-1 Ahmed" olarak gösterilir:

Kalbüme bir zerre pertev şaldı mîhr-i hüsn-i döst
Nûr-1 Ahmed pertev-endâz oldu Beytu'llâh için

G.342/4

26-Pâdişâh(şâh-1 çarh-1 çârümin):

Gökyüzünde ondan büyük,ondan parlak bir cismin bulunmaması,kendini gösterince her tarafın aydınlanması,ışıklarının altın tâca benzemesi gibi hususlar,güneşin pâdişâh(sultan) olarak tasavvur edilmesini sağlar.(Bkz.Seyyâreler)Güneş dördüncü felekte bulunması sebebiyle "şâh-1 çarh-1 çârümin"dir.Güneşin sultan olarak ele alındığı beyitlerde daima memdûh yüceltilmektedir.Çünkü o,dördüncü feleğin şâhı olmasına rağmen memdûhun eşiğine yüz sürmekle iftihâr eder:

Bir ğâzi begdür ol ki şeh-i çarh-ı çârümîn
Yüz sürmek ile işigine eyler iftiḥâr

K.14/18

Zaten güneşin tac giyebilmesi, pâdişâh olabilmesi için memdûhun ayağının toprağına yüz sürmesi gerekir. Güneşin ışıkları, parlaması ve yayılışı bakımından altın bir tâca benzer ki, güneşin pâdişâhlığının işâretidir:

Gün başına bir tâc-ı şeref mi urınurdu
Ḥâk-i kademũñ urmasa gün başına tâcı

G.452/2

27-Rakîp, düşman :

Güneş, gökyüzünde olması bakımından kıymet, gölge ise toprakta olduğu için kıymetsizliği ifade eder. Rakîp sevgiliden ilgi gördüğü için güneş gibi yücelmiş, değer kazanmıştır:

İller kapuñda günñ gibi rif'atde dâyimâ
Ben sâye gibi ḥâk ile yeksân unutmâ hâ

G.14/5

Aşağıdaki beyitte de düşman(rakîp) değer bakımından güneşe benzetilmiş ve yerinin feleklerin başının üzerinde olduğu söylenmiştir. "Başının üzerinde yer edinmek" sözüyle, düşmanın sevgilinin yanında kabul görmesi, anlatılmaktadır:

Düşmenũñ günñ gibi yirin fark-ı eflâk eyledũñ
Ben faķirũñ sâye-veş ser-menzilin ḥâk eyledũñ

G.204/1

28-Rûşen delil, delîl-i muhabbet :

Aydınlık olması, görünmesi ve ışıklarıyla her şeyin görünmesini sağlaması, inkar edilememesi, güneşin bir delil olarak gösterilmesinde etkendir. Güneş, her seher görünmesi ve parlaklığı ile feleğin gönül ateşinin açık bir delili olur:

Şu'le-i sûz-ı derûnından anuñ rûşen delil

Her seher yetmez mi saña âfitâb-ı tâbdâr

K.9/6

Şu beyitte ise güneş, feleğin göğsünde parlayan bir yara olarak tasavvur edilirken yanması ile bir muhabbet delili olur:

Ey Hayretî delîl-i mahabbet degül midür

Cism-i felekde şol görinen tâbdâr dâğ

G.169/5

29-Sa'adet :

Sa'adet, gönüllerin aydınlanmasını sağlayan mutluluk demektir. Güneş, berraklığı, aydınlatması bakımından sa'adet için benzetilen olur. Devlet yıldızı olan memdûh (Paşa-yı kâmbîn) sa'adetiyle güneş gibi ışık saçmaktadır:

Ya'ni o devlet ahteri Paşa-yı kâmbîn

Mihr-i sa'âdetiyle bulur fer likâ-yı 'id

K.13/30

30-Sayfa (varak):

Sevgilinin yanağının güneş olarak tasavvur edilmesi, "güneş-varak" münasebetini sağlar. Güneşin sayfa olması,

tertemiz ve parlak görünüşündendir:

Haṭṭı varak-ı mihre yazup şive berâtin
Çekmiş toğar aya kaşı tuğrâ-yı melâhat

G.25/6

31-Sevgili, memdûh :

Güneş bir güzellik timsâlidir. Aydınlatması ve ısıtması, görünüşüyle gündüzün başlaması ve cihânın güzelliklerinin ortaya çıkması, bahar mevsiminde daha fazla görünmesi ve tabiatı canlandırması onun sevgili için benzetilen olmasını sağlar. Sevgilinin ilgisi de güneşin ışıklarına benzetilir.

Kış mevsiminde güneş az görünür, görünse bile fazla ısıtıcı değildir. Şâir bunu sevgilinin ilgisizliği, küskünlüğü olarak yorumlar. Güneş görünmeyince gece olur. "Gün görmedik" sözü hem "güneşe benzeyen sevgiliyi görmedik" hem de "mutlu olmadık, rahat yüzü görmedik" mânâsında kullanılmıştır. Günün gece olması da güneşin görünmemesiyle ilgilidir ki, güneşe benzeyen sevgili görünmeyince âşığa hayat zindan olur:

Dilber şovuklug itdi kış oldı bahârumuz
Gün görmedük şeb oldı dirîgâ nehârumuz

G.128/1

Yukarıdaki beyitte kapalı istiare yoluyla sevgili güneşe benzetilmişken, şu beyitte de açık istiare yoluyla güneş, sevgili yerine kullanılmıştır. İlgi güzellik ve aydınlatma yönünden kurulmuştur:

Toyadı hüsnuñ temâşâsına bu göñlüm gözüm
Âfitâbum gitme gel itme karañu gündüzüm

G.272/1

Güneşin geceleri kaybolması, sevgilinin görünmemesi ile benzerlik gösterir. Âşık için sevgili, âlemi aydınlatan bir güneştir:

Göz göre sensüz şeb-i târ oldu rûz-ı rûşenüm
 Kandasın ey âfitâb-ı 'âlem-ârâ kandasın

G.349/4

Güneş doğarken ışıkları her tarafa yayılır. Işığını hiç kimseden esirgemez. Bu sebeple herkese ilgi gösteren hafif meşrep bir sevgili için benzetilen olur. Beyitte, "bin yüzden togar" sözüyle aynı zamanda sevgilinin güzelliği de anlatılmaktadır ki, âşığın tenindeki harâret, gönlündeki aşk, hem sevgilinin güzelliği hem de sevgiliyi kıskanması sebebiyledir.

Günde biñ yüzden toğar bir âfitâbum var benüm
 Ol sebebden tende teb cânumda tâbum var benüm

G.295/1

Güneş ışığından herkes nasibini alır. Bu sebeple o, yüce gönüllüdür, cömerttir. Âşığa ilgi gösteren "âli-cenâb" bir sevgilinin güneşe benzetilmesi bundan dolayıdır:

Yine bir âfitâba düşdi göñül
Şeh-i 'âli-cenâba düşdi göñül

G.256/1

Sevgilinin güneşe benzetildiği bir çok beyitte âşığın

da zerre olduğunu görürüz."Zerre güneş şuaları altında görünür.Bunun haricinde görünmeyişi sebebiyle,varlığı güneşin varlığına bağlı gibi tefsir edilmiştir."(45)Güneş-zerre münâsebeti sevgili-âşık münâsebeti için benzetilen olur:

Zerreyem kim âfitâbundan ayırdı rûzgâr
Bendeyem kim düşmişem dergâh-ı serverden cüdâ

G.4/2

Bî-vücûdam zerre-vâr ol mıhr-i 'âlemtâbsuz
Kadri yok bir mûr-ı nâçizem Süleymândan cüdâ

G.6/2

Güneş-sevgili münasebetinin daha çok güzellik yönünden kurulduğunu görürüz.Sevgili yerine istiare yoluyla "âfitâb-ı hüsn,şems-i rûşen,hurşid-i rahşân,çerâg-ı hüsn-i 'âlemtâb,âfitâb-ı 'âlem-ârâ,mıhr-i cihântâb" sözleri kullanılır.

Güneş gölgenin sebebidir,güneş yoksa gölge de olmaz.Aşağıdaki beyitte sevgilinin güzellik bakımından güneş gibi gökte,âşığın ise gölge gibi yerde süründüğü ifade ediliyor.Sevgili güzellik göğünün güneşi oldukça âşık da var olacaktır:

Sâye gibi ben kara yerlerde dâyim pâymâl
Sen güzellik âsumânı üzre şems-i rûşen ol

G.262/2

Sevgilinin görünmesi,güneşin görünmesine benzer.Güneşin karanlığı dağıtması,ışığıyla gölgeyi"paymal" etmesi

gibi sevgili de her gün görünmesiyle âşığı gam karanlığından kurtarır:

Âfitâbum gün gibi 'arż-ı cemâl it günde bir
Sâye-veş gam zulmetin gel pâymâl it günde bir
G.69/1

Sevgilinin iyilik bilmeyenlere ilgi göstermesi, "güneşin aya ışık vermesi" realitesiyle anlatılır. Güneş aydan ışığına esirgerse ay, hilal şeklinde görünür. Beyitte açıkça söylenmemesine rağmen, sevgilinin "ağyâr"ın boyunu bir hilal gibi bükmesi, onun güneşe benzetildiğini gösterir:

Vaşl ile ben kara günlünüñ günin 'id eyleyüp
Kâmetin ağyâr-ı bed-mihrüñ hilâl it günde bir
G.69/3

Güneş parlaklığı bakımından sevgili için benzetilen olurken, onun parlaklığından, ışığından nasibini alan, sevinç duyan da âşıktır:

Ey lebi Şirin senüñ 'âlemde Ferhâduñ benem
Sen ki bir hürşid-i rahşânsın ferâh-şâduñ benem
G.285/1

Güneş bazan da "bed-mihr" bir sevgili gibi ışığını göstermez. Sevgilinin ilgisizliği âşığın gözyaşı dökmesine sebep olduğu gibi güneşsiz havalarda da yağmur yağar:

Gitdüñ ey bed-mihr kılduñ gözlerüm yaşın revân
Âfitâbum tâli'üm düşdi tutuldı yılduzum

G.272/2

Aşağıdaki beyitte ise güneş İlahî sevgilidir. Zerre

kesrettir.Zerrenin güneşe kavuşması"Vahdet-i vücûd'a" ulaşması demektir.Güneşe yükselmek için dünyadan tecrîd olmak gerekir."Tecerrüdün timsali Hz. İsâ'dır ve güneş feleğindedir."(46)Bir zerre olan âşık da İlâhî sevgiliye kavuşmayı istemektedir:

Bir zerreyem ki vâsıl-ı şems olmadum henûz
Pervâneym ki şem'-i şebistâna irmedüm

M.2/II-2

Mezkûr beyitlerde de görüldüğü gibi güneş-sevgili münâsebeti,sevgilinin güneşe teşbihi şeklindedir.Bu münâsebetlerde güzellik unsuru esas olarak alınmıştır.Sevgili ile bir çok ortak özellikleri olmasına rağmen,güneş ile memdûh arasında kurulan münâsebetlerde,cömertlik,esas unsur olmaktadır.

Hayretî Divânı'nda bir çok beyitte güneş-memdûh münâsebetinin kurulduğunu görürüz.Bazı beyitlerde bir mukayese yoluna gidilirken bazı beyitlerde,güneşin ışığını memdûhun nûrundan aldığı söylenerek memdûh yüceltilir.Merisiyelerde isegüneşe benzeyen mahbûbun akşam olmadan battığı zikredilerek,güneşin batışı ile ecel arasında münâsebet sağlanır.

Hz.Muhammed (S.A.V.)şeriat çerağını yakarak âleme "fer"vermiştir.Bu bakımdan güneşe benzetilir:

Zerreyüz kim Mustafânûñ mihr-i sergerdâniyuz
Kaṭrayuz kim Murtażânûñ 'ilmi deryâsındayuz

K.5/10

Yakduñ cerâğ-ı şer'üñi kıldıñ cihânı nûr

Olduñ kamuya rehber ü reh-bin ü reh-nümâ

K.2/5

Hz.Ali de değer yönünden güneşe benzetilir.Onun için kullanılan "hurşîd-i hel etâ" sözü, insanlığın veya dehrin güneşi mânâsına gelse gerektir."hel etâ"sözü,olduğunda, oluncaya kadar mânâsına gelmekte olup bu mânâsıyla kullanıldığı düşünülemez.Kur'ân-ı Kerîm'deki "İnsan" diğer ismiyle "Dehr" sûresine bu sözle başladığı için "Hel etâ" sûresi de denilmektedir.Bektâşilere göre bu sûre Hz.Ali hakkında inmiştir.(Bkz.Burçlar)

Deryâ-yı 'ilm biri 'Aliyyün velî idi

Hurşîd-i hel etâ vü meh-i bürc-i lâ-fetâ

K.2/18

Mehdi kıyâmete yakın zamanda gelecek ve insanlara İslâmîyeti yayacaktır.Şiâ'nın İmâmiyye koluna göre mehdi, İmam Muhammed Mehdi'dir.Mehdi'nin gelişi,güneşin doğuşuna benzetilerek güneş ile Muhammed Mehdi arasında münâsebet kurulmuştur.Güneşin doğuşu,cihânı aydınlatması,Mehdi'nin gelmesi ve İslâmîyeti yayması için benzetilen olmuştur:

Gün gibi sahib-zamân yâ Rab kaçan ide tûlû'

İntizâr-ı pertev-i nûr-ı tecellâsındayuz

K.5/17

Güneşin zerrenin vücûd bulmasına sebep olması,onu topraktan kaldırması,kıymet kazandırması gibi özellikleri, memdûhun da özellikleridir.Şâir zerre gibidir.Gökyüzünün güneşi olan memdûh onu topraktan kaldıracaktır.Memdûhun

"fer" vermesi, yardım etmesi, ihsanda bulunmasıdır ki, bu da güneşin ışıklarıyla toprağa değer kazandırması, "zer-efşân" olmasıyla ilgilidir:

Mihr idüp bu zerre-i nâçizi kaldur hâkden
Vahtidür kim fer vire her hâke mihr-i âsumân

K.5/28

Gözün görme özelliği güneş ışığında ortaya çıkar. Memdûhun ayağının tozu sürmedir. Sürme de gözün görme gücünü artırır. Bu bakımdan memdûhun ayağının tozu ile güneş ışığı, memdûh ile de güneş arasında münâsebet kurulur. Ayrıca gökyüzünün güneşle süslenip değer kazanması, aydınlanması ile devletin memdûh ile değer kazanıp yükselmesi arasında da benzerlik vardır:

Ol mihr-i bürc-i devlete ir kim o serverün
Bir zerre ayağı tozu kuhl-i cilâ-yı 'id

K.13/29

Memdûh adâletiyle, mutluluk ve huzur dağıtmasıyla güneşe benzetilirken, âlemi aydınlatması bakımından da parlak bir güneş olur:

Âfitâb-ı matla'-ı subh-ı sa'âdetsin bu gün

M.9/II-2

Pertevün şal 'âleme şems-i münir ol dâyimâ

M.9/V-3

Memdûhun güzellik bakımından da güneşe benzetildiği beyitler vardır. Memdûh, Allâh'ın nûrunun ve kudretinin mazharı olarak güzellik çeşleğindeki bir güneşe benzer. Tasavvufî açıdan kâinattaki her şey Allâh'ın nûrunun zuhûrudur:

Ĥübluk çarĥında yâ ĥurşiddür yâ mâhdur

Pertev-i Ĥak kudret-i Ĥak mazĥar-ı Allâhdur

M.17/I-2

Güneş, gündüz ve gecenin oluşmasını sağlar. Güneşin batışı, gecenin başlamasıdır. Gündüz, iyiliğin, güzelliğin, sevincin; gece ise kötülüğün, çirkinliğin ve üzüntünün ifadesidir. Mahbûb, üzüntüyü dağıtması ve can âlemini aydınlatması bakımından güneşe benzer. Mahbûbun ölmesi de verdiği üzüntüden dolayı güneşin batışına benzetilir:

Ȥolinup gün gibi gözden günümi eyledi şâm

Ėam u endûh ile cân 'âlemini dutdı gamâm

M.23/VI-1

Güneş en yüksek noktaya ulaştıktan sonra yavaş yavaş ufka yaklaşarak gözden kaybolur. İnsan hayatı, güneşin doğup yükselmesi ve batışıyla benzerlik gösterir. Kuşluk vakti gençlik, zeval vakti olgunluk, güneşin ufka yaklaşması ihtiyarlık, batışı ise ölüm olarak değerlendirilebilir. Aşğıdaki beyitte "şems-i duhâ" (kuşluk güneşi) olarak vasıflandırılan mahbûb, henüz akşam olmadan batmıştır. Beyitte mahbûbun hem gündüz ölmesine hem de genç yaşta ölmesine işâret edilmiş olabilir:

Gözden Ȥolundı gün gibi şâm olmadın henüz

Ȥıldı cihânı zulmet o şems-i duhâ kanı

M.1/IV-2

Güneş-mahbûb münasebetinin daha çok aydınlatma yönünden kurulduğu şu beyitte mahbûbun aydınlattığı âlem cân âlemidir:

Cân 'âlemi ki anlar ile idi müstenîr

Ol âfitâb n'oldı o bedr-i dücâ kanı

M.1/IV-3

32-Söz (şair):

Şairlerin güneşe benzetilmesi, onların güzelliğini anlatmak içindir. Güneş ateştir ve ateşiyle yakar. Bütün cihânı etkiler. Şâir de sözlerinin güneş gibi yakıcı, etkili olduğunu söylüyor! Hüsrev ü Şîrin hikâyesinin kahramanlarından olan Hüsrev, İran'ın meşhur hükümdarlarından-
dır"(47) Hüsrev, Hindistan'da yaşamış ve eserlerini Farsça yazmış olan dört divan sahibi bir Türk şâirinin de ismidir. Hayretî, bu kelimenin lügat mânâsı olan "padişah"ı kastederek "sözlerimde hayret edilecek bir ateş var ki, Rûm ülkesinde pâdişâhın büyüklüğünü, yüceliğini ancak ben dile getirebilirim" demektedir. Aynı zamanda "şâir kendisini, şâir Hüsrev ile mukâyese etmekte ve şiirlerinin onunkiler kadar güzel olduğunu söylemektedir" diyebiliriz. Hayretî, "Delhi'nin birbirini takip eden yedi padişâhının teveccühlerini kazanmış olan bu şâirin, şiirleriyle yapmış olduğu tesiri"(48) Rûm ülkesinde de kendisinin yapacağını ummaktadır:

Sözlerüme Hayretî bir sûz var kim umaram

Gün gibi bu Rûmda Hüsrev çerâğın ben yakam

G.275/5

(47) Cemal Kurnaz, a.g.e., s.135

(48) İslam Ansiklopedisi, c.V, s.601

33-Su (âb):

Güneş ile su arasındaki münasebet, ışık vermek, yansıtma, aydınlatma yönünden kurulmuştur. Beyitte "dostun yüzünün ışığından bir zerre suya düşse" denildiğine göre zerre ile suyun üzerindeki habâb (hava kabarcıkları) kastedilmiş olabilir. Bu durumda şekil benzerliği de zikredilmelidir. Mübâlağa yoluyla memdûh yüceltilmektedir:

Deryâya düşse zerre-i mihr-i cemâl-i döst
Virürdi kâyinâta güneş gibi tâb âb

K.10/6

34-Top:

Güneş ile top ilgisinin yuvarlaklık bakımından kurulduğu açıktır. Topun göğe ağması, güneşin yükselişine benzetilir. Bu, beyitlerde baş-güneş münasebetiyle birlikte zikredilir. Aşığın başı top gibi toprakta yuvarlanır. Yuvarlandığı toprak sevgilinin veya mahbûbun semtinde olursa kıymet kazanır ve güneş gibi göğe yükselir. Zaten güneş de sevgilinin eşğine yüz sürdüğü için rif'at bulmaktadır. (bkz. Güneş-Aşık)

Rif'at bulup güneş gibi topuñ göke ağa
Baş koyasın işigüne sen de bende-var

K.14/27

Aşağıdaki beyitte de Kerbelâ vakasına telmîh yapılmaktadır:

Topuñ ağarsa göke yeridür güneş gibi
Ey hâk-i kûy-ı Şâh-ı Şehidân olan başum

G.270/10

35-Yanak ('ârız, ruh):

Yanağın güneşe benzetilmesi parlak ve aydınlık olması bakımındandır. Güneşin gecenin içinden çıkması ile yanağın zülfüflerin altından görünmesi arasındaki benzerlik de güneş-yanak münasebetinin diğer bir yönüdür.

Güneşin görünmesiyle seher olur, etraf aydınlanır, hastaların geceleyin artan acıları hafifler. Âşık da sevgilinin geceye benzeyen zülfünde perişan iken onun güneşe benzeyen yanağını görünce-dertleri azalacağı için-seher oldu diye sevinir:

Zülfünde iken 'ârızını görse gözüm dir

Şâd ol yine ey hâsta gönül kim seher oldu

G.483/4

Güneşin ve gündüzün, yanak için benzetilen olduğu beyitlerin çoğunda "gece-saç" münasebeti de kurulur. Beyitlerde bu münasebetler leff ü neşr ile işlenir.

Güneş parlaktır ve güzelliğin timsâlidir. Sevgilinin yanağı da aynı vasıflara sahiptir. Beyitlerde "güneş ruhsâr" sözüyle sevgilinin güzelliği de dile getirilmiş olur:

Beni hâke berâber itdi yine

Bir bülend-ahter ü güneş ruhsâr

G.81/4

Güneş görünmeyince cihân nasıl kararır ve görünmezse, âşık için de sevgilinin görünmemesi aynı şeydir. Çünkü âşığın güneşi sevgilinin yanağıdır. Bu güneş olmazsa cihânın bir değeri yoktur:

Gözlerüm bir zerrece görmez cihânı her kaçan
Sen güneş ruhsârı 'aynumdan nihân eyler firâk

G.183/4

Bir mersiyeden(49) alınan şu beyitte de yanağı güneşe benzediği için mahbûb güneş gibi gamı defeder.Vefâtı ile yanağındaki güneş batmıştır.Dünyada sevincin,mutluluğun kalmaması bundandır:

Götürü görürse dünyâdan ferağ şâdi ne gam
Çün tolundı gözden ol hursîd-ruh em gamgüsâr

K.9/62

Şimdiye kadar zikrettiğimiz beyitlerde güneş,parlaklığı,güzelliği,ışık saçması ile yanak için benzetilendir.Aşağıdaki beyitlerde ise güneş benzeyen,yanak benzetilen durumundadır.

Güneş ve ay gökyüzüne güzellik verir onu süslerler.Onların güzelliği,sevgilinin yanağına benzemelerinden ileri gelir.Sevgilinin yanağı olmazsa değerleri kalmaz.Beyitte yanağın iki tane oluşuna da işaret vardır:

Lebühsüz câm-ı Cem canâ dile zehr-i helâhildür
Ruhuhsuz mihr ü meh cânâ kazâ-yı âsumânîdür.

G.45/2

Güneş ateştir ve yakıcıdır.Rengi ve şekli itibâriyle de kanayan bir yaraya benzer.Güneş ve ay sevgilinin yanağının parlaklığı yanında sönük kalırlar:(bkz.Güneş-Yara)

Cân 'âleminde biri gün oldu birisi ay
Mihr-i ruhufla yakdum iki yâdigâr dağ

G.168/2

36-Yaprak (berg-i hazân)

Güneş rengi bakımından sonbahar yaprağına benzetilir. Sonbaharın gelmesiyle yapraklar sararır ve rüzgarla savrulur. Yaprığın dalından kopup rüzgara kapılması "ditremek" şeklinde yorumlanmıştır. Güneşi yaprak gibi titreten âşığın âh rüzgarıdır. Âşık sevgilinin alınına ve yanağına benzeyen güneş ve ayı görünce öyle bir âh etmiştir ki, ateşli âh rüzgarı güneş ve ayı sonbahar yaprağı gibi kavurmuş ve titretmiştir. Âh ve figan eden birinin gözyaşları arasında güneşi ve ayı titriyor gibi görmesi tabiidir. Bu görünüş beyitte hüsn-i ta'lil ile anlatılmıştır:

Alnuñ ruñuñ ğamında mıhr ile mâhı âhum

Berg-i hazân mişâli ditretti yine tir tir

G.119/4

37-Yara (dâğ, tâbdâr dag):

Güneşin yuvarlak olması, yanması ve ışık saçması, sabah ve akşam ufukta kırmızı renkte görünmesi ve ufku kan rengine boyaması, görünmesiyle gecenin siyah elbisesini yırtması, güneş-yara münasebetini sağlayan hususlardır. Yaraların ateşle dağlanması da bu münasebetin diğer bir yönünü teşkil eder. Bu münasebetin kurulduğu beyetlerde genellikle hüsn-i ta'lil yapılmakta ve güneşin doğması "aşk ateşiyle yara yakmak" şeklinde anlatılmaktadır.

Güneşin doğuşunun anlatıldığı şu beyitte sabah(subh), âşıkâne bir tavırla yakasını yırtmış ve sevgilinin aşk ateşiyle göğsüne bir yara yakmıştır. Gecenin karanlığının ufuktan itibâren dağılması, yakanın yırtılıp göğsün görün-

mesi olarak yorumlanmıştır ki, bu göğüste yakılan yara da güneştir:

Şevk ile çâk idüp yakasın 'âşıkâne şubh
Mihrûñle yakdı gögsine bir yâdigâr dâğ

G.169/2

Şu beyitte ise güneşin dağların arkasından çıkışı ele alınmış ve güneş, dağların gam ateşiyle yaktığı bir yara olarak tasavvur edilmiştir. Güneş ışıklarının bulutları yer yer kızillaştırması da bulutların bu yaraya pamuk yapıştırdığı hayâlini uyandırmıştır. Yara kanlı olduğu için yapıştırılan pamuklar kanlanmıştı:

Yer yer yapışdurur tenine penbeler sehâb
Nâr-ı gamuñla yakdı meger kûhsâr dâğ

G.169/3

Aşağıdaki beyitte "tâbdâr dag" sözü istiare yoluyla güneş yerine kullanılmıştır. Yara, gönüldeki aşk ateşinin zâhiri yönüdür. Onun tesiriyle medana gelir ve kanmasıyla, büyüklüğüyle aşkın dercesini gösterir. Feleğin vücûdunda görünen güneş de parlak ve büyük bir yaradır ki, ilâhî sevgiliye duyulan sevginin bir delili olmaktadır. İlgi yine şekil ve renk bakımından kurulmuştur:

Ey Hâyetî delîl-i maḥabbet degül midür
 Cism-i felekde görinen tâbdâr dâğ

G.169/5

Güneş parlaklığıyla, görünmesiyle Allâh'ın kudretine açık bir delildir. Kur'ân-ı Kerim'de buna işaret eden âyet-

ler bulunmaktadır.(50)

Âşığın göğsündeki yaralar da aşkının bir delilidir. Her biri güneş gibi açık ve parlak bir delil olmuştur ve yanmaktadır:

Her biri gün gibi bir rûşen delîl olup yine
Yana yana hâlüm i'lam itdi bir bir yâra dağ

G.172/4

Cihân güneş ve ayla aydınlanmaktadır.Âşığın cân âlemini aydınlatan güneş ve ay ise sevgilinin yanağının güneşiyle yakılan yaralardır.Yara çekilen çilenin işaretidir ki,âşık çile çekerek gönül âlemini aydınlatmış olur.İki yara,sevgilinin iki yanağına işarettir.Aydınlatma yönünden güneş ve aya benzetilmiştir:

Cân 'âleminde biri gün oldu birisi ay
Mihri ruḥunla yaḳdum iki yâdigâr dâğ

G.168/2

38- Yüz (cemâl,rûy):

Güneş ile yüz münasebetinde güneşin ışığı,aydınlığı, parlaklığı,saflığı,benzetme yönü olur.Güneşin bazı hususiyetleri de zikredilerek güneş-yüz münasebeti kurulmaktadır.Güneş ile sevgilinin yüzü mukâyese edildiğın de üstünlük yüze ait olur.Sevgilinin yüzünün ışığından bir zerre bile cihânı güneş gibi aydınlatmaya yeterlidir:

Deryâya düşse zerre-i mihr-i cemâl-i döst
Virürdi kâyinâta güneş gibi tâb âb

K.10/6

(50) 25.sûre 47.âyet, 31.sûre 28.âyet, 36.sûre 38.âyet...

Güzellik yönünden bir mukâyesenin yapıldığı şu beyitte de sevgilinin yüzü, güzelliğin evc noktasında bulunan bir güneş olarak tasavvur edilir. Güneş ve ay onun yanında sönük kalmışlardır:

Cemâli âfitâb-ı evc-i behcet

Ki aña mihr ile meh müşteridür

G.100/6

Güneşin, cihânı aydınlatmasıyla ele alındığı şu beyitlerde sevgilinin yüzü için benzetilen olduğunu görürüz:

Eylemişdi ol cemâliyle münevver 'âlemi

Kıl müşerref sen de didâruñla tâ rûz-ı şümâr

K.9/84

Sevgilinin yüzü ufukları aydınlatmasıyla parlak bir güneştir. Beyitte "bu ne tâli'dür" sözüyle tevriye yapılmaktadır. Hem "bu ne kara tâlihtir" hem de "bu nasıl doğuştur" mânâlarını ifade edecek şekilde kullanılmıştır:

Münevver kıldı âfâkı cemâlün mihr-i lâmi'dür

Benüm virâneme şalmanı pertev bu ne tâli'dür

G.60/1

Güneşin gitmesiyle gece olur. Sevgili gün yüzlü olduğu için, onun, yüzünü göstermemesi de âşığın gündüzünü geceye çevirir:

Gündüzüm sensüz şeb olmuşdur gel ey gün yüzlü yâr

Baña bu fûrkat şebîn rûz-ı vişâl it günde bir

G.69/2

Güneşin ışıklarıyla gölgeyi ve zerreyi yerden kaldırması da güneş-yüz münâsebetini sağlayan hususlardandır.

Sevgilinin yüzü güneşe benzetilince zerre veya gölge de âşık olur.Âşık bu güneşten ışık alamadığı için daima ayaklar altındadır.Güneş-yüz menasebeti açıkça söylenmemesine ragmen beyitte, ışık saçma ve aydınlatma bakımından ilgi kurulmaktadır:

Mihr idüp düşmene düşmez saña üftâdeleri
Sâye -veş ey yüzi gün hâk ile yeksân itmek

G.226/3

Gölge ve zerrenin varlığı güneşe bağlı olduğu için, âşık(zerre), sevgilinin daima bir güneş gibi parlamasına duacıdır:

Hâk-i pâyuñda olam ben zerre gibi pâymâl
Ber-kemâl itsün güneş yüzlüm seni ol bi-zevâl

G.266/1

Güneş her gün "arz-ı cemâl" edip karanlığı dağıtır, gölgeyi yok eder.Sevgilinin yüzü de "gam zulmeti"ni dağıtması bakımından güneşe benzemektedir.Âşık sevgilinin güneş gibi hergün yüzünü göstermesini ister:

Afitâbum gün gibi 'arż-ı cemâl it günde bir
Sâye-veş gam zulmetin gel pâymâl it günde bir

G.69/1

Güneş ısıtıcıdır.Buz ile bir arada bulunmaz.Güneşin sıcaklığı buzu eritir.Güneş-buz tezaadından istifâde eden şâir,sevgilinin nâzını,ilgisizliğini buza benzetir ve sevgilinin yüzü güneşe benzediği halde "şive" buzunun eriyip yok olmamasına şaşırır:

Tañlaram ben eriyüp yerlere geçmez nice buz
Ol güneş yüzlü kaçan şive ile buz urur

G.73/4

Güneş-yüz münâsebetinin güzellik ve parlaklık yönün-
den kurulduğu şu beyitte, bulutun güneşi kapatması ile zü-
lüflerin yüzü kapatması arasındaki benzerlik ele alınmıştır:

Bağduğumca âfitâb-ı hüsn-i 'âlem-tâbuña
Ebr-i zülfüñ bir nażar billâhi hâyil olmasun

G.384/2

"Güneş yüzlü, gün yüzlü" gibi belîğ teşbihlerle sevgi-
linin güzelliği ifade edilir. Bu terkiplerin kullanıldığı
beyitlerde güneş-yüz münâsebeti açısından söylenebilecek
fazla bir şey yoktur. Ancak yüzün dolaylı olarak güneşe
benzetildiği beyitler de bulunmaktadır. Şâir yüzü, görünümü
ve üzerindeki ayva tüyleri bakımından Mushaf'a ve özellikle
Ve's-Şems, Ve'l-Leyl, Ve'd-Duhâ sûrelerinin bulunduğu sâ-
hifeye benzetir. Ve'd-Duhâ, güneşe benzeyen yüzün, Ve'l-Leyli
ise gece gibi siyah olan zülüflerin delilidir:

Gün yüzüne ve'd-đuhâ eyler işâret Muştafâ
Hem kıılır ve'l-leyli zülfüne delâlet Muştafâ

G.3/1

Hz. Muhammed'in (S.A.V.) yüzü kudret eliyle yazılmış
Ve's-Şems sûresidir:

Dest-i kudretle yazılmış sûre-i Ve's-Şemsdür
Muşhaf-ı hüsnüñdeki âyât-ı rahmet Muştafâ

G.3/2

Dostun cemâli bir âyete benzer ki Hak onu Ve's-Şems

sûresinden iktibâs etmiştir:

Hayreti gûyâ bir âyetdür cemâl-i dôst kim
Sûre-i ve's-Şemsden itmiş Hâk anı iktibâs

G.152/5

39-Zar :

Güneşin zar olarak tasavvuru, kapalı istiare yoluyla-
dır. Güneş ile ayın güzellik tavrasında (nerd-i hasen) id-
dialaşmalarından yola çıkarak her ikisi de felek tasında-
ki zarlar gibi düşünülmüştür diyebiliriz. Felek şekli iti-
bariyle içine zar konulup atılan bir tasa benzetilir. (bkz.
Felek-Tas) Tavla oynandaki zarlar altı yüzlüdür ve her bir
yüzünde birden altıyakadar değişik sayıda noktalar vardır.
En büyük sayıyı ifade eden yüz altı nokta ile tamamen do-
ludur. Güneş yüzünün tamamen ışıklı olmasıyla zarın altı
noktalı (şes) yüzüne benzetilmiştir diyebiliriz. Ay ise ışı-
ğını güneşten aldığı için büyüklüğü ve şekli daima değişir.
Bu bakımdan zarın değişik yüzlerinin görünüşüne benzetmek
mümkündür. Tavla oyununda zarın "şes" gelmesi daha makbuldür.
Dolunay da güzellik bakımından güneşe benzer, yani zarın
şes yüzüdür. Güneş ile ay güzellik bakımından iddialaşır-
larsa güneş aydan ışığını esirgeyerek onu kamer eyler ve
güzelliğini yok etmiş olur. Güneş ve ayı, beyaz ve siyah
 tarafları temsil eden ve güzellik konusunda iddialaşan
iki kişi olarak düşünmek de mümkündür:

Bağş itmesün ol mâh ile gün nerd-i hasende
Zinhâr şakınsun anı bir gün kamer eyler

G.120/4

40-Zerre :

Güneş büyüklüğü, gökte oluşu ve etrafını aydınlatmasıyla yücelmeyi ve olgunlaşmayı ifade etmektedir. Zerre ise küçüklüğü, görünmeyişi ve toprakta oluşuyla değersizdir. İki- si arasındaki bu tezattan istifâde edilerek insanın olgunlaşıp yücelmesi anlatılmaktadır. Zerre'nin güneşe benzetilmesi değer kazanması, mânevî açıdan yücelmesi yönündendir.

Aşağıdaki beyitte "abdâllar"ın tarikat yoluna girerek nasıl olgunlaşıp mürşid oldukları anlatılmaktadır:

Çün bular râh-ı şarîkatde gelüp hâk oldılar

Zerre iken mihr-i 'âlemtâb-ı eflâk oldılar

M.12/IV-1

"Şems ü zerre" aynı nurdandır. Kalp gözüyle bakmasını bilen insan her zerrede bir güneş görür:

Ya her bir zerreden kılsañ temâşâ

Görürsin bir güneş âyâ nedendür

K.17/27

Güneş tecrîd âlemi olan dördüncü felektedir. "Tecer-rüdün timsâli Hz. İsâ'dır ve o da güneş feleğindedir." (51) Zerre'nin güneşe yüксеlebilmesi yani dünyadan elini eteğini çekip tecrîd âlemine yüксеlebilmesi için sevgilinin ayacağının toprağının ona değmesi gerekir:

Başum irerdi gün gibi çâķ çarh-ı çârüme

Ben zerreye diyeydi eğer hâk-i pâ Mesih

G.34/3

Şu beyitte zerre, yücelik bakımından güneş olmasa da onun dostu olmuştur. Beyitte memdûhun şâire değer vermesi

anlatılmaktadır:

Bir zerre gibi kalduruban hâkden beni
 Kılduñ kuluñı hem-ser-i hurşid-i tâbdâr

K.21/17

C-AY (bedr, gurra, hilal, kamer, mâh, meh)

a) Umumi olarak ay :

Hayretî Divânı'nda ay, en çok ele alınan kozmik unsurlardan biridir. O, güneşten aldığı ışıkla bir nur kaynağıdır. Geceyi aydınlatması sebebiyle "munîr, tâbân, münevver" gibi sıfatlarla zikredilir. Geceleyin gökyüzünü süsleyerek ona güzellik ve çekicilik kazandırır. Güneşle devridaim içinde bulunması, dönüşü, bir yerde karar kılmaması, her gece görünmemesi, daima şeklinin değişmesi, yanına yaklaşmaması gibi hal ve hususiyetleri hüsn-i ta'lillerle anlatılır. Parlaklığı, ışığı, güzelliği yanında bu hususiyetleri bakımından da çeşitli münasebetlere girer. Bu münasebetlerde ayı genellikle benzetilen olarak görürüz.

Güneş gibi ay da güzellik timsâlidir. Kâinât gündüz ve geceyle, onlar da güneş ve ay ile süslenir, güzelleşirler. Bu kıyâmete kadar böyle devam edecektir:

Bulduğınca rûz u şeble zir ü ziver kâyinât
 Olduğınca mihr ü meh hüsn ü behâ-yı rûzgâr

K.12/36

Devrin astronomisine göre ay, diğer seyyârelerle birlikte dünyanın etrafında dönmektedir. Bu, diğer seyyâreler için

yanlış olmasına rağmen, ay için bugün de geçerli olan bir bilgidir. Hayretî, ayın dönüşünü "mâh-ı cihân-gerd" sözüyle ifâde ederken, sevgiliden ayrı kaldığı için dönüp dolaştığını söyler:

Ayrılıkdur âfitâbı böyle ser-gerdân iden
Ayrılık hayrânıdur mâh-ı cihân-gerd ayrılık

G.185/4

"Ay yirmi sekiz günde on iki burcu dolaşıp güneşe ulaşır ve yirmi dokuz buçuk günde onunla muhak olur. Ay için yirmi sekiz menzil vardır. Bunlar burçlar dairesi yakınında bulunan sabit yıldızlardır." (52) Kur'an-ı Kerim'de de ayın menzilleri bulunduğu zikredilmektedir. (53) Sevgili-ay münasebetinin kurulduğu aşağıdaki beyitte bu mevzû işlenmektedir:

Ey mâh menzilüñ 'acabâ kankı yirdedür
Göke irişdi saña irişmez figânumuz

G.140/2

Ayın gökyüzünde olmasına da hüsn-i ta'lil yapılır. Akşam vakti ufuktaki görünümü toprağa yüz sürmesi olarak tasavvur edilmekte ve göğe yükselişi buna bağlanmaktadır:

Ayağufñ toprağına yüz süreli mihr ile mâh
İtdiler yer başı üstinde şehâ gerdûnuñ

G.215/4

Aya gökyüzünde bulunuşundan dolayı, dikbaşlı, serkeş denildiğine de müşâhede edilir. Çok mağrur olan sevgilinin

(52) İbrahim Hakkı (Erzurumlu), a.g.e., s.103

(53) Sûre:36, âyet:39 "Ay için menziller takdir ettik ki, sonunda kuru bir hurma dalı gibi olur."

âşıklarına karşı tavrı bu şekilde açıklanmış olur:

Tañ mıdur olsa ger ol âfet-i devrân serkeş
Olur elbette bilürsin meh-i tâbân serkeş

G.158/1

Ayın değişik şekillerde görünmesi, çeşitli hayallerin doğmasını sağlar. Hilal ve dolunay şekilleri "gah şekl-i hançer geh siper olur" sözleriyle anlatılır. Hilal şeklinde görüldüğünde sevgilinin kaşlarını hatırlatır. Hilalin inceliği ve eğriliği için "eğri hayal, eksükli" sözleri kullanılmaktadır. "Kâmetin hilâle dönmesi, hilâl et" sözleri de belin bükülmesini, zayıf düşmeyi ifade eder:

Beñzedi kaşuñ hayâliyle hilâle kâmetüm
Oldı ey bedr-i münir eksüklinüñ işi tamâm

G.271/4

Hilal genellikle kaş için benzetilen olurken bir beyitte, bu benzetmenin yanlış olduğu söylenir. Çünkü hilal eğridir ve aşk yolunda eğriliğin yeri yoktur:

Ey Hayreti hilâli beñzetme kaşına kim
Râh-ı maḥabbet içre eğri hayal sığmaz

G.130/5

Ayın hilal şeklinden sonra ışığının artması, dolunay olmaya başlaması "zibâlanmak, rânâlanmak, garrâlanmak" kelimeleriyle anlatılır. O eksikliğini bilmeyip sevgilinin ay alnına, yanağına ya da güzelliğine benzemeye çalışmaktadır. Aynı beyitlerde ayın güneşten ışık alması, güneş ışığında görünmemesi ve güneşin batışından sonra ortaya çıkışı zikredilmektedir. 345. gazelin ilk üç beyiti bu mevzû ile

alâkalıdır:

Âfitâbum virme şûret aya zîbâlanmasun

Yüz bulur 'âyîne-i hüsnün temâşâlanmasun

Gün bilüp hâlün zevâlin gökde yirin beklesün

Germ olup ol âfitâb-ı hüsne ra'nâlanmasun

Bir hayal ile kaşuñ göster eyâ bedr-i tamâm

Bilsün eksüklüğün artuğ gurra ğarrâlanmasun

G.345/1-3

Ay, güneşten aldığı ışığı aksettirdiği için aynaya benzetilirken hilal şekline kırık ayna denilir. Halk arasında "yeni ay, eski ay" sözleriyle birbirinden ayrılan hilal şekilleri divânda halkın bu ayırımına uygun tasavvurlarla zikredilir. Yeni aya "şehr oğlanı" denirken eski aya "şeyh-i şehr" denilmekte, yeni aya benzetilen sevgilinin gündün güne güzelleştiğinden bahsedilirken eski aya benzeyen güzel için "kullanılmıştır" denilmektedir.

Ayın üzerindeki lekelerden bahsedilirken "leke sürmek, leke getirmek" mânâları da kastedilir. Ayın, saadet, güzellik, devlet burcunda olduğundan bahsedilerek, sevgili veya memdûhun yüceliği, güzelliği dile getirilir. Âşık-mâşuk ilişkisi, ay-güneş, ay-yıldızlar, ay-gece ilişkileriyle anlatılır. Hilal, kavisli olduğu için Kâbe ile birlikte kullanıldığında "Kâbe-kavseyn" yoluyla Mirâc'a telmih yapılır. (bkz. Hilal-kaş)

"Dünyanın şimdiye kadar diğer altı seyyârenin devrini yaşadığı ve nihâyet son devrini, yani "devr-i kamer"i

yaşamakta olduğu, bu devrin 'ahir zaman oluşuyla fitnenin ve fesadın son devrine vardığı veya varacağı telakki ve inanişi"(54) şu beyitteki hayâli doğurmuştur:

Veli Bâli durur adı biri bir dil rübâcukdur

Hilâl-ebrû kamer tal'at nigâr-ı pür belâcukdur

M.33/XII-1

Ayın hilal şekliyle ilgili çok zikredilen bir müşâhede, hilalin görünmesi ile ramazanın sona ermesi ve bayramın başlamasıdır. "Çok yerde yeni ayın görünmesiyle bayramın gelmesi, sevgilinin kendini göstermesi ve yüzünün açılıp kaşlarının ve bu arada diğer güzellik unsurlarının görünmesi, böylece âşıkta meydana gelen sevinç hâli, birlikte müteala edilir."(55)

'Arz-ı hüsn it görüp ey mâh hilâl ebrûfı

Yine 'îd oldı diyü hurrem u handân olalum

G.308/3

Orucun sona ermesiyle işret ve eğlence başlar. Eğlence meclislerinde devr eden kadehler de hilal şeklindedir. (bkz. Hilal-Kadeh) Hilalin görünmesiyle ayrılık orucunun bittiği ve bayramın başladığı söylenir. Hilal-kaş münasebetinin kurulduğu bir beyitte de âşık, bayram hilâli gördüğü halde ayrılık orucunda (savm-ı firâk) olduğundan şikayet eder.

(54) Harun Tolasa, a.g.e., s.444

(55) _____, a.g.e., s.448

b) Ay ile ilgili teşbih ve mecazlar :

1-Alın (cebîn):

Ay, parlaklığı ve ışık saçması yönünden alın için benzetilen olmaktadır. Alnın benzetildiği ay daima dolunay şeklindedir. Bu ay, güneş gibi ışık saçmakta ve her yeri aydınlatmaktadır:

Yol mıdur sen gün gibi her câyı rûşen idesin
Ben olam güm-râh ey alnı mâh-ı tâbânım benüm

G.288/4

Alnının güneşe veya dolunaya benzemesi sevgilinin bir özelliğidir. Bu sebeple sevgiliye "bedr-i temâm, alnı mâh-tâb" şeklinde hitâb edilir. Âşığın güneşi ve ayı sevgilinin alnıdır:

Cebînüñ mihr ü mâhumdur yüzüñ nûr-ı ilâhumdur
Maħalleñ secdegâhumdur işigüñ Kâ'be-i ma'bed

G.41/3

Ay ile alın arasındaki benzerlik o kadar fazladır ki, âşık sevgilinin alnını görünce, "gördüğüm alın mıdır, yoksa cihânı aydınlatan dolunay mıdır?" diye tereddüte düşer:

Alın mı bu yâ bedr-i cihântâb-ı münevver
Yâ şemme-i şems-i felek-ârâ-yı melâhat

G.25/3

Dolunay mevzûbahis olunca ay-alın münasebetinde parlaklık, aydınlatma, güzellik yanında şekil benzerliğini de zikretmek gerekir. Şekil ilgisinin ön plana çıktığı şu beyitte, sevgiliye alnından dolayı "bedr-i temâm" denilirken,

hilalin eksikliğini bilmeyip haddini aştığı ve onun alnına benzemeye çalıştığı söylenir:

Öykinürmiş bilmeyüp eksüklüğün ay alnuña
Gör şu şehr oğlanını bi'llâhi ey bedr-i temâm

G.280/3

2-Altın (Sikkesi yok altın):

Ayın altın olarak tasavvur edilmesi şekli, rengi ve değeri bakımındandır. Güneş ve ay cihânı aydınlattıkları için değerlidirler. Ancak şâir kanaat mülkünün şâhi olunca, güneş ve ay, sikkesiz (değeri az) birer altın olurlar:

Şâhsın Hayretiyâ mülk-i kanâ'atde bu gün
Mâh ile mihr iki sikkesi yok altunuñ

G.214/5

3-Aşk :

Ay ışığı gecenin karanlığını yok eder, geceye güzellik, hoşluk getirir. Can ve gönül evini aydınlatan ay, aşktır. Aşk, bu evi bir coşku, bir şevk getirerek aydınlatmaktadır:

Dil ü cân hânesi oldu münevver
Tolaldan pertev-i mehtâb-ı 'ışkuñ

G.198/8

4-Âşık :

Hilal, şekliyle âşığın vücûdu için benzetilen olur. Dert çeken insanın beli bükülür, kamburu çıkar. Âşık da sevgiliden ayrı kaldığı için beli bükülmüş ve hilale benzemiştir. Bu münasebetin kurulduğu beyitlerde sevgilinin kaşları da zikredilerek hüsn-i ta'lil yapılır. Âşık, sevgilinin kaşının hayâliyle hilale benzemiştir:

Ꞑameti fikriyle ꞑıldı nâlemi ğayet bülend
Cismümi ꞑaşı hayâliyle hilâl itdi firâķ

G.184/2

Âşık eksikliĝi yönünden de hilale benzemektedir.Beli
 bükölünce artık işi bitmiştir:

Beñzedi ꞑaşıñ hayâliyle hilâle kâmetüm

Oldı ey bedr-i münîr eksüklinüñ işi tamâm

G.271/4

5-Ayna (şikest âyine):

Ay, güneşten aldığı ışıkları aksettirmektedir.Parlaklığı ve dolunay hâlindeki şekliyle bir aynaya benzer.Kamer ise kırık bir aynadır.Beyitte sevgilinin yüzü,yuvarlaklığı,parlaklığı ve güzelliĝiyle "behcet ayı"na benzetilerek kamerle mukâyese edilmiştir.Hilâlin gün geçtikçe dolunay haline gelmesi "sevgilinin yüzüne benzemeĝe çalışması" olarak yorumlanır.Tabii ki,bu mümkün değildir:

Yüzüne ne şüret ile öykinür âyâ kamer

Bir şikest âyine beñzer mi bu behcet ayına

G.395/3

6-Çerâĝ(kandil):

Ay ile çerâĝ arasındaki ilgi ışık vermeleri bakımından kurulur.Ayın gökte asılı gibi durması da bir çerag hayâli uyandırır.Güneş ve ayın iki çerag şeklinde düşünülmesi,memdûhun mekânını,dolayısıyla memdûhu yüceltmek içindir:

Ol âsitâna sür yüzi k'ol âsitânenüñ

İki çerâĝıdur kamer ü mihr-i tâbdâr

K.14/29

Aşağıdaki beyitte de hüsn-i ta'lil yapılarak ay, aşk ateşiyle yanan bir çerağa benzetilir:

Sûz-ı 'ışık ile uyanmış bir çerâğumdur benüm
Yansa her şeb tañ mîdur şem'-i şebistân üstüme

G.406/3

7-Ekmek :

Ay, rengi ve görünüşüyle bir ekmeğe benzetilir. Dolunay şekli bütün, diğer şekilleri de yenmiş eksilmiş ekme olarak düşünülmüş olabilir. Beyitte "ay" kelimesi tevriyeli kullanılarak hem bir zaman dilimi olan ay, hem de bir kozmik cisim olan ay kastedilmiştir. Zaten ay da bir ay süresince yenen bir ekmektir:

Koynumda dâğ-ı sîneden özge bir öksüzün
Bir aya deñlüce yinecek nân-pâre yok

G.189/3

8-Güzellik (hüsn, hüsn ü behâ):

Ay ile güzellik münâsebeti ışık ve parlaklık yönüyle kurulur. Gerçekte, ay ışığını güneşten alır. Beyitte güneşin aydan ışık aldığı söylenerek güneşin güzellikte sevgiliye erişemeyeceği yolunda mübâlağa yapılmıştır. "Bedr zamanı güneş ve ayın karşılaşmaları"(56) bu hayali doğurmuş olabilir:

Bedr-i hüsnüñ kim çerâğın âfitâb andan yakar
Bî-şafâlar bezmine şem'-i şebistân eyleme

G.399/3

Kâinât, gece ve gündüz ile süslenmiştir. Tabii ki, gecenin güzelliğini ay, gündüzün güzelliğini de güneş sağlamaktadır. Ay gecenin güzelliğini ve değerini ifâde eder. "Hüsn ü behâ-yı rûzgâr" olması, parlaklığı ve ışık saçması sebebiyledir. Kıyâmete kadar bir güzellik unsuru olacaktır:

Bulduğınca rûz u şeble zîb ü zîver kâinat
Olduğınca mihr ü meh hüsn ü behâ-yı rûzgâr

K.12/36

Güneşin zeval halinden sonra ayın görünmesi ve her tarafı aydınlatması, onun, güzelliğini arz etmesidir. Beyitte sevgilinin güzelliği ile ayın parlaklığı ve ışık saçması arasında ilgi kurulmaktadır:

Hâl-i zevâli mihrüñ olurdu cümle rûşen
Sen 'arż-ı hüsn ideydüñ ey mâh-tâbum

G.328/4

9-Haçer :

Ay, hilal şeklinde görünmesiyle haçer hayali uyandırmıştır. Şekil bakımından bu ilgi kurulurken, haçerin parlaklığı ile hilâlin parlaklığı da bu tahayyülde etkili olmuştur:

Nitekim geh şekl-i haçer geh siper olur kamer
'Arşa-i eflâkde hürşid-i bâverdür kıılıç

K.11/36

10-İnsan :

Güneşin ve ayın çeşitli hususiyetleri hüsn-i ta'lillere zemin hazırlamaktadır. Güneşin ateş olması, ilgili bölümde de zikredildiği gibi onun, yanıp yakılan bir insan

olarak tasavvur edilmesini sağlarken aynı beyitte ay da dert ile yüzünü yırtan bir insan olur. Ayın yüzünü yırtan bir insana benzetilmesi üzerinde görülen kara lekeler sebebiyle olsa gerektir. Ayın dolunay halinden yarımaya veya hilal şekline gelmesi de "yüzünü yırtması" şeklinde tasavvur edilmiş olabilir:

Yana yakıla güneş yırta yüzün derd ile mâh
 Kıanı ol gülbün-i gülzâr-ı leţâfet Memi şâh

M.23/I-2

11-Kadeh(câm-ı bezm-ârâ-yı mey, hilâli kadeh, sâgar):

Ay, hilal ve dolunay şekilleriyle kadehe benzetilmektedir. Hilal şekli ile boş kadeh, dolunay şekli ile de dolu kadeh olarak tasavvur edilir. Bu münâsebette şekil, parlaklık, devretmek husûsiyetleri önemli rol oynar. Ayrıca ayın aydınlatmasının şarabın verdiği neşe ve ferahlıkla olan ilgisi bu münâsebetin diğer bir yönüdür. (bkz. Işık-Şarap)

Ayın on dördü gibi dolu kadehler devr eylemezse gönül neşelenmez, aydınlanmaz. Gönül gam zulmetinde yani gecededir. Geceyi de dolunay aydınlatır:

Rûşen olmaz künc-i dil devr eylemezse sâkıyâ
Ayuñ on dördi gibi bir câm-ı bezm-ârâ-yı mey

G.439/6

Hilal, ışıkla dolu olmadığı için boş kadehe benzer. Çünkü verdiği ışık fazla değildir. Şarapla dolu olmayan kadeh de insanı neşelendirmez. Ay güneşten aldığı ışıkla dolup boşalır. Meclis, sevgilinin bulunduğu bir meclis olunca orada devreden dolu kadeh güneştir:

Bir tehi sâgar durur bezmüfde ey meh-rû hilâl
 Âfitâb-ı 'âlem-ârâ devr ider bir tolu câm

G.280/2

Hilalin görünmesiyle bayram başlar.Ramazan günleri-
 nin sona ermesiyle şarap içme zamanı da gelmiştir.Meclis-
 ler kurulacak ve bu meclislerde kadehler elden ele dola-
 şacaktır.Aşağıdaki beyitte "hilâlî kadeh" sözüyle bir ka-
 deh çeşidi kastedilirken bayram gününden bahsedilerek iham-ı
 tenasüb yapılmıştır.Hilal şeklindeki kadehi görenler bay-
 ram gününün geldiğini anlayacaklardır:

Sâkıyâ tırma hilâlî kadehi devr itdür
 Rûz-ı 'id oldı irişdi yine devrân-ı şarâb

G.17/3

12-Kalkan (siper):

Ayın kalkan olarak tasavvur edilmesi,dolunay halinde-
 ki şekliyle ilgilidir.Beyitte ayın şekil değiştirmesi,"şek-
 l-i hançer,şekl-i siper" sözleriyle anlatılmaktadır.Güne-
 şin de kılıç olarak tasavvur edilmesiyle felekler bir sa-
 vaş meydanı olmuştur:

Nitekim geh şekl-i hançer geh siper olur kamer
 'Arşa-i eflâkde hurşid-i **hâ**verdür kılıç

K.11/36

13-Kaş (ebrû):

"Hilal,gurre,gurre-i 'id "isimleriyle zikredilen ay,
 kaş ile şeklinin kavisli oluşu bakımından münâsebet hâlin-
 dedir.Sevgilinin kaşı kavislidir ve hilale benzer.Sevgili-
 ye doğrudan doğruya "hilâl ebrû" diye de hitap edilir:

Cihânda yıldızum yokdur kaçan kim ey hilâl-ebrû
Yanumda sen güneş yüzlü nigâr-ı mah-pârem yok

G.192/3

Hilal şeklindeki ay, kavisli olması yanında ince olmasıyla da ele alınır. Sevgilinin hilal gibi kavisli ve ince kaşının hayâliyle âşığın cismi zayıflamış, beli bükülmüştür:

Îâmeti fikriyle kıldı nâlemi gayet bülend
Cismümi kaşı hayâliyle hilâl itdi firâk

G.184/2

Bazı beyitlerde hilâl ile kaş mukâyese edilir. Hilâl, güzellik bakımından sevgiliye değil, onun kaşına bile benzeyemez. Aşağıdaki beyitte "bedr-i tamâm" olan sevgiliye "hilâle kaşının hayalini göster ki, eksikliğinin farkına varsın ve sana benzemeye çalışmasın" denilmektedir. Çünkü hilâl(gurre) ancak güzellik ve şekil bakımından sevgilinin kaşına benzeyebilir:

Bir hayâl ile kaşın göster eyâ bedr-i tamâm
Bilsün eksüklüğün artuk gurre garrâlanmasun

G.345/3

Hatta hilâlin kaşa benzetilmesi yanlış(eğri) bir hayal olarak değerlendirilir. "Eğri hayal" sözüyle hem bu tahayyülün yanlışlığı hem de hilâlin eğriliği vurgulanmaktadır. Aşk yolunda "kaş, göz temâşâsı" dünyaya bağlılığı ifade eder ki, aşk yolcusuna da bu gerekmez:

Ey Hayretî hilâli beñzetme kaşına kim
Râh-ı mahabbet içre eğri hayâl şıgmaz

G.130/5

Hilalin görünmesiyle bayram başlar.Halk bayram oldu diye sevinir eğlenir.Âşığın bayramı,sevgilinin kaşlarını göstermesidir.Hilal-kaş münasebeti şekil benzerliği yanında böyle bir sevince vesile olmalarıyla da sağlanmış olur:

'Arz-ı hüsni it görüp ey mâh hilâl ebrûfî

Yine 'îd oldu diyü hurrem u hândân olalum

G.308/3

Aşağıdaki beyitte âşık,sevgilinin kaşı bayram hilali olduğu halde kendisinin hâlâ ayrılık orucunda bulunmasından şikayetçidir.Çünkü sevgili o bayram hilalini kendisinden esirgemektedir:

Çün kaşuñi gurre-i 'îd oldu yüzüñ rûz-ı sa'îd

Biz niçün şavm-ı firâkuñda perişân olalum

G.308/2

Hilalin,kurban bayramıyla birlikte zikredildiğini gördüğümüz şu beyitte kaş ile münasebeti "kurbanın yakınlık (kurbiyet) mânâsıyla ilgilidir."(57)Sevgilinin semtinde (Ka'be-i kûy) kurban olmayan âşık,murâdının bayramına erişemez.Âşığın murâdı sevgiliye yakın olmaktır ki,bu da kurban olmasıyla mümkündür.Beyitte "Kâbe"nin zikredilmesi, haç mevsiminde Kâbe'de kurban kesilmesiyle ve -hilal kaş ile birlikte düşünülünce-"Kâbe-kavseyn" ile ilgilidir. "Kâbe-kavseyn,iki kavis arasındaki mesâfedir ki,Mirac gecesinde Hz. Muhammed'in Cenâb-ı Hakk'a olan yakınlık derecesinden kinâyedir"(58)

(57)Harun Tolasa,a.g.e.,s.183

(58)Ferid Develioğlu,a.g.e.,s.597

Ey hilâl-ebrû murâdı 'idine irişmedi
Ka'be-i kûyüñda şol 'âşık ki kurbân olmadı

G.457/4

Sevgilinin yay gibi kaşı, parlak bir hilale benzer.
Âşığın bütün arzusu onu görebilmektir ki, görünce murâdının bayramına erişir:

İrişdi yine 'id-i murâda deli göñlüm
Çün yâ kaşuñuñ gurre-i garrâsını buldı

G.476/4

14-Küpe (gûşvâr, halka-be gûş):

Ayın açıkça küpeye benzetildiğini söyleyemeyiz, ancak; bayram hilalinin (hilâl-i 'id) memdûhun eşiğinde kulağı küpeli bir köle olduğu söylenmektedir. Nasıl ki, güneş ışıklarından dolayı altın külahlı ise (bkz. Güneş-Köle) bu köle de hilâlin şeklinden dolayı küpelidir. Hilal-küpe münâsebetinin şekil bakımından kurulduğu açıktır. Hilâlin rengini de göz önünde bulundurursak bu küpenin gümüş olduğunu söylemek mümkündür:

Halka-be-gûş olup işigüñde hilâl-i 'id

Mihr-i sipihr bende-i zerrîn külâh ola

Kt.1/2

Yine memdûhun yüceltildiği aşağıdaki beyitte, memdûhun atlarının nalının feleğin kulağında küpe olduğu söylenmektedir. Nalın hilal şeklinde olması ve feleğin kulağına takılması söz konusu olunca, beyitteki küpe istiare yoluyla hilâldir diyebiliriz. İlgi, ayın hilal şekli ve gökte asılı gibi durması yönünden kurulmuştur:

Çeşm-i melekde ayığı toprağı tütüyâ
Gûş-ı felekde atlarının na'li gûşvâr

K.14/26

15-Mihrap :

İlgili bahislerde görüleceği gibi aya "şehr oğlanı, şeyh-i şehr" isimleri verilmektedir."şeyh-i şehr",ayın dolunaydan sonraki hilal şekli olmalıdır.Ay,belirli safhalardan geçmiş ve muhak zamanına yaklaşmıştır."Muhak,ayın güneşe yetişmesi ve ışık alan yüzünün dünyadan görünmemesidir."(59)Hilal şeklindeki ay,kavisli olmasıyla mihrâba benzer.Sôfî yolunu şaşırılmıştır.Muhak olmanın yolunu bilmemektedir.Bir şeyhin ona yöneleceği mihrabı ve vuslata ermenin yolunu göstermesi gerekir.Bu şeyh de mihraba benzeyen aydır:

Mihrâbı şôfî öğrenimedi dönüp yürür
Ey şeyh-i şehr gel şuña öğret tarîkını

G.426/5

16-Mum (şem'-i şebistân):

Şem,ayın en çok benzetildiği unsurlardan biridir.Ay, geceyi aydınlatması yönünden muma benzetilir.Beyitlerde ay-mum münâsebeti açıkça zikredilmemesine rağmen "şem'-i şebistân" sözünün açık istiare yoluyla ay yerine kullanıldığına işaretler bulmak mümkündür.Tabiî ki"ay"dan maksat da aya benzeyen sevgilidir.Sevgili meclisleri aydınlatan bir mumdur.Âşık ise güzelliği bakımından ay olan sevgilinin "bi-safâlar" meclisini aydınlatmasını istemez.Ay-mum münâsebeti ışık saçmaları bakımından kurulmaktadır:

(59)İbrahim Hakki(Erzurumlu),a.g.e.,s.103

Bedr-i hüsnüñ kim çerâğın âfitâb andan yaçar
Bî-safâlar bezmine şem'-i şebistân eyleme

G.399/3

Beyitte güneşin aydan ışık alması, güneşin güzellikte sevgiliye erişememesi bakımından bir mübâlağaya konu olmasının yanında dolunay zamanında güneş ve ayın karşılaşmaları ve güneşin yavaş yavaş parlaklık kazanması da bu hayali uyandırmış olabilir.

Ay, gece ülkesinin mumu(şem-i şebistân) olunca yıldızlar da bu mumun eriyip dökülen gözyaşları olur. Mahbûbun arkasından güneş yanıp yakınıırken ay da sabaha kadar bir mum gibi gözyaşı döker. Sabah olunca yıldızlar kaybolur ve gözyaşı kesilir:

Döküp gözi yaşın tûrup ağlar yaşın yaşın
Tâ şubh olunca şem'-i şebistân yâ Hüseyn

K.4/18

Şem'-i şebistân(ay) âşığın aşk ateşiyle yanan bir çerağdır. Bu sebeple her gece âşığın derdini paylaşırsa, ona ışık verse ayıplamamak gerekir:

Sûz-ı 'ışk ile uyanmış bir çerâgumdur benüm
Yansa her şeb tañ mîdur şem'-i şebistân üstüme

G.406/3

Ay her gece görünmez. Bu da âşığın mihnet meclisinde ışıksız kalması, meclisi aydınlatacak mumdan uzak olması demektir. Âşık, gönlünün yanmasıyla ayı, gözyaşlarıyla da yıldızları bu meclise getirerek meclisi aydınlatmak istiyor. Böylece mum hayali de ortaya çıkıyor:

Bezm-i miñnetde gözüm ağla göñül yan bu gice
Çünkü yanuñda yok ol şem'-i şebistân bu gice

G.410/1

Ay doğmasıyla her yeri aydınlatır.Bu bakımdan herkesin odasını aydınlatan bir mum olarak tasavvur edilir:

Her yakasuz oñmaduk cimri levendüñ höcresin
Rüşen eyler her gice şem'-i şebistânım benüm

G.289/2

17-Müşteri :

Ay-Müşteri münâsebeti kurulurken "müşteri" kelimesinin lügat mânâsı üzerinde durulmuştur.Sevgili güzellik evcinin güneşi olunca,güneş ve ay onun alıcısı olmuşlardır.Ay zaten bir alıcıdır ve ışıklarını güneşten almaktadır:

Cemâli âfitâb-ı evc-i behcet
Ki aña mihr ile meh müşteridür

G.100/6

18-Nal:

Açıkça söylenmemesine rağmen memdûhun atının nalı hilale benzetilmektedir.Nal,feleğin kulağındaki bir küpe olarak tasavvur edilmiştir.Kozmik cisimler içerisinde nal ve küpeye benzeyen bir tek cisim vardır ki,o da hilaldir.Beyite bu açıdan bakınca ay ile nal arasında şekil ve değer bakımından münâsebet kurulmuştur diyebiliriz:

Çeşm-i melekde ayağı topragı tütüyâ
Güş-ı felekde atlarınıñ na'li güşvâr

K.14/26

19-Rakib (agyâr-ı bed-mihr):

Ay, güneşten az ışık alırsa hilal şeklinde görünür. Bu, güneşin ona yüz vermemesi, ondan yüz çevirmesi olarak yorumlanmaktadır. Sevgili bir güneş, rakib ise ondan ışık alan bir aydır. Sevgilinin âşığa ilgi göstermesi, kıymet bilmeyen rakibin boynunu bükecek ve hilale çevirecektir. Bükülmüş bir boy şekil bakımından hilale benzer. Ayrıca, rakibin hilal şeklindeki boynunu gören âşık bayram yapacaktır. Çünkü hilalin görünmesiyle bayram başlar:

Vaşl ile ben kara günlünüñ günin 'id eyleyüp
 Kâmetin agyâr-ı bed-mihrüñ hilâl it günde bir

G.69/3

20-Serkeş :

Ayın gökyüzünde dolaşması dikbaşı oluşuna bağlanmış ve ay (meh-i tâbân) serkeş olarak vasıflandırılmıştır. Beyitte, bigâneliğinden şikayet edilen sevgilinin bu davranışının sebebi açıklanmaktadır:

Tañ mîdur olsa ger ol âfet-i devrân serkeş
 Olur elbette bilürsin meh-i tâbân serkeş

G.158/1

21-Sevgili, memdûh:

Ayın; parlaklığı, aydınlatması, geceye güzellik vermesi, her gece görünmemesi, yanına yaklaşılamaması sevgili ile münâsebetini temin etmektedir. Bir çok beyitte açık istiare yoluyla sevgiliye "meh, mâh, mâh-pâre, mâh-ı tâbân, meh-i bürc-i sa'adet, bedr-i tamâm, bedr-i dücâ, bedr-i münîr, mâh-ı cihân-ârâ" gibi isimler verilir. Eskiden mühim günler ayın görünmesi ile yaşanırdı. Sevgilinin görünmesi de ayın görünmesi

gibi mühim bir güne,yani bayrama vesile olur.Her gece görünmemek ayın hususiyeti olduğu kadar sevgilinin de hususiyetidir.Gündüz kâinâta hakim olan tek gök cismi güneştir.Geceye ise ondan aldığı ışıkla ay hakimdir.Her ikisi de güzellik timsalidir.Sevgilinin güzellik feleğindeki güneş veya ay olarak tasavvur edilmesi bu sebeptendir:

Ûbluk çarında yâ hurşiddür yâ mâhdur

Pertev-i Hağ kudret-i Hağ mağhar-ı Allâhdur

M.17/I-2

Ay,aydınlatması bakımından ele alındığında genellikle güneşle birlikte zikredilmektedir.Mahbûb iki tane olunca biri güneşe biri aya benzetilir:

Birisi mâh ü birisi mihr-i münîr idi

İrişdi ikisine de vâ-ğasretâ zevâl

M.1/II-3

Mahbûbun ölümü,güneşin veya ayın zevâle ermesi,zamanı gelince gözden kaybolması ile anlatılır.Çünkü,can âlemini aydınlatan karanlığın ayı(bedr-i dücâ) odur:

Cân 'âlemi ki anlar ile idi müstenîr

Ol âfitâb n'oldı o bedr-i dücâ kanı

M.1/IV-3

Gece,ay ile hoşluk,güzellik kazanır.Bu sebeple güzellik ilinin şâhı olan memdûh,letâfet göğünün de ayıdır:

Ey melâhat ilinüñ şâhı benüm begcegizüm

Vey leğâfet gökinüñ mâhı benüm begcegizüm

M.25/I-1

Aşağıdaki beyitte de letâfet ülkesinde şâh olan mem-

dûh, aynı zamanda güzellik burcundaki bir aydır. Ay burçları en çabuk dolaşan seyyâre olduğu için sık sık burçlarla birlikte zikredilir. (bkz. Burçlar)

Ey bürc-i melâhatde mâhum Hüseyn şâhum

Vey mışr-ı letâfetde şâhum Hüseyn şâhum

G.312/1

Şu beyitte ise memdûh(Hz.Ali)a "lâ-fetâ"burcunun ayı denilmektedir. "lâ-fetâ",gençlik olmadan anlamına gelmektedir ki,Hz.Ali'nin çocukluk çağında müslümün olmasıyla ilgilidir ve Onun şânıdır. (bkz.Burçlar) Hz.Ali,İslâmiyeti kabul etmesiyle değer kazanmış,bir ay gibi çevresini aydınlatmış,islam nûrunu yaymıştır:

Deryâ-yı 'ilm biri 'Aliyyün velî idi

Hurşid-i hel etâ vü meh-i bürc-i lâ-fetâ

K.2/18

Ayın yüksekte olması ve ona ulaşılabilmesi da memdûhun aya teşbihinin bir diğer yönüdür:

İrişür 'arşa âhum İbrâhim

Saňa irmez mi mâhum İbrâhim

G.315/1

Ayın geceyi aydınlattığı gibi sevgili de görünmesi ile âşığı zulmetten kurtarır.Bu sebeple sevgiliye "mâh-ı cihân-ârâ" denilir:

Qurtulup zulmetden açıldı biraz gönlüm gözüm

Yine ol mâh-ı cihân-ârâyı gördüm bir naçar

G.51/2

Ay,dolunay hâliyle güneşe benzer ve güzelliğini

gösterir. Ay görünmediği zaman (geceleyin) âlem karanlıkta kalır. Sevgili, güzelliği ve ışık saçması bakımından âşık için bir dolunaydır:

Gözüme 'âlem karañu oldu sensüz kandasın

'Arz-ı hüsn it gün gibi ey mâh-ı tâbânım benim

G.298/6

Ayın ışığının günden güne artması, sevgilinin güzelliğinin artması olarak yorumlanır. Işığının çoğalması ve azalması ile ayın, insan, hayvan ve bitkiler üzerinde etkili olduğu inancı (60) beyitteki münâsebetin kurulmasını sağlamıştır. Sevgilinin gün geçtikçe artan güzelliğini gören âşıklar, halden hale girmektedir:

Mihrûñ ey meh-pâre efzûn olmada günden güne

Ĥâli 'uşşâkuñ digergûn olmada günden güne

G.419/1

Ay gökte oluşuyla da sevgilinin benzetilenidir. Böylece toprak olan âşık ile sevgili arasındaki mesâfe belirtilir. Şâir "ey nâme" diye başladığı gazelde, "meh-i tâbân" a aşkını bildiren mektuba yerden göğe minnet duyacağını söyler. Beyitte, mektubun uçmasından, o devirde mektupların kuşlarla da gönderildiğini çıkarabiliriz:

Ĥâsılı yerden göğe minnet durur ben ĥâkden

Uç kıanat bük ol meh-i tâbânuma 'ışık eyle var

G.94/5

Ay, gökte olmasına rağmen birinci felekte bulunduğu

için dünyaya en yakın seyyâredir.Bu kadar yakinken âşığın feleklere yükselen feryâdını işitmediği söylenerek sevgilinin ilgisizliğinden yakınılmaktadır:

İşitdi Hâyetî âhın felekde her melek ey meh
İşigünde saña irmez mi anuñ bunca feryâdı

G.455/5

Gece boyu devam eden inlemeler,seher vakti çekilen âhlar da onun kulağına ulaşmamıştır:

İrmedi sem'üne hergiz gitdi ey mâhum benüm
Nâle-i şebgîr ile âh-ı sehergâhum benüm

M.35/I-1

Aya ulaşmak mümkün değildir.Sevgili için de durum aynıdır.Sevgiliyi temsil eden ayı gören âşık,onunla aynı gök altında bulunmayı vuslat telakkî eder ve bundan öte vuslatı arzu etmez:

Bundan artuk dañi vuslat nic'olur 'âlemde
Bir gök altındayuz ol mâh ile dâyim ikimüz

G.131/2

Ayın sudaki aksini gören şâir,bu realiteyi hüsn-i ta'lil ile anlatır.Su sevgilinin resmini gönlüne nakşetmiştir:

'Aks-i rûyuñ şanma bakduğça görinen âbda
Dilde nağş itmiş durur taşvîrûñ meh-pâre şu

G.387/2

Ay diğer kozmik unsurlarla birlikte zikredilerek ay ile sevgili arasında çeşitli münâsebetler kurulur."Seyyârelerin insan üzerinde tesir yaptığı kadim zamanlardan beri insanların kabul ettiği ve inandığı bir husustur.

Yıldızların birbirine yaklaşıp uzaklaşmaları veya burçlarda birleşmeleri ilm-i nücûm denilen Astroloji'de yer yüzündeki hâdiselere ve insanların kaderlerine tesir eder diye telakkî olunurdu."(61) Ay yirmi sekiz günde burçları dolanırken her gün bir başka menzile ulaşır. Ay sevgiliyi temsil edince âşığın yıldızına yaklaşmaz. Sevgilinin âşığa karşı tutumu ayın bu hareketiyle açıklanmaktadır:

Gitdi ol mâhuñ senüñle yılduzı barışmadı
Çâre ne ey Hâyretî var tâli'üñle kıl şavaş

G.153/5

Sevgili-âşık münâsebeti, aşağıdaki beyitte de ay-yıldız münâsebetiyle anlatılır. Âşığın talihsizliği ya ona ışık verecek, yıldızının parlamasını sağlayacak bir ayın (sevgili) bulunmamasından ya da ayın ışık vereceği bir yıldızının olmayışındandır:

'Âlemde mihr idici ya bir mâh-pâre yok
Bu oñmaduk başumda benüm yâ sitâre yok

G.189/1

Yıldızlar burçlarda toplanmışlardır. Âşığın yıldızının saadet burcunda olması düşünülemez. Sevgili, mutluluğu, güzelliği ile saadet burcundaki bir aya benzeyeceğinden âşığın yıldızından uzak olması tabiidir:

Ey meh-i bürc-i sa'âdet tâli'ümdür bilürem
Pây mâl iden beni her dem kara yerler gibi

G.444/3

Dolunay güzelliği bakımından güneşe benzer, fakat dolunayda yıldızlar görüldüğü halde güneş ışığında görünmez. "Meh-i tâbân" olan sevgili de güzelliği bakımından güneştir ve ışığıyla yıldızların görünmesini engeller, onları zevâle erdirir. Zevalli âşığın zaten sevgilinin yanında yıldızı yoktur ki, güzellik güneşi onun zevâlini ansın:

Yılduzı yokdur zevâlli 'âşıkun yanunda hiç
Mihri hüsnün de zevâlin ey meh-i tâbân añ a

G.11/3

Aşağıdaki beyitte ay ile sevgili arasındaki münâsebet ay tutulmasına dayanmaktadır. Sevgilinin dertli olması ayın tutulmasına benzetilmektedir. Ay tutulması uğursuzluk sayıldığından sevgilinin dertli halini gören âşığın yıldızı uğursuzluk burcundadır:

Komayup bürc-i nuhûsetde murâdum necmini
Çam husûfından berî eyle meh-i tâbânımı

G.475/2

Ay, güzellik bakımından sevgiliyi temsil edince onun güzelliğine güneş dahi erişemez. Güneş sevgiliye öykünmekle kendi zevâlini aramıştır. Beyitte hüsn-i ta'lil yapılarak güneş ve ayın devir daimi mevzûbahis edilmiştir. Ay çıkınca güneş zaten zevâle erecektir:

Ey meh saña güneş bu cemâl ü kemâl ile
Öykündi ise kendü ararmış zevâlini

G.459/4

Ay ile sevgili münâsebeti güzellik yönünden kurulur ise sevgiliye daima "bedr-i temâm, mâh-ı tâbân" isimleri

verilmektedir.Hilal ise ancak sevgilinin kaşına benzeyebilir.Hilal eksiktir,fakat bu eksikliğini bilmeyip sevgiliye benzemeye çalışır:

Bir hayâl ile kaşuñ göster eyâ bedr-i tamâm
Bilsün eksüklüğün artuk gurre garrâlanmasun

G.345/3

Öykinürmiş bilmeyüp eksüklüğün ay alnuña
Gör şu şehri oğlanını billâhi ey bedr-i temâm

G.280/3

Ayın çeşitli görünüşleri ele alınarak sevgilinin hususiyetleri ile münâsebet kurulur.Ayın hilal şekli ay başlarında ve ay sonlarında görünür.İlk hilale yeni ay,ikinci hilale de eski ay denilmektedir.Aşağıdaki beyitte orta malı bir güzelin benzetildiği ay,eski ay olmalıdır:

Hil'at-i hüsnin görüp aldanma bir meh-pârenüñ
Kullanılmışdur şağın olma hâridâr ey göñül

G.248/2

22-Şarap :

Ay ve güneş,altın kadeh olarak tasavvur edilirken aydınlatma hususiyetleri de şarabın verdiği neşe ile münâsebet halindedir.(bkz.Ay-Kadeh)

Bezmüñde bâdedür şafağ-ı surh u mihr ü mâh
Bir iki zer piyâle-i 'işret-fezâ-yı 'îd

K.13/35

23-Şehr oğlanı,seyh-i şehri :

"Şehr" kelimesinin hem belde,hem de bir zaman dilimi olan ay mânâsında kullanılmasıyla ay ile oğlan arasında

münâsebet kurulur.Ayın hilal şeklinden dolunay şekline geçmesi hüsn-i ta'lil yoluyla "bedr-i temâm olan sevgiliye öykünmesi olarak yorumlanır.Güzellikte kusursuz olan sevgiliye,eksik ve kusurlu olan şehir oğlanının benzemesi mümkün değildir:

Öykinürmiş bilmeyüp eksüklüğün ay alnuña
Gör şu şehir oğlanını billâhi ey bedr-i temâm

G.280/3

Dîvan şiirinde oğlan,sevgilinin özelliklerini taşıyan güzeldir.Güzellikte aya benzemektedir.Ayrıca onun vefâsız,kararsız oluşuyla,ayın durmadan şekil değiştirmesi dönmesi arasında da münâsebet kurulabilir:

Mâh ise de hüsn ile dilâ kâfir olasin
Şimden girü şehir oğlanı hercâyî severseñ

G.222/5

Şu beyitte ise ayın gün görmüş,yaşlanmış ve beli бүkülmüş hâli (eski ay) düşünülerek ona "şeyh-i şehir" denilmektedir.O,aşk yolunda belli bir mesâfe katetmiş,bu yolda çile çekmiş ve cismini,benliğini yok ederek ona nûr veren sevgiliye(güneş) kavuşmaya hazır hâle gelmiştir.Ayın şeyh olması bu sebepledir:

Mihrâbı şöfi öğrenimedi dönüp yürür
Ey şeyh-i şehir gel şuña öğret şarîkını

G.426/5

24-Yanak(ruh-ı cânân,ruh-ı zibâ):

Ay ile yanak arasındaki münâsebet renk,parlaklık ve

şekil bakımından kurulur.Yanak,kırmızı rengiyle,tazeliği ve diriliğiyle,parlaklığıyla"mâh-ı münevver"dir:

Ya ra'nâ verd-i aḥmerdür yâ nâzûk lâle-i terdür

Ya bir mâh-ı münevverdür ruḥ-ı zîbâsı İshâkuñ

G.235/4

Ay ile yanağın mukâyese edildiği beyitlerde yanak,güzellik bakımından daha üstündür.Kamer eksikliğini bilmeden yârin yanağına öykünür.Beyitte şâir,"had" ve "leke" sözleriyle oynayarak,ayın üzerindeki siyah lekeler ile yanaktaki tüyler(hadd) arasında da münâsebet kurmaktadır.Kamer yârin yanağına benzemek istemesiyle haddini aşmış ve sevgilinin güzelliğine leke getirmiştir.Diğer mânâsıyla,ayın üzerindeki lekeler sevgilinin yanağına benzemek istediği için meydana gelmiştir:

Öykünürmiş ruḥ-ı cânâna kamer

Bilmeyüp ḥaddini bir gün lekeler

G.121/1

25-Yaprak(berg-i hazân):

Ay,görünüşüyle ve rengiyle sonbahar mevsiminde sararıp rüzgarla dökülen yapraklara benzetilmiştir.Âşığın âhı ise sert sonbahar rüzgârıdır.Güneş ve ayı görünce sevgilinin alnını ve yanağını hayâl eden âşık,bunlardan ayrı kalmanın üzüntüsüyle âh etmekte ve güneş ile ayı sonbahar yaprağı gibi titretmektedir:

Alnuñ ruḥuñ ḡamında mihr ile mâhı âhum

Berg-i hazân mişâli ditretti yine tir tir

G.119/4

26-Yara (dag):

Sevgilinin yanağının güneşiyle yakılan yaralar şekli, rengi ve aydınlatmasıyla güneşe ve aya benzetilmektedir. Cihân güneş ve ay ile aydınlanır.Âşığın cân âlemini aydınlatan güneş ve ay ise onun çektiği çilenin bir işareti olan yaralardır.Âşık çile çekerek gönül âlemini aydınlatmış olur:

Cân 'âleminde biri gün oldu birisi ay
Mihri ruñla yağdum iki yâdigâr dâğ

G.168/2

27-Yüz (cemâl, likâ, rû):

Işık, aydınlık, parlaklık, saflık ay ile yüz münâsebetini sağlayan ana unsurlardır. Benzetme yönü bazı beyitlerde açıkça belirtilirse de bir çok beyitte açıkça söylenmez. "Ayın ya kendine mahsus hal ve vasıflara veya diğer unsurlarla olan münâsebetlerinde görülen bir takım keyfiyetlere mürâcaat edilir." (62)

Ayın güneşle olan devir dâimi ve güneşin sabah, akşam kızarması hüsn-i ta'lil ile anlatılırken ay ile yüz arasında güzellik ve parlaklık bakımından münâsebet kurulmaktadır. Sevgilinin yüzünü temsil eden ayı gördüğü için güneşin yüzü kızarmıştır:

Kızarsa tañ mı beñzi âfitâbuñ
Cemâli ayınuñ şermendesidür

G.102/4

Yüzünün ay gibi parlak ve güzel olması sevgilinin bir hususuyetidir. Mürsel mecaz yoluyla sevgiliye "meh-likâ, (62) Harun Tolasa, a.g.e., s.210

meh-rû" diye hitap edilir.Bu beyitlerde ay diğer kozmik unsurlarla iham-ı tenasüb hâlinededir:

Gözüm yaşına rahm idüp yüzüme bakmaz ol meh-rû
Düşüpdür yıldızum var ise yanında sitârem yok

G.192/2

Kûyuñ devr eyleyüp günde toğuz kat tolanur
Var ise sen meh-likânũ mihri var eflâkde

G.417/2

Ay ışığını güneşten alır.Bu sebeple "bî-mihr"tir.Onun "mihr ü vefâ"etmesi mümkün değildir.Sevgili de "bî-mihr" oluşuyla aya benzer.Onun vefâ göstermesi inanılmayacak bir olaydır.Aşağıdaki beyitte bu durum "âlemlere destân olur" sözüyle anlatılmaktadır.Bu sözde,"çok parlak olan sevgilinin yüzü o kadar çok ışık salar ki,herkes bu parlaklığı konuşur" mânâsı da vardır:

Didüm ey meh-rû n'ola mihr ü vefâlar eyleseñ
Nâz ile güldi didi 'âlemlere destân olur

G.99/4

Yüzün aya benzetildiği beyitlerde ayın daima dolunay şeklinde olduğunu görürüz.Bazan da ay sevgilinin yüzüne benzemek için dolunay şekline girer.Tabii ki onun,güzellik yönünden sevgilinin yüzüne benzemesi mümkün değildir.Çünkü yüz,güzellik ayıdır:

Yüzüñe ne şûret ile öykinür âyâ kamer

Bir şikest âyine beñzer me bu behcet ayına

G.395/3

Dolunay-yüz münâsebetinin kurulduğu şu beyitte de

dolunayın yalnız bir gün görünmesine işaret vardır.Gök-yüzüne bakan âşık,ayda bir gün sevgilinin yüzüne benzeyen ayı görmekte ve bunu vuslat telakkî etmektedir.Bu beyite "ayda gün yüzünü bir defa görmeyi vuslat bilirim" şeklinde mânâ vermek de mümkündür.Münâsebet yine güzellik, parlaklık,eksiksizlik bakımından kurulmuştur:

Şimdi bir hâlete ırgürdi beni fûrkat kim
Ayda bir gün yüzünü görmegi vuşlat bilürem

G.278/3

Ayın suda aksetmesi de ele alınarak yüz ile münâsebet kurulur ve çeşitli hüsn-i ta'liller yapılır.Suda görünen sevgilinin yüzünün aksi değildir.Su onun güzellikte aya benzeyen yüzünü gönlüne nakşetmiştir:

'Aks-i rûyuñ şanma bağduğça görinen âbda
 Dilde nağş itmiş durur taşvirüñ ey meh-pâre şu

G.387/2

28-Zar :

Felek bir tas,güneş ve ay bu tasta atılan iki zar olarak tasavvur edilmektedir.Güneş daima ışıklı oluşuyla şeş gelen zara,ay da değişen şekilleriyle değişik yüzeyleri görünen zara benzetilmiştir.Dolunay şekliyle güneşe benzeyen ay,güzellik tavlasında onunla iddialaşır ise hilal şekline girer.Çünkü güneş ondan ışığını esirgeyerek hilale çevirir:(bkz.Güneş-Zar)

Bağş itmesün ol mâh ile gün nerd-i hasende
 Zinhâr şağinsun anı bir gün kamer eyler

G.120/4

VI-IŞIK (envâr, fer, nûr, pertev, şu'le, zav, ziyâ)

a)Umumî olarak ışık:

Işık; yıldızlar, ay ve bilhassa güneş ile birlikte zikredilmektedir. Işık saçmaları bakımından bu kozmik unsurlarla beraber zikredilerek teşbih ve mukâyese konusu olan alın, yüz, yanak, âh ateşi, güzellik, çerag, mum, aşk ve şeriat de birer ışık kaynağı olarak karşımıza çıkar.

Işık daima bir neşe, canlılık, huzur getirir. Bir çok beyitte ışığın gönül ile birlikte ele alınıp gönül evinin aydınlanmasından bahsedilmesi, bu neşe ve canlılık hâlini ifade etmek içindir:

Dil ü cân hânesi oldı münevver

Topaldan pertev-i mehtâb-ı 'ışkuñ

G.198/8

Bu göñlüm hânesini rûşen iden

Çerâğ-ı 'ârız-ı tâbendesidür

G.102/3

Işığa karşı daima bir arzu ve iştihak duyulur. Kâinât ışık sayesinde güzelliğini gösterir, zerre vücûd bulur. Toprak onunla değer kazanır:

Mihr idüp bu zerre-i nâçizi kaldur hâkden

Vaktidür kim fer vire her hâke mihr-i âsumân

K.15/28

İnsan da doğru yolu ışık sâyesinde bulur. Zerre veya gölge gibi ayaklar altında iken ışık almasıyla bu durumdan kurtulur, Bahtı açılır, gönül evi nurla dolar.

Işığı bir çok beyitte bir kozmik unsur olarak değil, ilâhî bir nûr şeklinde görürüz. Bu nûr; tecellî nûrudur, vahdet nûrudur, aşk nûrudur. Bu nûrun aydınlattığı, dolduğu yer de gönüldür. Işığın bu yönüyle ele alındığı bir beyitte Hz. Mûsâ'nın Tur-ı Sîna'ya çıkması ve Allâh'ın tecellisi, aşk nûrunun gönle dolması için benzetilen olur:

Ṭûr-ı Mûsîdür tenüm göñlümde nûr-ı 'ışk-ı pâk
Şol tecelli nârıdur kim Vâdî-i Eymendedür

G.58/2

Bir beyitte de yarasanın ışıktan rahatsız olması üzerinde durularak, aşk sebebiyle şaşkına dönen akıl, ışıktan rahatsız olan yarasaya benzetilmektedir:

Ṭañ mîdur urşa bucağdan bucağa ḥuffâş-ı 'aql
Saldı pertev 'âleme mihr-i cihân-ârâ-yı 'ışk

G.178/3

b) Işık ile ilgili teşbih ve mecazlar :

1-Ak abâ :

Işığın gece karanlığını yok etmesi, onun beyaz, temiz bir abâyâ benzetilmesini sağlamıştır. Güneş ışıkları sabahla birlikte bütün âlemi bir elbise veya abâ gibi sarmaktadır. Işık aynı zamanda gönül aydınlığının da bir ifadesidir:

Ak 'abâ gey şubḥ-ı şâdık gibi tek rûşen-dil ol
Şeb gibi tîre-derûn olma geyüp zerrîn libâs

G.152/2

2-Altın (zer):

Işık, rengi bakımından altın olarak tasavvur edilir. Bu tasavvurda "güneş ışıklarının kıymetsiz taşları bir mücevher haline getirdiği" telakkisi de rol oynamaktadır. Beyitte güneş ışıklarıyla altın arasında değer bakımından da ilgi kurulmaktadır:

¶Kara taşı la'l iderken âfitâb-ı zer-feşân
Dest-i cûdında anuñ bir kehrübâ-yı rûzgâr

K.12/31

Tabiatın güneş ışıklarıyla canlanması, hareketlenmesi ve değer kazanması "toprağın altın olması" şeklinde ifade edilirken ona bu değeri kazandıran güneş, ışıkları sebebiyle "zer-feşân" olarak vasıflandırılır:

Dest-i cûduñda senüh bir sikkesüz dinârdur
¶Toprağı altun ider gerçi ki şems-i zer-feşân

K.15/29

3-'Asâ(zerrîn 'asâ):

Osmanlı saraylarında sadrâzâmın, vezirlerin ve diğer devlet erkânının yardımcısı durumunda olan memurlara "kethudâ" denirdi. Kethudâların ellerinde daima bir 'asâ bulunur, huzura çıkacakların önünden yürürler, bu 'asâlarını yere vurarak takdimde bulunurlardı. (bkz. Güneş-Kethudâ) Aşağıdaki beyitte güneş, memdûhun eşliğini devreden bir "bayram kethudâsı" olarak tahayyül edilirken ışıkları da bu kethudânın elindeki 'asâyâ benzetilmiştir. Işıkların 'asâ gibi yere uzanması ve rengi bakımından, güneş ışıkları altın bir 'asâdır:

Zerrin 'asâ alup ele her şubh âfitâb
Devr eyler işigün ola tâ kethudâ-yı 'id

K.13/36

4-Buz

Sevgilinin âşığa karşı tavrı ve nazının "buz urmak" şeklinde ifade edildiği bir beyitte yüzü de güneşe benzetilmektedir. Güneş ışıklarının yere vurması ve düz olarak tasavvur edilen şekli, sarkıt halinde yere doğru uzanan buzlara benzetilmiştir. Güneş sıcak olduğu halde ışıklarının bir buz gibi olması tabii ki şaşılacak bir şeydir. Işık-buz ilgisinin dolaylı olarak kurulduğu düşünülebilir:

Taflaram ben eriyüp yerlere geçmez nice buz
Ol güneş yüzlü kaçan şive ile buz urur

G.73/4

5-El (gam eli):

Gecenin rengine ve seher vakti güneş ışıklarının yavaş yavaş ufka yayılmasına hüsn-i ta'lil yapılarak Hz. Hüseyin'in şehid edilmesinin verdiği üzüntü dile getirilmektedir. Gece, rengi itibariyle kara çullara bürünmüş, seher ise gam eliyle yakasını yırtmıştır. Beyitteki "gam eli", gecenin karanlığını yok eden güneşin ışıkları olarak düşünülebilir:

Şeb girdi kara çullara mâtem tutup seher
Çak itdi dest-i gamla giribân yâ Hüseyin

K.4/17

6-Kan, Kanlı gözyaşı :

Işığın kan olarak tasavvuru, sabah ve akşam ufkun al-

dığı kırmızı renk ile ilgilidir.Güneş göze,ufuk eteğe benzetilince ışıklar da bu gözden eteğe akan kanlı gözyaşı olmaktadır:

Dâmeni kana boyanur mıydı her şâm u seher
Gözlerinden hûn-i dil akıtmasa leyl ü nehâr

K.9/7

Aşağıdaki beyitte de şafak vakti ufkun kızarması "şafağın kan dökmesi" olarak tasavvur edilir.Beyitte Kerbelâ vak'asının verdiği üzüntü hali anlatılmaktadır.Ayrıca"Işıklar denilen bâtinî bir zümreden bahsedilerek bu kelimenin lügat mânâsı ile ihâm-ı tenasüb yapılmaktadır:

Dâğ eyledi vücûdın ışıklar gibi nücûm
Dökdi şafak bu mâtem için kan ya Hüseyin

K.4/16

Şu beyitte ise güneş,dağların üzerinden doğuşuyla bir yara olarak tasavvur edilirken ışıkları da kana benzetilmiştir.Dağların üzerindeki bulutlar da dağın yarasına yapıştırılan pamuklardır.Bu pamuklar,güneş ışıkları sebebi ile yarı kanlıdır:

Yer yer yapışdurur tenine penbeler şehâb
Nâr-ı gamuñla yaqdı meger kûhsâr dâğ

G.169/3

7-Kirpik(müjen tîri):

Sevgilinin kıymet bilmez kişilere yönelttiği kirpik okları,onları kara taş iken parlak birer"la'l" haline getirir.Kanlı kiprik oklarının,güneş ışıklarının yaptığı işi yapması,renk ve şekil benzerliği gibi sebepler ile

kirpikler güneş ışığı gibi düşünülebilir:

Çark-ı hûn itme müjeñ tiriyle her bed-gevheri
Bulduguñ seng-i siyâhı la'l-i raḥşân eyleme

G.399/5

8-Külâh(zerrîn külâh):

Işık-külâh münâsebeti, güneşin doğuşu anında ışıklarının yukarı doğru yayılması ile ilgili olmalıdır. Güneş ışıkları ve görünüşüyle altın bir külâha benzetilmiştir:

Halka be-gûş olup işigüñde hilâl-i 'id
Mihr-i sipihr bende-i zerrîn külâh ola

Kt.1/2

9-Sevgi(mihr),güzellik,vefâ :

Sevgili bir güneş olarak tasavvur edilince onun sevgisi veya güzelliği, güneşin ışığı ile ifade edilir. Bu, beyitlerde "mihr" kelimesiyle karşımıza çıkar. Işık ile güzellik arasındaki ilgi aksetmesi ve aydınlatması bakımından kurulur. Güneş ışıklarının toprakta akis bulup, toprağı çatlak çatlak ettiği gibi sevgilinin güzelliği de âşığın yüz parça olan sinesinde aksetmektedir:

Dôstum mihrüñ senüñ bu sine-i sad-çâkde
Pertev-i hurşiddür kim mün'akisdür ḥâkde

G.417/1

Ay, güneşten ışık alarak dolunay hâline gelir. Işığı günden güne çoğalır. Ay parçası olan sevgilinin güzelliği de günden güne fazlalaşmaktadır. Onun ışığı, parlaklığı arttıkça âşıklar da hâlden hâle girmekte, aşkları daha da çoğalmaktadır:

Mihrûñ ey meh-pâre efzûn olmada günden güne
 Hâli 'uşşâkuñ digergûn olmada günden güne

G.419/1

Aşağıdaki beyitte de sevgili kapalı istiare yoluyla güneşe benzetilmiştir. Onun âşığa karşı ilgisizliği, âşığın gölge gibi "hâk ile yeksân" etmiştir. Gölge nasıl ki ışığın gelmesiyle yerde kalmazsa, âşık da kendisine yöneltilen ilgi ve sevgi ile yerden kalkacak, değer kazanacaktır:

Hayretiyi sâye gibi hâk ile yeksân iden
Mihri yok dildâr senden vaz geldüm sevmezim

G.355/7

10-Şarap (bâde):

Işık ile şarap arasında renk bakımından ilgi kurulmaktadır. Aydınlatmak, aynı zamanda neşe ve ferahlık getirmeyi de ifâde eder ki, bu da şarabın verdiği keyifle ilgilidir:

Rûşen olmaz künc-i dil devr eylemezse sâkıyâ
 Ayun oñ dördi gibi bir câm-ı bezm-ârâ-yı mey

G.439/6

Hilâlin boş kadeh, güneşin dolu kadeh olarak tasavvuru ışıkları sebebiyledir. Hilal, güneşten ışık alamadığı için boş kadehtir. Bu kadeh ışıkla dolduğu zaman dolu kadehe benzeyecektir:

Bir tehi sâğar durur bezmünde ey meh-rû hilâl
Âfitâb-ı 'âlem-ârâ devr ider bir tolu câm

G.280/2

Şu beyitte de şafak vaktinin kırmızılığı, sevgilinin

meclisindeki şaraba, güneş ve ay, altın kadehlere benzetilir. Işık ve şarap arasındaki renk ilgisi açıkça söylenmiştir:

Bezmünde bâdedür şafak-ı surh u mihr ü mâh
Bir iki zer piyâle-i 'işret-fezâ-yı 'îd

K.13/35

11-Tâc (tâc-ı şeref):

Işığın tâca benzetilmesi, güneşin ufuktaki görünümüyle ilgilidir. Tâcın altın olması, renk ilgisinin de kurulduğunu göstermektedir. Güneş sevgilinin ayak toprağına yüz sürdüğü için değer kazanmış, başına bir şeref tâcı giydirilmiştir.

Gün başına bir tâc-ı şeref mi urınurdu
Hâk-i kademüfî urmasa gün başına tâcı

G.452/2

VII-KARANLIK (karanu, küfr, târ, zulmet):

a)Umumî olarak karanlık :

Karanlık, güneş, ay ve yıldızların görünmemesiyle dünyanın içinde bulunduğu haldir. Bazan da gözün görmemesi bu hali doğurur. Karanlık olmak gecenin bir özelliğidir. Karanlık, renk itibariyle bazı teşbihlerde benzeyen ve benzetilen olmakla birlikte daha çok gam, zulüm, sıkıntı, hicrân gibi mefhumların ifadesinde kullanılır. Bazı unsurların da vasfı olarak karşımıza çıkar. Gece yanında sevgilinin saçı veya zülfü, âşığın bahtı, âh dumanı yağmur bulutları renkleriyle karanlığın hakim olduğu yerler olarak zikredilir. İki beyitte "zulmet" kelimesi ile "Zülümât" da kastedilir ki, düşmanın kalbi için benzetilendir:

Zulmet-i kalb-i 'adû içre arar Âb-ı Hayât

Heft kişver pâdişâhı ya Sikenderdür kılıç

K.11/21

Karanlık bir çok beyitte zıddı olan ışık ve aydınlık ile birlikte zikredilir. "Dünyanın kararması, zulmette kalmak, kara günlü olmak" gibi deyimlerde karanlık, bir kozmik unsur değil, insanın içinde bulunduğu hâlin kozmik âlemlerle münâsebetini sağlayan bir vasıtaadır.

b)Karanlık ile ilgili teşbih ve mecazlar:

1-Duman (dûd-ı âh):

Gecenin karanlığı(zulmet-i şeb) ile âh dumanı arasında renk ve görünüş bakımından münâsebet kurulmakta ve ka-

ranlık bir gecede yıldızların görünümü için hüsn-i ta'lil yapılmaktadır.Yıldızlarla birlikte gecenin karanlığı,için- de kıvılcımlar bulunan koyu bir duman hayalini uyandırmış- tır:

Zulmet-i şebde görinenler kevâkib şanmañuz

Ƙaplamışdur kâyinâtı dūd-ı âh-ı pür-şirâr

K.9/8

2-Gölge (sâye):

Karanlık ile gölge arasında ışıkla yok olmaları bakı- mindan münâsebet kurulmaktadır.Sevgili her şeye adâlet ile muamele eden bir güneştir.Görünmesiyle âşığın içinde bu- lunduğu "zulmet" bir gölge gibi kaybolacaktır:

Âfitâbum gün gibi 'arż-ı cemâl it günde bir

Sâye-veş gam zulmetin gel pâymâl it günde bir

G.69/1

3-Kara çul :

Karanlığın,geceyle birlikte bütün âlemi sarması,siyah elbise olarak tasavvur edilmesine vesile olmuş,seher vak- ti güneş ışıklarının bu karanlığı dağıtması da bu elbise- nin yakasının yırtılması olarak yorumlanmıştır.Böylece gökyüzünün gece ve seher vakti arzettiği görünüm,beşerî hâl ve tavırlarla izah edilerek hüsn-i ta'lil yapılmıştır. Aşağıdaki beyitte felek,âşığın derdiyle dertlenen,yaz tu- tup karalar giyen ve üzüntüsünden elbisesini parçalayan bir dost durumundadır:

Gördü hâlüm karalar geydi benüm çün giceler

Şubh-ı şâdık geldi çâk itdi giribân üstüme

G.406/2

Şu beyitte de Hz.Hüseyin'in şehid edilmesinden dolayı mâtem tuttuğu için gece,kara çullara bürünmüştür:

Şeb girdi kara çullara mâtem tutup seher
Çak itdi dest-i gamla giribân yâ Hüseyin

K.4/17

4-Zulüm ,gam :

Âşığın içinde bulunduğu bu hâller daima karanlığa benzetilir.Karanlık da zulüm ve gam da insanları acınacak bir duruma sokar.Güneşin doğması nasıl ki,karanlığı dağıtırsa, güneşe benzeyen sevgilinin görünmesi de âşığın gamını ve bu gamın getirdiği zulmü dağıtacaktır:

Âfitâbum gün gibi 'arz-ı cemâl it günde bir
Sâye-veş gam zulmetin gel pâymâl it günde bir

G.69/1

Şu beyitte de âşığın gözünün,gönlünün açılması,zulmetten kurtulması,ayın karanlığı dağıtması ve geceyi aydınlatmasına benzetilmiştir.Çünkü âşık,aya benzeyen sevgiliyi görmüştür:

Çıktulup zulmetden açıldı biraz göflüm gözüm
Yine ol mâh-ı cihân-ârâyı gördüm bir naçar

G.51/2

VIII-GÖLGE (sâye, zıll):a)Umumî olarak gölge :

Gölge, yerde oluşu, sürünüşü, ayaklar altında kalışı, ışıkta yok oluşu gibi vasıflarıyla teşbih unsuru olarak kullanılmaktadır."Hak ile yeksan olmak" onun en büyük vasfıdır.Rengi de daima karadır.

Gölgenin varlığı kendisiyle kâim değildir.Her şeyden önce bir ışık kaynağının bulunması gerekir.Bu ışık kaynağı da genellikle güneşe benzeyen sevgili veya onun vasıflarına sahip olan memdûhtur.Gölgenin varlığı her ne kadar ışığa bağlıysa da ışık gölgeyi ayağa düşürür:

Sâye gibi ben kara yerlerde dâyim pâyimâl

Sen güzellik âsumânı üzere sems-i rûşen ol

G.262/2

Dîvanda gölge olarak daha çok ağaç gölgesi ile karşılaşırız.Bu ağaç genellikle servidir.Servi(serv)nin uzunluğu,serkeş oluşu gölgenin yerde oluşuyla tezat teşkil eder ki,âşık ile mâşuk arasındaki durum böylece dile getirilmiş olur.(bkz.Gölge-Âşık)

Gölge hümâyâ ait olduğunda devlet ve ikbâl getirdiğine dâir masallarda yaşayan yaygın bir inanış ele alınır.

"Sâye" kelimesi "himâye,lutf,iltifat,teveccüh" gibi mecâzî mânâlara da sahiptir.Bir çok beyitte "kesb-i sâye,sâyende,sâye-i kabûl,sâye salsan" gibi sözler bu mânâyı taşımaktadır.Bu durumda gölge sultâna aittir:

Sultânlaruz ki hoş geçinür sâyemüzde halk

Olmış durur bu hayme-i gerdûn otağumuz

G.127/4

Bir beyitte de gölge Cennet'te bulunduğuna inanılan "Livâ-yı Hamd" ismindeki sancağa aittir."Livâ-yı Hamd,Hız. Muhammed'e bahşedilmiştir.Mahşer günü Ümmet-i Muhammed onun altında toplanacak,Hız.Muhammed bu sancağın gölgesinde toplanan ümmetine şefeât edecektir."(63) Bu dünyada cefâ ateşiyle yanan abdallar,âhirette "Ahmed Livâsı"nı gölgelik edineceklerdir:

Yandılar tâb-ı cefâyâ bunda yarın umaram
İdeler Ahmed livâsın sâyebân abdallar

K.8/14

Dünyanın köşke(fânî kasr),gökyüzünün eyvâna benzetildiği bir beyitte "sâye" sözüyle dünya hayatı kastedilir. Feleğin menfî tutumu ve kötü tâlih yüzünden bu gölgede huzur bulmak mümkün değildir:

Sâyesinde kılmaduk ey Hayretî bir gün huzur
Göreyin olsun bu fânî kaşruñ eyvânı şikest

G.20/7

b)Gölge ile ilgili teşbih ve mecazlar :

1-Âşık,üftâde :

Âşık,kendisine değer verilmeyişi ve perişan hâliyle gölgeye benzetilir.Gölgenin yerde kalmaması için ışık alması gerekir.Sevgli âşığa ilgi göstermediği için gölge gibi "hâk ile yeksân"dır:

Hayretiyi sâye gibi hâk ile yeksân iden
Mihri yok dildâr senden vaz geldüm sevmezim

G.355/7

Gölge ile güneş, yerde ve gökte oluşları bakımından âşık ile rakibi temsil ederler. Âşık sevgilinin yanında gölge kadar kıymetsizdir. Gölgenin karalığı da âşığın kötü tâlihinin bir belirtisidir:

İller kapuñda günñ gibi rif'atde dâyimâ

Ben sâye gibi hâk ile yeksân unutmâ hâ

G.14/5

Düşmenüñ gün gibi yirin fark-ı eflâk eyledüñ

Ben fakîrüñ sâye-veş ser-menzilin hâk eyledüñ

G.204/1

Gölge ait olduğu varlıktan hiç ayrılmaz. Onun bu davranışı âşık olmasındandır:

Sâye gibi bir kâdem yanından ayru olmazam

Vay ne zîbâ serv-i hûş-reftâra duş itdüñ beni

G.472/8

Âşığın gölgeye benzemek istemesi, boyu serviye benzeyen sevgiliden ayrı düşmemek içindir:

Sâye gibi hâk ile yeksân olayın tek hemân

Olmayayın sen boyı serv-i hırâmândan cüdâ

G.5/2

Gölge er veya geç ışık alacağından sevgili güzellik feleğinde güneş gibi parladıkça âşık da gölge gibi toprakta olmak ister. Güneş ışıklarını saldığı zaman gölgeyi yerden kaldıracaktır:

Çarh-ı hüsünde gün gibi kılduğça sen qarâr

Qara yir ile bir olayın sâye gibi ben

K.20/23

Güneş ışığının değişik açılardan gelmesi, gölgenin çeşitli şekillerde ve yerlerde görünmesine vesile olur. Bu durum âşığın günden güne değişen şaşkınlığının ve perişanlığının benzeridir:

Hayretîyi sâye gibi yaşalar yirden yire

Ah kim bi-çâre mağbûn olmada günden güne

G.419/5

Gölge daima yerde olduğu için varlığı dikkati çekmez. Her zaman ayaklar altındadır ve üzerine basılır. Âşığın da sevgiliden gördüğü muâmele bundan farklı değildir. Bu bakımdan duvar gölgesine benzer:

Uğradı geçdi bu gün yâr üstüme 'âr itmedi

Cismümi beñzetdi beñzer sâye-i divârına

G.393/4

Üftâdeler(zavallı, düşkün âşıklar) sevgiliden ilgi görmedikleri için gölge gibi perişân olmuşlardır:

Mihr idüp düşmene düşmez saña üftâdeleri

Sâye-veş ey yüzi gün hâk ile yeksân itmek

G.226/3

2-Gam :

Gölge, geçici olması ve güneş ışığıyla yok olması bakımından gam için benzetilen olur. Gam-zulmet münâsebeti sebebiyle renk bakımından da ilgi kurulmuştur. Beyitte sevgiliden uzak olmanın, onu görememenin verdiği bir gam söz konusudur ki, o görünürse gölge gibi yok olacaktır:

Âfitâbum gün gibi 'arż-ı cemâl it günde bir

Sâye-veş gam zulmetin gel pâymâl it günde bir

G.69/1

3-Karga, kuzgun (zag u zâgan):

Gölge ile karga ve kuzgun arasındaki münâsebet renk yönüyle kurulur."Zag u zâgan"dans maksat "agyâr"dır.Karga ve kuzgun,kara renkleriyle ve serv'den ayrılmamaları ile gölgeye benzetilmişlerdir:

Sâye gibi bir kadem ayrılmayıp zâğ u zâgan

Murğ-ı cân serv-i revânından cüdâ düşmek ne güç

G.33/3

4-Köle (bende-i efkende):

Köle(bende),efendisini takip etmesi,onun yanından ayrılmaması bakımından gölgeye benzetilir.Köleler genellikle siyah derili olduğundan renk ilgisi de düşünülebilir.Düşkün (efkende) olmak her ikisinin de vasfıdır.

Sürinüp sâye-veş yanuñca her gün

Bir ednâ bende-i efgende olsam

G.281/3

5-Perçem :

Beyaz,nurlu alın üzerindeki perçem,siyah rengi ile gölgeye benzetilir.Bu gölge "zıll-i Hüdâ"dır ki,dörlükte,hakiki sıfatlarıyla güzellik tarif edilmektedir:

Nûr-ı Ahmeddür yüzi zıll-i Hüdâdur perçemi

Râ-yı rahmetdür kaşı mîm-i Muhammeddür femi

Aña bu vech ile kimdür diyebile âdemi

Pertev-i Hâk kudret-i Hâk mażhar-ı Allâhdur

M.17/II

6-Rakîb :

Sevgilinin peşinden hiç ayrılmaması ve kara yüzü se-

bebiyle rakîb ile gölge arasında münâsebet kurulur. Rakîbin gölgeye benzetilmesi ya dolaylı yoldan (bkz. Gölge-Karga) ya da kapalı istiâre yoluyla:

Pîşindedür rakîbi dâyim kesilmedi âh
Cândan beden gibi lik âvâreler cüdâdır

G.109/2

Rakîb, kara yüzüyle gölgeye benzer; ama, sevgilinin gölgesi olduğu, onun himâyesinde bulunduğu için durumundan memnundur:

Hôş geçe sâyefde her lahza kara yüzlü rakîb
Sâyeye-veş ben hâk ile yeksân olam lâyıķ mîdur

G.80/2

7-Sevdâ (sevdâ-yı zülf-i dilber):

Sevdâ, aşka tutulmaktır. Siyahlık mânâsına da gelir. Gölge ile münâsebeti de bu mânâsıyla ilgilidir. Devlet kuşu (hümâ) nun gölgesi her başa düşmez. Gölgesi kimin başına düşerse ona devlet ve ikbâl getirir. Sevgilinin zülfünün sevdâsı da herkese nasip olmaz. Sevgili bir hümâ, onun zülfünün sevdâsı da bu hümânın gölgesidir:

Sevdâ-yı zülf-i dilber her serde eylemez yer
Her yerde sâyegüster olmaz hümâ-yı devlet

G.24/3

IX-DİĞER KOZMİK UNSURLARA-ARŞ, ARŞU'LLÂH :

Arş; taht, serîr, kubbe, Allah'ın istivâ ettiği şey gibi mânâlara gelir. Arş bir makamdır ve makamların en yükseğidir. Allâh'ın mutlak hüküm verme ve yürütme gücünün ifâdesi, tecellî yeridir. (64)

Yedi kat semânın üzerinde bulunduğu inanılan arş, Hayretî Divânı'nda erişilmezliği, yüceliği ve genişliği ile ele alınır. Ona ayak ayak çıkılabilir. "Ehl-i aşk"ın menzlidir. Bu hususiyetleriyle arş, sevgilinin şahsı veya huzuru etrafında bir teşbih unsuru olur. Sevgilinin huzuruna çıkmak arşa çıkmak kadar zordur. Çünkü, onun âsitâni aşk ehlinin arşıdır. Aşık bu âsitâne ulaşmakla "Mirâc" hâdisesini gerçekleştirmiş olacaktır. Bilindiği gibi Mirâc; Hz. Muhammed'in Arş-ı âlâ'ya, Allâh'ın huzuruna çıkmasıdır:

Ĥâk-i pâyuñ ey güzeller şâhı başlar tâcîdur

Âsitânuñ ehl-i 'ışkuñ 'arşîdur mi'râcîdur

G.115/1

Ayağũ toprağı ser-tâcumuzdur

İşigũñ 'arşumuz mi'râcumuzdur

G.87/1

Beyitlerde "arş-ı 'alâ, arş-ı mu'allâ" terkipleriyle işlenen arş, "kadr" ile ulaşılabilecek mânevî bir makamdır:

Göñlümüz alçak olup ger yüzümüz yerde ola

Kadr ile 'arş-ı mu'allâda olur menzîlümüz

G.132/3

(64) İslâmî Bilgiler Ansiklopedisi, İst.1981, C.I, s.239

Âşık olanlar kaş-göz temâşâsındaymış gibi görünüyorsa da mânâda kesretten vahdete yol bulup 'Arşu'llâh'a yönelmişlerdir:

Egerçi şûretâ kaş göz temâşâsındayam dâyim
Velî ma'nîde 'arşu'llâhdur ey hâce seyrânım
G.299/3

Kaş ve göz, yüzdeki güzellik unsurlarının en göze çarpanı ve çekici olanıdır. Beşerî aşkın odak noktasıdır. Siyahlığı ve kaşın kıl olması sebebiyle kesrettir ve dünyaya bağlılığı ifade eder. Âşık olanlar, kaş ve göz güzelliğinin arkasındaki "Hüsn-i mutlak"ı arzulayanlardır. Ayrıca kaş, iki kavsi (kavseyn) sebebiyle "Mirac" hâdisesine ve Arş-ı âlâ'daki yakınlaşmaya delildir:

Şûretâ gerçi ki biz kaş göz temâşâsındayuz
Zâhidâ ma'nîde Ĥakkuñ 'arş-ı alâsındayuz
K.5/1

Sevgilinin alnındaki ben(hâl) hümâya, kaş yuvaya benzetilince bu hümânın 'arş-ı âlâ üzerinde yuva yaptığı söyleyerek arş, yüceliği bakımından ele alınmakta ve kaş için benzetilen olmaktadır:

Kaşuñ üzre hâl-i 'anber-bâruñı dir seyr iden
Bir hümâdur 'arş-ı a'lâ üzre dutmuş âşiyân
G.352/2

Benzer bir beyitte ise 'arşa benzetilen sevgilinin eşiği, âşığın bir kuş olan gönlüne yuva olmuştur:

İşiginde görenler gönlümi dir
İdinmiş 'arşı bir murg âşiyâne

Aşağıdaki beyitte, sevgilinin huzuru arş olurken buraya çıkmak için aşk şarabıyla mest olmak gerektiği söylenir. Arş yüksek olduğu için merdivenle çıkılır. Bu merdivenin ayakları (basamakları) kadehlerdir. "Ayak" hem kadeh hem de basamak mânâsındadır. Ayrıca "merdiven" kelimesinin Arapça karşılığı olan "mirac" kelimesi düşünülünce "ayak ayak" sözüyle namazın rekatları, "mest olmak" sözüyle de namazda vecd ile kendinden geçme kastedilmiştir diyebiliriz; çünkü, "Namaz mü'minin mirâcıdır." (65)

Mest olmayınca varımaduk kûy-ı dilbere

'Arşa irürdük ayak ayak nerdibânumuz

G.140/3

Arş, altında bulunduğu inanılan "levh" ile birlikte "levh-i 'arş" terkihiyle de ele alınır. "Allâhü tealâ Arş-ı a'zâmın altında ve onun nûrundan yeşil zeberced renginde, etrâfı da kırmızı yakut renginde olan büyük bir levh yaratmıştır. Buna 'Levh-i mahfuz' denir. Kıyâmet gününe kadar olacaklar ona yazılmıştır." (66)

Yazılır levh-i 'arşa âhum ile

Ah şâhum u mâhum İbrâhim

G.315/2

"'Arş-ı a'lâ", "Sıdretü'l Müntehâ" denilen bir fezâ (saha) ile cennetten ve feleklerden ayrılmıştır. Bu sahada bir ağaç vardır ki, adına Sidre veya Tûbâ denir. (67) 'Arş, şu beyitte

(65) Ömer Nasûhi Bilmen, Büyük İslam İlmühâli, İst. (?), s.104

(66) İbrahim Hakkı (Erzurumlu), a.g.e., s.31

(67) ————— 'a.g.e., s.30-32

yüceliği yönünden Sidre ağacıyla birlikte ele alınmaktadır:

Ne yirdür menzilüñ bilsem senüñ ey Sidre-kâmet kim
İrişür 'Arş-ı a'lâya irişmez saña feryâdum

G.282/3

B-AY TUTULMASI (Husûf):

Ay tutulması, dolunayda meydana gelen bir kozmik olaydır. Tutulduğu zaman ayın ışığı kaybolur, güzelliği kalmaz.

Hayretî Divânında feleğin zulmünden şikâyet edilen bir müseddeste, ayın tutulması istenerek bedduâ edilir:

Dutılup mâhuñ zevâle ire mihr-i enverüñ
Yerlere ola berâber Hayretî gibi yerüñ

M.5/V-2

Diğer bir beyitte de "meh-i tâbân" olan sevgilinin gamlı oluşu, ayın tutulmasına benzetilir. Ay tutulduğu için âşığın murâd yıldızı uğursuzluk burcundadır, parlamaz. "Eskiden ay tutulması uğursuzluk kabul edilir, ay tutulduğunda davul, teneke çalınır, taş atılırdı." (68)

Çomayup bürc-i nuhûsetde murâdum necmini
Çam husûfından berî eyle meh-i tâbânımı

G.475/2

C-GÜNEŞ TUTULMASI (Küsûf):

Güneş tutulunca ortalığın kararması, ölüm sebebiyle duyulan üzüntüyü ifade etmek için benzetilen olarak kullanılmıştır. Kuşluk güneşine benzeyen mahbûbun ölümü için

(68)Halûk İpekten, Fuzulî (Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Bazı Şiirlerinin Açıklamaları), Ank.1973, s:89

"gözden tolundu gün gibi şâm olmadın" ifadesini kullanan şâir,ölüm olayını güneş tutulmasına benzetmiş olabilir. Akşam olmadan cihânın kararması için güneşin tutulmuş olması gerekir:

Gözden tolundu gün gibi şâm olmadın henüz
Kıldı cihânı zulmet o sems-i duhâ kanı

M.1/IV-2

Şu beyitte ise gamın gönlü karartması güneş tutulmasına benzetilir.Cân güneşe benzetilince onun tutulması gam ile olur:

Bu mihr-i cânı kırtar koma küsuf-ı gamda
Mağşûd kevkebini bürc-i kemâle irgür

G.82/3

Ç- EVC :

Bir şeyin en son noktası,doruk mânâsındadır."Evc-i behcet" ve "mahabbet evci" olmak üzere iki beyitte kullanılmıştır.

Sevgilinin cemâli,güzelliğın en yüksek noktasındaki bir güneşe benzetilir.Güneş ve ay onun güzelliğini görünce ona müşteri olurlar:

Cemâli âfitâb-ı evc-i behcet
Ki aña mihr ile meh müşterîdür

G.100/6

Aşık da bir sinek kadar değersiz görülmesine rağmen kendisince sevginin doruklarında uçan bir doğandır:

Bir mekesce kadrüm olsa hân-ı vaşluñda n'ola
Ben de hâlümce mahabbet evcinüñ şehbâziyam

G.273/2

D- KIRAN

Kıran,yakınlık,iki şeyin yakınlaşması veya birleşmesi gibi mânâlara gelir.Astronomide ise iki seyyârenin aynı burçta birleşmesine kıran denir.Kendisine "ahmaklık,cehâlet,korkaklık,cimrilik,kin,yalan,tenbellik,zarar isnad edilen" ve "Nahs-i ekber" diye isimlendirilen Zuhâl ile kendisine "neşât,şecâat,hiddet,sefâhat,kuvvet,hiyânet,inad ve riyâset" isnad edilip "Nahs-i esgar" diye isimlendirilen Merih seyyârelerinin kıranı ile uğursuzlukların çoğalacağına inanılmakta ve bu kırana "kıran-ı nahseyin" denilmektedir.

"Din gayreti,ilim,hilm,hayâ,cömertlik,tevâzu,kerem,akıl,iffet,talâkat,fesâhat" isnad edilip "Sa'd-i ekber" diye isimlendirilen Müşteri ile "tehabbub,rikkat,tehannüs,ferah,temannâ,tegannî,cimâ,tehennî,güzel yaratılış" isnad edilip "Sa'd-i esgar" diye isimlendirilen Zühre seyyârelerinin kıranı uğurlu olarak kabul edilmiş ve "Kıran-ı sa'-deyn" denilmiştir.(69)

Hayretî Divânı'nda bir beyitte karşılaştığımız kıran, "Kıran-ı sa'deyn olup,kıyâmete yakın zamanda yeryüzüne ineceğine inanılan Mehdî'nin sıfatı olan "sahip-kıran" terkinde kullanılmıştır.Sâhip-kıran,"çok tâlihli,çok kuvvetli" (70) mânâsındadır:

Var ümidüm kim toğup bir gün günü mü'minlerüñ
İre devr-i Mehdî-i sâhib-kırân abdallar

K.8/28

(69)İbrahim Hakkı(Erzurumlu),a.g.e.,s.119-134

(70)Ferid Develioğlu,a.g.e.,s.617

E- ŞİHÂB

Lügatlerde akan yıldız,yıldız parlaması,kıvılcım gibi mânâlar verilen şihâb,Hayretî Divânı'nda "ayn-ı şihâb" terkihiyle kullanılmıştır.Hem"kıvılcım,ateş" mânâsıyla ateşli,kanlı gözleri ifade eder,hem de yıldız kaymasını. Geceleyin gökyüzünün görünüşünü hüsn-i ta'lil yoluyla ele alan şâir,yıldızları ayrılık yarasına benzetererek;feleğin, sinesinde yüzbin hasret yarası olduğu için kıvılcımlı gözlerinden ('ayn-ı şihâb) kanlı gözyaşları döktüğünü yâni şihâb akıttığını söyler:

Şubha dek 'ayn-ı şihâb ile aşıdur mıydı yaş
Sinesinde dâğ-ı hasret olmayaydı şad hezâr

K.9/5

Aşağıdaki beyitte ise gece,âşığın tâlih yıldızını uğursuzlukta gördüğü için şihâb kaynağından sabah kadar su(gözyaşı) gibi şihâb akıtmaktadır:

Bahtum sitâresini nuhüsetde görelî
Akıtdı subha dek gice 'ayn-ı şihâb âb

K.10/13

F-ANÂSİR-I ERBA 'A(dört unsur)DAN KAYNAKLANAN BAZIHÂDİSELER

Eski telakkiye göre ay feleğinin altında,iç içe küreler hâlinde,her biri kendi yerinde karar etmiş halde bulunan dört unsur vardır.Bunlara"anâsır-ı erba'a veya erkân-ı erba'a" denilir.Bu dört unsur sırasıyla ateş,hava,su ve topraktır."Ehl-i heyete(astronomi âlimleri) göre ateş,

hava, su ve toprak basit cisimlerdir."Mevâlid-i selâse" denilen maden, bitki, hayvan, bu dört temel unsurun, müşterek vasıfları sâyesinde iç içe girip değişik şekillerde tecelli etmeleriyle meydana gelmişlerdir."(71)

Hayretî Dîvânı'nda bir çok beyitte bu dört unsur bir arada zikredilmektedir. Ona göre insanın varlığı bu dört unsurun birleşmesinden meydana gelmiştir:

Ululanmak düşer mi Hayretî hiç
Bir avuç âb ü hâk ü âteş ü bâd

G.43/5

Anâsır-ı erba'a, maddî varlığın temelidir. İnsan bunların birleşmesiyle vücûd bulmuştur. Elest bezmindeki rûh, bunlardan henüz uzaktır:

Ne âteş ü bâd ü ne âb ü gil idüm cânâ
Sen serv-i hevâ-bağsa ben mâyil idüm cânâ

G.1/1

Dünyadan elini eteğini çekmek, tabiatın dört erkânından halâs olmak şeklinde ifade edilir:

Olmaduñ bu çâr erkân-ı tabî'atden halâş
Ey gönül sultân iken me'vâñı zindân eyleduñ

G.208/3

İnsanın çeşitli davranışları, varlığında bulunan dört unsur ile açıklanır:

Gözümde âb u cânâ âteş ü tab
Başumda hâk ü destümde hemân bâd

G.37/3

(71) İbrahim Hakki (Erzurumlu) a.g.e., s.161; Cemal Kurnaz, a.g.e. s.483

Anâsır-ı erba'adan ateş gönülde, su gözdedir. İnsanın harâb olması toprak unsurunu ortaya çıkarır. Rûzgâr (hava) ise ya âhında ya da hevâdarlığındadır:

Hâlüm harâb u dîde pür-âb ü ciger kebâb

Dil bî-karâr u şîşe-i hatırda inkisâr

K.21/26

Dört unsurun bir veya ikisinin açıkça söylenmediği beyitler de vardır. Bu beyitlerde "ocak, kılıç, bâd-ı gam, kebâb, cevr-i rûzgâr, yer, âh" gibi kelimeler veya terkipleri anâsır-ı erba'ayı tamamlar. Aşağıdaki beyitte dört unsur leff ü neşr içerisinde verilmiştir:

Su koşa düşman ocagına tîğ-i âbdâr

Eyleye zulm esâsını yıkup harâb âb

K.10/38

Anâsır-ı erba'anın birbirleri üzerindeki etkileri çeşitli şekillerde ele alınmıştır. Rûzgar toprağı savurur, virân eder. Ateşi söndürür veya daha fazla yanmasını sağlar Suların dalgalanmasına, coşmasına sebep olur. Bu durum aşağıdaki beyitte zamanın ceri olarak ele alınmış, böylece âşığın perişân hâli dile getirilmiştir:

Hâlüm harâb u dîde pür-âb u ciger kebâb

Dil cevr-i rûzgâr ile virân yâ 'Alî

K.3/24

Bulut, yağmur, fırtına, gökgürültüsü, gökkuşağı, şimşek gibi kozmik olarak değerlendirebileceğimiz hâdiseler anâsır-ı erba'anın çeşitli durumlarının, birbirlerine etkilerinin veya kozmik cisimlerin bunları değiştirmesinin so-

nucudur."Diğer Kozmik Unsurlar" başlığı altında ayrı ayrı ele almamız mümkün iken hepsini "Anâsır-ı erba'adan Kaynaklanan Bazı Hâdiseler" alt başlığı altında toplamamız bu sebeptedir.

a-Bulut,yağmur :

Bulut ve yağmur genellikle beraber ele alınır.Bulutlar ağlayan bir insana benzetilirken,yağmur bulutlarının koyu rengi "göklere girmek"sözüyle ifade edilir.Yağan yağmur ise gözyaşlarıdır:

Oldılar cümle feleklerde melekler eşkbâr
Göklere girdi benümçün ebr-i bârân ağladı

G.487/5

Dâne-i bârân degüldür yer yüzine dökülen
Derd ile göklerde olmuşdur bulutlar eşkbâr

K.9/78

Kap kara bulutlarla kaplanmış bir gökyüzü ve duyulan gökgürültüleri hüsn-i ta'lil yoluyla ele alınır ve âşığın hâli anlatılır.Bulutlar âşığın âhının siyah dumanıdır:

Cihânı ra'd-veş dutdı şadâ feryâd u âhumdan
Bulutlar kapladı gökler yüzün dûd-ı siyâhumdan

G.376/1

Tağlar başındağı görinen ebr şanmañuz
'Uşşâkdan havâya çıkan dûd-ı âh imiş

G.159/3

Ayrılık derdiyle gözyaşı dökken âşığın kara gözleri de inci dökken buluta benzetilir.Yağmur damlaları ile inci ara-

sında yuvarlaklık, küçüklük bakımından ilgi kurularak açık istiare yapılırken gözyaşları da çok akması ve siyah gözlerden dökülmesi bakımından yağmura benzetilmiştir:

Fürkât içre sevâd-ı dîdelerüm

Oldı gûyâ sehâb-ı lûlû-bâr

G.81/2

Gözyaşı-yağmur münâsebetinin kurulduğu şu beyitte de "yaşı çoğ olsun" sözüyle hem "gözyaşı çok olsun" hem de "ömrü uzun olsun" mânâları kastedilmektedir. Ayrıca yağmurlu havalardan sonra güneşin sıcaklığının daha fazla hissedilmesi, güneşin yanıp yakılması olarak yorumlanmıştır:

Yaşı çoğ olsun yeter ağladı bârân üstüme

Ey güneş gel sen de mihr idüp biraz yan üstüme

G.406/1

Bulut, ateş(ısı) etkisiyle suyun buharlaşması ve hava tabakasına yükselmesi veya ona dönüşmesidir. Ateş unsurunun etkisi yok olunca tekrar suya dönüşür ve yağmur hâlinde toprağa iner. Su, toprakla birleşince ona bereket kazandırır, Yağmurun yağması bunun için bulutların toprağa inci saçması olarak tasavvur edilir ve memdûhun cömertliğinin anlatılmasında bir mukâyese unsuru olarak kullanılır. Tabii ki, memdûhun ihsanda bulunan eli daima bulutlardan üstündür. Onun cihâna saçtığı gümüş, bulutların saçtığı sudan fazladır:

Keffûn cihâna şol kadar eyler nişâr sîm

Rûy-ı zemîne saçmaz o deñlü sehâb âb

K.10/21

Memdûhun elinin yanında, inci saçan bulut, duman bile

sayılmaz:

Cûdı yanında rûd degül baħr-i bî-kenar
Keffi yanında dûd degil ebr-i dūr-nisâr

K.14/25

b-Fırtına, tûfan (bad-ı sarsar, tünd-bâd):

Hava unsuru sıcaklığın etkisiyle hareket ettiğinde rüzgar, fırtına kasırga tûfan gibi isimler alır. Hava küresi, ateş küresinin altında, su küresinin üstünde yer almakta ve bir çok tabii hâdiseye sahne olmaktadır.(72)

Hayretî divânı'nda rüzgar çeşidi olarak "bâd-ı şimâl, bâd-ı sarsar, tünd-bâd ve tufan" ile karşılaşırız.

Bâd-ı şimâl, memdûhun ayasının toprağını hicrân iline armağan getiren bir elçidir. Rüzgarın toprağı savurması, önüne katıp götürmesi, elçi olarak tasavvur edilmesine vesile olmuştur:

Ĥâk-i pâyından getir hicrân eline armağân

Ĥayretiye Ĥaydaruñ billâhi ey bâd-ı şimâl

G.266/5

Bâd-ı sarsar (fırtına), bulutları dağıtması ile küffârı yok eden, memdûhun elindeki kılıç için benzetilen olur. Böylece, memdûhun yiğitliği, kudreti dile getirilir:

Ebr gibi tağıdur erbâb-ı küfrüñ dernegin

Şan Meħemmed Beg elinde bâd-ı sarsardur kılıç

K.11/14

Tünd-bâd ile tûfân, âşığın hâlini anlatmak için kullanılır. Âşığın derdi o kadar büyüktür ki, kasırga gibi bir

(72) İbrahim Hakkı (Erzurumlu), a.g.e., s.163

çok ülkeyi, tâcî, tahtı âhıyla yok edebilir:

Tünd-bâd-ı âh-ı 'âşıkdan hazer kıl gel hazer
Taht u tâcın çok Süleymânüñ kılur zîr u zeber

M.28/VII-1

Tûfan çıktığında yolculuk yapmak mümkün değildir. Rüzgar öyle kuvvetli eser ki, sular kabarır, toprak suyla örtülür. Her şey yok olur. Sevgilinin sefer arzusunu işiten âşık, âh edip ağlayarak tûfan olmasını sağlayıp, sevgilinin yolculuğunu engellemek ister:

Yâr 'azm-i sefer eyler didiler Hayretiyâ
Âh idip ağla ki 'âlem tolu tûfân olsun

G.367/5

c-Gökgürültüsü (ra'd):

Gökgürültüsü, figan, feryâd olarak ele alınır. Bir beyitte âşığın feryâdını anlatmak için kullanılmıştır:

Cihânı ra'd-veş dutdı şadâ feryâd u âhumdan
Bulutlar kapladı gökler yüzün dūd-i siyâhumdan

G.376/1

Diğer üç beyitte ise gökgürültüsü, feleklerin inlemesi olarak tasavvur edilir. Âşığın feryâdını işiten felekler, onunla birlikte inlemektedir:

Her nefes gûy itdügüñ şanma şadâ-yı ra'ddur
İşidüp feryâdumuz ifler felekler zâr zâr

K.9/77

Gökgürültüsünün inleme, feryâd olarak tasavvuruna merisyelerde rastlıyoruz. Ölen kişi için bulutlar ağlamakta, şimşek (berk) sıkıntı ve kederle ateş olmakta, ra'd da

feryâdlar etmektedir:

Berk oldu yine bir çakım âteş bu guşşadan
Ağlar sehâb u ra'd ider efgân yâ Hüseyin

K.4/15

Yeridür ra'd feleklerde eger eyleye âh
Ebr-i bârân geye giryân oluban dūd-ı siyâh

M.23/1

ç-Gökkuşağı (kavs-ı kuzâh):

Yağmurdan sonra güneş ışıklarının su zerreciklerinden yansmasıyla meydana gelen gökkuşağı, şekli sebebiyle ele alınmış, iki kat olmuş boy ve yay için benzetilen olarak kullanılmıştır:

İdüp kavs-ı kuzâh gibi dü-tâ kaddini a'dânuñ
Çeküp Rüstem kemânını bu gün şîrâne kurduñ tut

G.22/2

d-Şimşek (berk):

Şimşek kısa süreli parlamasıyla "bir çakım ateş" olarak tasavvur edilir. Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehid edilmesinin verdiği acıyla yanar ve kendi varlığını yok eder. Beyitte, şimşegin önce görünüp sonra gökgürültüsünün duyulması, şimşegin yağmur bulutlarından meydana gelip yağmurun habercisi oluşu hüsn-i ta'lille işlenmiştir. (bkz. Ra'd)

Aşağıdaki beyitte ise şimşek, âh kıvılcımları olarak düşünülmüş olabilir; çünkü, ufuklarda görülen ateş yüklü bulutlar âşığın kıvılcım dolu âh dumanıdır:

Her nefes bu dūd-ı âh-ı pür şîrârumdan benüm
Tutar âfâkuñ yüzün bir ebr-i âteşbâr-ı 'ışk

K.7/28

ZAMAN ve ZAMANLA İLGİLİ UNSURLAR

I-ZAMAN (dehr, devr, devrân, hengâm, rûzgâr, vakt, zamâne)a)Umumî olarak zaman

Zaman "müstakil varlığı ve etkinliği olan bir olaylar zinciri (hâdisât)dir.Başlı başına bir güç,bir kuvvettir." (73) Bütün olaylar zaman içinde meydana gelip,onunla varlık kazanırken zamanın ölçülmesi,dilimlere ayrılması da kozmik olaylara bağlı olarak yapılmaktadır.

Hayretî Divânı'nda zamanı,insanın üstünde olan ve felek gibi onun tâlihine hükmedip geleceğine yön veren bir varlık olarak görürüz.Zamanın etkisi genellikle menfidir.Geçici olması sebebiyle vefâsızdır.İşine akıl sır ermez.Çok Süleyman tahtını yok etmiş,nice yiğitleri yere sermiştir.İşi "al etmek" ve "bâde-i kattal sunmaktır."Elinden kurtuluş yoktur.Kişi "yidi kişver"i haraca bağlamış olsa bile onun karşısında çâresizdir:

Harçına sürer seni de rûzgâr

Ger yidi kişverden alursañ harâc

G.31/4

Köleyi sultândan,sultânı tâcdan,bülbülü gülüstândan,zerreyi güneşten,pervâneyi şem'den,teni cândan,cânı cânândan ayırır.Şâir bir gazelinde zamandan şöyle şikayetçi olur;

Ey dil yine cânumdan ayırdı beni devrân

Göz göre revânumdan ayırdı beni devrân

(73)Harun Tolasa,a.g.e.,s.452

Bir serv-i bülendümden bir şâh-ı levendümden
 Bir gerçek efendümden ayırdı beni devrân

Bir serv-i dil-ârâdan bir gülşen-i zibâdan
 Bir özge temâşâdan ayırdı beni devrân

Çeşmümdeki nûrumdan cismümdeki hużûrumdan
 Kalbümde sürûrumdan ayırdı beni devrân

Ey Hayretî devletden tâc-ı ser-i 'izzetden
 Va'llâhi sa'âdetden ayırdı beni devrân

G.341

Zamanın menfî tutumu yalnız insanlara karşı değildir. Mihnet gemisine benzetilen feleğin dönmesi ve kararsız olması da zamanın onu girdâba düşürmesiyle açıklanır. Beyitte "rûzgâr" kelimesinin "yel" anlamı da kastedilerek tevriye yapılmıştır:

Bu felek bir fülk-i miñnetdür döner kılmaz karâr
 Düşürüpdür galibâ girdâba anı rûzgâr

K.9/1

Zamanın menfî tutumundan bahsedilirken genellikle "rûzgâr" kelimesi kullanılmaktadır. Böylece rûzgâr(yel)ın muhâlif esmesinden, tozu toprağı savurmasından, denizleri dalgalandırmasından istifâde edilerek zamanın hayat üzerindeki tesiri dile getirilir:

Yaş nice dökmemem k'elem-i rûzgârdan
 Çeşm-i ümid-dîde-i bahtum tolu gubâr

K.21/25

Rûzgâr oldu muhâlif hey meded Hızır ol iriş
Yohsa ğark itdi vücûdum zevrâkın 'ummân-ı ğam

G.302/5

Geleceğin hesaplarını yapan zahidi "vakt-i bûm" olarak niteleyen şâir, zamanın esiri olmak istemez. Onun için içinde yaşanan an önemlidir. "İbn-i vakt" veya "sultân-ı vakt" olmak gerekir; çünkü, âşıklığın gereği budur:

Pişesi 'âşıkların âzâdelikdür dâyimâ

Ne belâdur olma ey dil mübtelâ-yı rûzgâr

G.118/5

Zaman, hâdiselerin taşıyla fırsat kadehini kırmadan, fırsatları iyi değerlendirmek gerekir:

Cam-ı fırsat elde iken süregör devrânunu

İtmedin seng-i havâdis birle devr anı şikest

G.20/5

Bütün kötülüklerine rağmen zamana kötü gözle bakmak gerekir. Vuslat da yeme içme dönemi de onunla gelecektir. Âlem gülüstânını o süsleyecek, ağaçları giydirecek, "işret bisâtı"nı yeryüzüne serecektir.

b) Zaman ile ilgili teşbih ve mecazlar :

1-Anne(mâder-i eyyâm, mâder-i dehr-i 'acuz):

Zaman daima yeni günlere gebedir. Günler zaman denilen anneden doğar ve içinde bulunulan güne göre daha iyi veya daha kötü olur:

Her ne toğarsa ko toğsun mâder-i eyyâmdan

Ey birâder ibn-i vakt ol çekme sen ferdâ ğamın

G.338/4

Her insan belli bir süre yaşadıktan sonra bu âlemi terkeder. Kişi ister bir bebek isterse bir yiğit olsun, mezar denilen beşiğe girecektir. Zaman onu bu beşiğe yatıran bir anne olarak tasavvur edilmiştir. Geçiciliği ile her insanın ömrünü tüketirken, kendi akışının devamlı olmasıyla yaşlı bir annedir:

Mehd-i lahde koyısardur mâder-i dehr-i âcuz

Ger cuvân-ı şîr-gir ol ger şabi-i şîr-hâr

K.9/47

2-Bina :

Zaman, geçiciliği ile bir akar suya veya bu su üzerinde yapılmış bir binâya benzetilir. Burada kastedilen zaman ömürdür ve hiç bir insanın ömrü devamlı değildir. Nasıl ki su üzerine kurulan bina kısa zamanda yok olursa, insan ömrü de zamanın geçmesiyle sona erecektir:

Bir iki gün 'ayş u nûş it kim değüldür pâydâr

Çünkü âb üzre urulmuşdur binâ-yı rûzgâr

K.12/14

3-Dellâl :

Dünya bir gam pazarı olunca, zaman, bu pazarda önsan ömrünü mezâda çıkararak bir dellâl olur. Zamanın dellal olması, her insanın ömrünü tüketmesi bakımındandır:

Can virüp derd al dilâ bâzâr-ı ğamda itmedin

Bu metâ-ı 'ömrüni dellâl-ı dehr âhîr mezâd

G.39/4

4-Ecel :

Zaman-ecel münâsebeti yine zamanın geçiciliği ile il-

gilidir.Onun,beyitlerde doğrudan doğruya ecel değil,eceli getiren(Azrail) durumunda olduğu düşünülebilir.Zaman,akı-şıyla insanların ömrünü tüketir,onları toprak eder:

Ĥâk ol seni devrân dahi hâk itmedin evvel
Nefsi depele kalbi helâk itmedin evvel

G.252/1

'Uzlet bucagın mesken ü me'vâ idinigör
Devrân yirüñi künc-i mağâk itmedin evvel

G.252/4

Mahbûb ma'rifet bağında öten bir bülbül olunca,zaman onu yuvasından uçurur.Beyitte "rûzgâr" kelimesinin "yel" mânâsı da kastedilmiştir:

Ma'rifet bağında yâ bir bülbül-i gûyâ idi
Bu yuvadan âniden uçurdu anı rûzgâr

K.9/53

İnsan ölünce cihânda ondan hiç bir iz kalmaz.Bu işi yapan da zamandır.O,her şeyi yok eder:

'Arz eyle dâğ-ı sineñi dildâra Ĥayretî
Götürmedin zamâne cihândan nişânumuz

G.140/5

Zamanın elinden kurtuluş yoktur.Kişi ne kadar yiğit olursa olsun zaman ile baş edemez.Binlerce çelik pençeyi buran,oyuna getirip yenen kişi dahi,zaman denilen zorba karşısında yenik düşer:

Elinden rûzgâr-ı zûrkârufî kurtuluş yokdur
Hezerân pençe-i pülâdı bir lu'b ile burduñ tut

G.22/5

5-İhtiyar (pîr,zâl):

Dîvan'da "zâl-i dehr,zâl-i rûzgâr,pîr,pîr-i zamâne" gibi isimlerle zikredilen zaman,ihtiyarlık vasfını âlemin yaratılmasından itibâren var olması sebebiyle almıştır.Bir beyitte,onun ihtiyar olması memdûhun hizmetinde bulunmasına bağlanır:

Dâyim yanında hizmetine kâyim olmasa
Pîr-i zemâne olmaz idi böyle ih̄tiyâr

K.14/32

Şu beyitte de "Zâl-i rûzgâr" sözüyle Şehnâme'ye telmih yapılır.Bilindiği gibi "Zâl" eski İran kahramanlarından Rüstem'in babasıdır.Doğduğunda saçı,kaş ve kirpiği beyaz olduğu için kendisine Zâl ismi verilmiştir.Zâl,saçı beyaz olarak dünyaya gelince,babası Sâm,"bu benim oğlum değil" diyerek hile edip onu Elbürz dağına bıraktığından Zâl'e Destân da denilir.(74)Zâl ve bilhassa oğlu Rüstem etrafında gelişen olaylar,Firdevsi'nin Şehnâme'sinde anlatılmaktadır.Beyitteki "destânlar itdi" sözünde hem "bütün âleme duyurdu" hem de "hileler etti" mânâsı vardır:

Derd ü gam ile guşşamı ey Rüstem-i cihân
Destânlar itdi 'âleme bu Zâl-i rûzgâr

K.21/28

6-Kaplan (bebr) :

Zamanın kaplan olarak tasavvur edilmesi,memdûhu yüceltmek içindir.Zaman her şeyi yok etmesiyle bir kaplana

(74)Agâh Sırrı Levend,a.g.e.,s.165

benzetilmiştir.O,bütün korkunçluğuna,yırtıcılığına rağmen "şîr-i ner"(erkek arslan) olan memdûhun karşısında bir tilki bile sayılmaz:

Bir şîr-i nerdür ol ki olıcağ dem-i neberd
Rûbeh degül yanında anuñ bebr-i rûzgâr

K.14/20

7-Kedi (gürbe):

Ecel bir pençeye benzetilince zaman,bu pençeyi vuran kedidir.Ecel pençesini vurarak irfan ülkesinin tatlı sözlü papağanını öldürmüştür:

Mışr-ı 'irfân içre bir tûti-i şekker-ğâ idi
Gürbe-i devrân ecel çengin şunup kıldı şikâr

K.9/52

8-Kindâr (kine-cû):

Zaman er veya geç herkesi ayaklar altına aldığı için kin besleyen ve öcünü almak için bekleyen birine benzetilmiştir:

Ĥâk-i pây ol Ĥâk-i pây ol kim bu dehr-i kine-cû
Ĥâk ider âhir ayaklarda kalursın Ĥâr u zâr

K.9/24

9-Sâki :

Zaman-sâkî münâsebeti,felek vasıtasıyla kurulur.Zira zamanın belirlenebilmesi,gece ve gündüzün ortaya çıkışı feleğin dönüşüne bağlıdır.Zaman bir sâki gibi dönüp dolaşmakta ve insanlara "kâse-i dehr" ile öldürücü şarap sunmaktadır.Geçen zamanın insan ömrünün bir bölümünü alıp götürmesi,zamanın onları yavaş yavaş zehirlemesi olarak dü-

şünülmüş olabilir:

'Âleme sâki-i devrânun işi âl ancak
Kâse-i dehr tolu bâde-i kattal ancak

M.23/IX-1

10-Tilki (rûbeh):

Zaman getirdiği güzelliklerle dünyayı süsleyerek, insan-
ları ona bağlamasıyla, nice yiğit kimseleri alt etmesiyle
kurnaz bir tilkiye benzetilmiştir. Zaman tilkisine aldan-
mamak için gönlün "Kagan arslan" olması gerekir:

Bu rûbeh-i zemâneye aldanmaz ise ger
Gam pişesinde bir kağan arslan durur göñül

G.258/4

Bu dünyaya gönül vermeyen kişiler zaman denilen til-
kinin hilelerine kanmamış olurlar:

Virmedük bu pîre-zen dünyâya dil merdâne yüz
Rûbeh-i dehrün zebûnı olmaduk şîrâne yüz

M.10/II-1

Kişi ne kadar yiğit de olsa bu tilkiden sakınmak zo-
rundadır. Çünkü o, nice kükremiş arslanı perişân etmiştir:

Şakın ey Hayretî bu rûbeh-i dehr
Zebuñ eyler nice şîr-i jiyânı

G.442/9

11-Vefâsız :

Zaman, geçiciliği sebebiyle vefâsızdır. Herkese "cevr ü
cefâ" eder. Onun güzelliklerine bağlanmamak gerekir:

Ben belâ küncinde kaldum derd ile bimâr u zâr
Âh elüfden ey cefâsı çok vefâsuz rûzgâr

M.6/I-3

'Ârif iseñ zînet-i dünyâ-yı dûna virme dil
Çün bilürsin kimseye yokdur vefâ-yı rûzgâr

G.118/2

12-Zâlim :

İnsanlara gam getirdiği,cevr ve cefâ ettiği için zaman,
zâlim birine teşbih edilir.Onun cevr eli,bir an bile insa-
nın yakasından uzaklaşmaz:

Gitmedi bir dem yaqamdan dest-i cevr-i rûzgâr
Dâmenümden olmadı bir lahza hâlî hâr-ı gam

G.276/2

Zamanın doğurduğu her yeni gün,zülm ile doludur.Zulmet-
mek onun tabiatında vardır:

Bize devrân yine hõş zulm-i firâvân itdi
Yere sürdi yüzümüz hâk ile yeksân itdi

M.23/X-1

Baharda menekşenin rengi dahi zamanın zâlimliğini gös-
terir.Zamanın sillesini yediği için menekşenin rengi göm-
gök olmuştur:

Gömgök oldu yine ruhsâr-ı benefşe galibâ
Bencileyin çok yimişdür sillehâ-yı rûzgâr

K.12/19

Zamanın sevgiliye,bayramda fakirleri giydiren hayır
sever bir kişiye benzetildiği beyitler de vardır.Bu beyit-
lerdeki zaman,bahar mevsimidir ve o bölümde ele alınacak-
tır.

II- YIL (sâl)a)Yıl:

Hayretî Divânı'nda yıl,uzun süreleri ifade için kullanılır ve kullanılmasında pek bir hususiyet arz etmez. "Yıllar,yıllarla,nice yıl" gibi tâbir ve terkipler halinde belirsiz uzun sürelere delâlet eder.Meselâ;yol kıyısına dikilen çalılar,yıllardır servi salınışlı sevgiliyi seyretmek için yol gözetir:

Sen serv-veş hırâmı kaçan seyr idem diyü

Yıllar durur ki yol gözedür cümle şâhsar

G.84/4

Âşık,"vasl nimetini umar ve yıllarca muhabbet mülkünün misâfiri olduğu halde "şehr-i visâle" ulaşamamaktan şikayet eder:

Ben anuñ Hayretî yıllar durur ki mübtelâsiyam

Dem a dem vaşlı in'âmım umar kemter gedâsiyam

M.27/V-1

Yıllar durur müsâfir-i mülk-i maḥabbetüz

Şehr-i vişâle uğramadı rehğüzârumuz

G.128/3

Su ise memdûhun eşiğine yüz sürdüğü için kıymet kazanmış olduğundan akıp gitmek için hiç de aceleci değildir.Orada yıllarca durmaya râzıdır:

Yüz süreli işigüñe bir ḳadre irdi kim

Yıllarla ḳursa gitmeye itmez şitâb âb

K.10/20

Âşığın beklemesi boşunadır.Çünkü,sevgili,yıllar geç-

tiği halde onu aramaz:

Yıllar geçe bu bülbül-i nâlân añılmaya

Ey yüze gülüci gül-i handân unutma hâ

G.14/4

Âşık sevgiliye kavuşmayı umarken gamdan yakasını kurtaramaz. Aradan öyle uzun süre geçmiştir ki, gam da ona âşık olmuştur:

Nem begendi yâ neremden hazz eder bilsem benüm

Nice yıldur bir dem ayrılmaz yanumdan gam benüm

G.267/1

"Her yıl" terkibi ise devamlılık ifade etmektedir. "İd" redifli kasidenin duâ bölümünde;

Her bir günüñi biñ yıl ide Hayy-ı Lâyenâm

Her bir nefesde vire hezârân şafâ-yı 'id

K.13/42

diyen şâir "bin yıl" sözünü uzun ve mutlu bir ömrü anlatmak için kullanır.

b)Yüzyıl (asr,sad-sâl):

Şâir bir kıtada "bu asr" sözüyle içinde yaşadığı yüzyılı kasteder. "Sâhib-zamân" sözüyle de "her asırda bir kutub geldiği ve o asırda kâinatta geçen şeylerin onun gönlünden geçen şeyler olduğu"(75) yolundaki inancı dile getirmiştir. Kutub, o asrın sahibidir:

Sen bu 'asruñ hâşılı sahib-zamanısın bu gün

Hây 'ömrüm hâşılı sultân Süleymânüm benüm

M.28/V-2

(75) Vilâyet-nâme, (Haz.) Abdülbakî Gölpinarlı, s.139

Şu beyitte ise "sad-sâl" uzun süreyi ifade etmek için kullanılmıştır. Ayrıca "Esmâü'l-hüsnâ" ile münâsebet kurulmaktadır. Yüzyıllık sôfi, ömrünü Allâh'ı zikretmekle geçirdiği halde hâlâ "müsemmâ"dan habersizdir. Müsemmâ, "belirli zaman" mânâsıyla yüz yılın karşılığı olurken, "isim sâhibi" mânâsıyla da isimlerin hakikatini ifade eder:

Şôfi-i sad-sâle almadı müsemmâdan haber
Sübha-veş 'ömrin geçürdi kim esmâ ile

G.404/2

III- MEVSİMLER (fasl, mevsim):

Eski astronomiye göre, güneşin burçlardaki seyri mevsimleri ortaya çıkarır. Bu husus Marifetnâme'de şöyle dile getirilmiştir. (76)

Güneş burç burç geçtikçe mevsimlere girilir
 Koç boğa ikizlerle gelir ilkbahar
 Yengeç aslan başak olur yaz'a dar
 Güz mevsimi terâzi akrep ve yay iledir
 Oğlak kova ve balık burçları kış iledir

Hayretî Divânı'nda mevsimler, her hangi bir şeyin durumunu veya zamanını belirtmek için kullanılmışlardır. Bahar canlanmanın, güzelleşmenin zamanıdır. "Yaz-kış" ifadesi devamlılık belirtir. Sonbahar "hazân" ismiyle hüznün zamanı olurken kış da yokluğun ifadesi olarak kullanılır.

"Fasl" kelimesinin bir beyitte hem mevsim hem de bir kitabın bölümleri mânâlarıyla tevriyeli ve tenâsüplü olarak kullanıldığını görürüz:

Levh-i zemîne yazsa niçe fasl u bâb âb
 Hüsnuñ kitâbın eyliyemez intihâb âb

K.10/1

A-BAHAR (ayş u nûş eyyâmı, ayş u safâ demi, câm-ı musaffâ demi, deryâ demi, devr-i gül, devr-i sâgar, devrân-ı safâ, evvel bahar, eyyâm-ı bahâr, eyyâm-ı cünûn, eyyâm-ı safâ-yı rûzgâr, fasl-ı nev-bahâr, gül mevsimi, gül vakti, gülşen demi, hengâm-ı ayş, 'inâyet zamanı,

'işret zamanı, mevsim-i ayş u safâ, mevsim-i divâne-
lük, mevsim-i gül, mevsim-i şâdi, nev-bahâr, sahrâ
demi, sefer vakti, sevdâ demi, seyr ü temâşâ demi,
sohbet mevsimi, sohbet-i sahbâ demi, tâze bahâr):

a) Umumî olarak bahâr :

Mevsimler içinde en çok bahsedilene bahârdır. Divân'da "bahâr, nev-bahâr, evvel bahâr, tâze bahâr" gibi isimlerle zikredilir. Ayrıca "gül vakti" gibi "sahip olduğu tabiat unsurlarının ve manzaralarının zikredilmesiyle de ele alınmış ve kastedilmiş olur." (77)

Bahâr, sahip olduğu hususiyetler sebebiyle gelmesi arzu edilen bir mevsimdir. Bahârın gelmesiyle âlem cennete döner:

İrdi gül vakti İrem gülzârı oldu her taraf
Lâlezâr-ı bâğ-ı cennet oldu güyâ her kenâr

K.16/8

Bahârın gelmesiyle bütün nebatlar canlanır. Sünbüller, güller, lâleler açılır. Gam, keder yok olur. Gönüller şenlenir. O, "seyr ü temâşâ" demidir. Gemilerin deryaya açılma yani "sefer vakti"dir. Bu mevsimde insanlar yer içer, eğlenir:

Nevbahâr oldu göñül sohbet-i sahbâ demidür
Ya'ni gül mevsimidür câm-ı musaffâ demidür

Oldı ihyâ kamu emvât-ı nebâtât-ı cihân
Nefes-i bâd-ı şabâ şanki Mesihâ demidür

Tağıdup yâr ruhı üstine sünbüllerini
Didi eyyâm-ı bahâr oldu vü sevdâ demidür

Baħr-i 'ışka şalalum fülk-i dili n'olsa gerek
Nevbahār oldu sefer mevsimi deryā demidür

Seyr ider glşeni boyun klak amış gller
 Gel gel ey bülbül-i řeydā ki temāřā demidür

Vā'izi dişleme 'ayş eyle perī-rlar ile
 Dīve aldanmadı şunlar ki řarīf ādemidr

Ėayretī mevsimidr gşe-i ġamdan ıķa ġor
 'Ālem-i 'ayş u safā gülşen-i sahrā demidür

G.72

Yukardaki gazelde de ġorldġ gibi baharla birlikte nebātlerin canlanması, llerin Hz. İsa'nın nefesiyle canlanmasına benzetilmektedir. Bahar, yeliyle bitkilerin açılması-nı saġlarken, parlak güneşiyle de kiş mevsiminin getirdiġi soġukluġu yer yüzünden siler:

Yer yüzinden nitelim komaz brdetden eser
 Her kaçan fasl-ı bahār irişse mihr-i tābdār

Bahar mevsimi için "hengām-ı ayş, mevsim-i řādī, 'işret zamanı, sohbet mevsimi, devrān-ı safā, sahrā demi" gibi tabirlerin kullanılması, kiş mevsiminin soġuġundan, sıkıntısından kurtulan insanların, baharla birlikte mesire yerlerine çıkıp yeyip içmeleri, eġlenmeleri; sevgililerin de bu yerlerde ġornmeleri sebebiyledir:

'Ayş u nş eyyāmıdur sahra demidür gel diyü
 Turuban etrāfa el çalar ınār u nārván

K.15/5

Baharın gelmesiyle gönüller açılır, güler. Bu gönüllerde soğukluğu kırgınlığa ve üzüntüye yer yoktur:

Geldi devrân-ı safa irişdi eyyâm-ı bahâr
 Gül gibi açıldı güldi her göñül bi-ih̄tiyâr
 M.6/I-1

Devr-i güldür durmasun devr eylesün sâgar müdam
Mevsim-i şâdî durur n'eyler göñülde inkisâr
 K.16/31

Bahar, kış haydudunun soyduğu ağaçlara bayramlık elbise giydirir:

Şoymışdı gerçi her şeceri rehzen-i şitâ
 Geydürdi mihr idüp yine devrân kabâ-yı 'îd
 K.13/4

Ağaçlar da bir dilenci gibi çıplakken otağ kurup padişâh olurlar:

Her şecer kurdı çemende bir otağ-ı nilgûn
 Her gedâ oldı yine bir pâdişâ-yı rûzgâr
 K.12/3

Yaşlı dünya ise süslenerek tâze ve nazlı bir sevgiliye benzer:

Gel temâşâ kıl acûz-ı dehri gör ey nev-cuvân
 Zeyn olup bir nâzenin mahbûba dönmişdür hemân
 K.15/1

Bahar, yalnız nebatların canlanma vakti değil, duyguların coştığı, aşk derdinin başladığı, deliliklerin çoğaldığı bir zamandır:

'Ayb eylemeñüz Hayretî divâne olursa
Hem tâze bahâr oldu hem oldu yeñi 'âşık

G.191/5

Tabiatta meydana gelen çeşitli olaylar ve tabiatın arz ettiği durum, baharın divânelik mevsimi olmasına bağlanarak hüsn-i ta'liller yapılır.

Lâleler, bahar geldiği için divâne olup taze yaralarla yanmaktadır:

Sahrâ demi irişdi göñül lâleler gibi
Yan tâze tâze dâg ile divâne oluban

K.20/8

Güller, divânelik mevsimi diye gömleklerini parçalar:

Faşl-ı güldür gül gbi çâk eyle gel ten cübbesin
Mevsim-i divânelikdür pîrehenden geç göñül

G.257/2

Akan su, divânelik mevsiminde deliren bağa, bahçıvanın vurduğu zencirdir:

Mevsîm-i divânelikdür yâ delürmişdür meger
Şu degüldür ol aña zencir urupdur baĝbân

K.15/13

Bahar gelince deli olmamak, akıl sahibi kişilerin işi değildir:

Nevbahâr oldu göñül sev yine şol bî-bedeli
Eger uşlu iseñ 'âlemde deli ol be deli

G.463/1

Güzellik, tazelik daima bahar mefhumuyla verilmeye çalışılır. Çünkü onda her şey taze ve güzeldir. Baharın bu

güzelliğini anlatacak gazel de gül gibi güzel olmalıdır:

Rûzgâruñ çünkü bu vech ile gördi zînetin
Gül gibi bir hîş gazel bağladı ânide hezâr

K.16/18

Bahar, hazân ile birlikte kullanılarak, bahar mevsiminde insanın içinde bulunduğu durum, bu mevsimlerin tezadından istifâde yoluyla anlatılır.

Gitdi eyyâm-ı zemistân geldi fasl-ı nev-bahâr
Gitmedi bâg-ı vücûdumdan benüm bir dem hazân

K.15/22

Memdûh için duâ edilirken "ömrünün baharı devamlı olsun ve hazan rüzgarı ermesin" denilir. Bu beyitte de baharın, gençlik ve mutluluk yıllarını ifade ettiğini görürüz:

Tâze olsun gülbün-i bâg-ı ümidüñ dâyimâ
İrmesün hergiz bahâr-ı ömrüñe bâd-ı hazân

K.15/39

Zaman bâkî değildir. Bu sebeple baharın güzelliklerinden istifâde etmek ve bu mevsimi en güzel şekilde değerlendirmek gerekir:

Devr-i sâğardur fenâya virme gülşen gûşesin
Yokdur ey 'arif bilürsin çün bakâ-yı rûzgâr

K.12/15

Bahar, sık sık kış ve hazan ile birlikte zikredilerek iyi ile kötünün, güzel ile çirkinin, kavuşma ile ayrılığın, mihr ile cevrin, lutf ile kahrın mukâyesesi yapılır. (bkz. Teşbihler ve Mecazlar)

b)Bahar ile ilgili teşbih ve mecazlar :

1-Bayram ('id):

Baharın getirdiği neşe ve canlılık,bayram sevincine benzetilir.Zâten baharın gelmesi de bayram olarak kabul edilmektedir.(bkz.Nevrûz)

Geldi irişdi mevsîm-i 'ayş u safâ diyü
Gül gibi güldi gülşen açıldı likâ-yı 'id

K.13/2

2-Gül (gül-i gülzâr):

Zaman bir bahçe olarak tasavvur edilince,bahar bu bahçedeki gül,hazân da bülbül olur.Bahar-gül münâsebeti güzellik ve neşelenme bakımından kurulur:

Nevbahar olsun hazân faşlı gibi dâyim hazîn
Bülbül-i şeydâ gibi olsun gül-i gülzâr zâr

K.9/67

3-Gündüz (nehâr):

Kış ve bahar mevsimleri gece ve gündüz leff ü neşriyle ele alınıp,bahar ile gündüz arasında münâsebet kurulmaktadır.Bahar da,gündüz de aydınlığı,güzelliği,sevinci ifade eder.Her ikisi de soğukluk, kötülük,gam ve kasâvetin hüküm sürdüğü zaman dilimlerinden sonra gelirler.Şu beyitte kış mevsiminin bitip baharın gelmesi,geceden sonra gündüzün gelmesine benzetilir:

Nitekim vakt-i şitâ gidüp gele fasl-ı bahâr
Nitekim pinhân oluban leyl ola peydâ nehâr

K.16/33

Aşağıdaki beyitte de sevgilinin âşığa yüz vermeyip soğukluk etmesi, baharın kışa dönmesi şeklinde ifade edilirken bu dönüşüm, gündüzün gece olmasına benzetilir:

Dilber şovukluğ itdi kış oldu bahârumuz
Gün görmedük şeb oldu dirîgâ nehârumuz

G.128/1

4-Güzellik (hüsn):

Bahar, güzellikle renk, tazelik, canlılık ve çiçeklerin güzellik unsurlarıyla olan benzerliği bakımından münâsebet halindedir. Güzellik baharında açan çiçekler; sevgilinin güle benzeyen yüzü, sümbüle benzeyen saç ve lâlezâr olarak düşünülen yanığıdır:

'Âşıka gülezâr-ı hüsnündür senüñ evvel bahâr
Ey yüzi gül saçı sümbül vey yafığı lâlezâr

K.16/19

5-Kavuşma (vasl, vuslat):

Bahar ile vuslat arasındaki münâsebet, her ikisinin de getirdiği sevinç hâli ile ilgilidir. Sevgili bir güldür ve ona kavuşulunca gül mevsimi olan bahara erişilmiş olunur:

Yâr ile geldi hücremüze dün gice rakib
İrdük bahâr-ı vuslata gül virdi hârumuz

G.129/2

Sevgiliden ayrı kalmak, hazân gibi hüznün verirken, ona kavuşulunca bahar sevinci yaşanır. Sevgili kapalı istiare yoluyla yine güle benzetilmiştir:

Nevbahârum hazâna döndürdi
Bir firâkı hazân u vaslı bahâr

G.81/5

6-Lutf,mihr :

Bahar tabiata verdiği canlılıkla memdûhun lutfu ve sevgisi için benzetilen olur.Memdûh lutfuyla âlemi güzelleştirir,çevresindekileri sevince boğar.Zaten bahar mevsimi onun bir lutfudur:

'Ârife cennet cehennem vaşl u hicrânun durur
Lutf ile kaħruñ yüzidür bu zemistân u bahâr

K.16/20

Bahar ve kış mevsimlerinin devretmesi memdûhun sevgisine ve zulmüne benzetilir ki, güneşin bahar mevsiminde ışıklarını bolca göndermesi mihr,kış mevsiminde ışık vermemesi veya az vermesi cevır olarak tasavvur edilmiştir:

Fasl-ı bahâr u vaħt-i zemistân ki devr ider
Mihr ile cevıre beñzedürem bende ya'ni ben

K.20/18

7-Sevgili :

Sevgili görünüşüyle bahar mevsimidir.Bu baharın çiçekleri; lâleye ve güle benzeyen yanağı,menekşeye benzeyen ayva tüyleri,goncaya benzeyen dudağı ve yasemene benzeyen bedenidir.Giydiği yeşil elbisesi ise çemene(sebz) benzetilir.Bu özellikleriyle sevgili âşığın gönlünün bahârı ve canının gülzârıdır:

Ėad lâle Ėaħ benefşe eyâ yâsemen-beden
Sensin benüm bu göñlümüñ evvel bahârı sen

K.20/15

Göñlümün evvel bahârı sensin ey gülzâr-ı cân
Ruħlaruñ güldür lebün Ėonca libâsuñ sebzâr

K.16/21

Şu beyitte de sevgili güzelliği ve tazeliği bakımından cân ve gönül baharı olur:

Sen bir bahâr-ı cân (u) göñülsin ki fahr ider
Bu sebzezâr işigüñe teşbih olunmadan

K.20/16

8-Yanak (ruh):

Bahar-yanak münâsebeti, saçların sünbül gibi yanak üzerine dökülmesi ve yanağın bu hâliyle bahar gibi seyre değer bir güzellik kazanması bakımından kurulur. Sevdâ ile saç arasında, siyah renk ve başta bulunmaları bakımından kurulan ilgi de bu tasavvurda yer alır:

Tağıdup yâr ruhu üstine sünbüllerini
Didi eyyâm-ı bahâr oldu vü sevdâ demidür

G.72/3

Sevgilinin yanaklarının güzelliği âşığı çılgına çevirir. Bu durum bahar mevsiminde divâneliklerin artmasıyla ilgilidir. Divâne düşen âşığın gönlü, saç zenciriyle bağlanır:

Ruhtarun devrinde bend oldu saçun zencirine
Nevbahâr içre yine divâne düşdi göñlümüz

G.143/4

B-YAZ

Yaz, sadece üç beyitte kış mevsimi ile birlikte kullanılmıştır. Mevsim olarak hiç bir özellik arz etmez. Kış ile birlikte "her zaman" mânâsına gelir.

Taze bir fidana benzeyen sevgili, yaz kış yani devamlı

olarak naz meyvesine sahiptir:

Bir nihâl-i tâzedür kıddüñ senüñ ey serv-i nâz
Şivelerden mivesi eksük degüldür kış u yaz
G.145/1

Şu beyitte de yaz ve kış, iyi ve kötü günleriyle ömrün her gününü veya her dönemini ifade eder:

Mihr ile 'âlemümi bahâr eyle gel benüm
Mihr eyle kılma yazumı kışumı güz ifen
K.20/19

C-SONBAHAR (güz, hazân):

a)Umumî olarak sonbahar:

Sonbahar, Hayretî Divânı'nda hüznün mevsimi olarak ele alınmıştır. Tazeliğin yok olduğu, sevincin kedere döndüğü, vuslatın sona erdiği bir mevsimdir. Gelmesi istenmez:

Bu mevsimde esen rüzgarlar, menekşenin boynunu büker, yaprakları titretir, gülleri perişân eder. Gönül gülşenine hüznün doldurur. Bu sebeple dertli, perişan kişilere "hazân-dide" denir ki, bu sıfat daha çok bülbüle yakışır:

Bir benem 'âlemde gülzârın yitürüp derd ile
Hâr-ı hasretde vaçan tutmuş hazân-dide hezâr
K.9/58

Bir hazân-dide bülbül oldum gûyiyâ
Tâ ki ben ol yüzi gülzârumdan ayrıldum yine
G.403/2

Gül nasıl ki, baharın sembolü ise bülbül de sonbaharın sembolüdür:

İdüp 'uşşâkı hazân bülbülleri gibi hazîn
Sen ki cennet gülisin olma her hâra karîn

M.32/III-1

Sonbahar sık sık baharla birlikte ele alınıp her ikisinin arz ettikleri hâl ve hususiyetler, leff ü neşr yoluyla işlenmektedir. (bkz. Sonbaharla ilgili teşbih ve mecazlar)

b) Sonbahar ile ilgili teşbih ve mecazlar:

1-Ayrılık (firâk):

Sevgili bir gül olunca vaslı bahar, firâkı hazân olur. Ayrılığın verdiği hüznün, sonbahar mevsiminin getirdiği hüznene benzemektedir:

Nevbahârüm hazâna döndürdi
Bir firâkı hazân u vaslı bahâr

G.81/5

Ayrılık da sonbahar rüzgarları gibi, hayat bağının taze güllerini yok eder:

Uğrayup bâd-ı hazân-ves eyledi pejmürde-hâl
Bağ-ı 'ayşumda komadı tâze bir verd ayrılık

G.185/3

2-Bülbül (bülbül-i şeydâ):

Daima aşk derdiyle yanan, inleyen bülbül, bu yönüyle sonbahara benzetilmiştir. Gül bahçesindeki gülün, "bülbül-i şeydâ" gibi zâr olması, ilkbaharın sonbahara dönmesiyle ilgilidir:

Nevbahâr olsun hazân faslı gibi dâyim hazîn
Bülbül-i şeydâ gibi olsun gül-i gülzâr zâr

K.9/67

3-Gam,keder :

İnsanın çekmekte olduğu gam ve kasâvet,vücûd bağı yıpratması,onun canlanıp güzelleşmesini engellemesi bakımından sonbahara benzetilir:

Gitdi eyyâm-ı zemistân geldi faşl-ı nevbahâr
Gitmedi bâğ-ı vücûdumdan benüm bir dem hazân

K.15/22

4-Gönül (füsürde-dil,kalb-i hazin):

Sonbahar ile gönül arasındaki ilgi,hüzünlü bir gönlün sonbahar günleri gibi sevinçten,mutluluktan,tazelik ve canlılıktan yoksun olması bakımından kurulur.Gönlün gül gibi açılıp gülmesi ise sonbaharın ilkbahara dönmesi olarak vasıflandırılır:

Açılıp gül gibi güldi yine her kalb-i hazin
Beñzedi faşl-ı bahâra yine eyyâm-ı hazân

G.356/2

Aşktan,duygudan yoksun olan gönüller,sonbahar mevsimi gibi güzelliklerden uzaktır.Gülden ve güle benzeyen şairlerden zevk almazlar.Sonbahar mevsimi nasıl ki güle hor davranır,onu yok ederse,duygusuz olan kişiler de güzel şairlere aynı şekilde davranır:

Açmañ füsürde-dillere tømâr-ı şî'rûmi
Gül defteri açılmaz iñen olıcak hazân

G.364/2

5-İhtiyarlık dönemi :

Gençlik ve güzellik yılları için "ömrün bahârı" denilirken ihtiyarlık dönemi,gençliğin geçmesi,güzel olan her

şeyin yok olması bakımından sonbahara benzetilir. Memdûh için duâda bulunan şâir, "bahâr-ı ömrüne bâd-ı hazân irmesün" der. Ayrıca, sonbahar ümitlerin de tazeliğini yitirdiği bir dönemdir:

Taze olsun gülbün-i bâğ-ı ümidüñ dâyimâ
İrmesün hergiz bahâr-ı 'ömrüñe bâd-ı hazân

K.15/39

6-Ölüm, ecel (merg):

Ölüm "gülşen-i dehr" içerisindeki icraati ve etkisi ile sonbahara ve sonbahar rüzgarına benzetilmektedir. Gülü ayaklar altına olmak sonbahar rüzgarlarının bir özelliğidir. İnsan da ölümle ayaklar altına alınmış olur:

İki gül idi gülşen-i dehr içre oldılar
Bâd-ı hazân-ı merg ile fi'l-hâl pâymâl

M.1/II-2

Ç-KIŞ (şitâ, zemistân):

a)Umumî olarak kış :

Hayretî Divânı'nda "kış, şitâ, zemistân" isimleriyle zikredilen bu mevsim, üşütücü olmasıyla ele alınır. "Kara kış" sözüyle de kışın en soğuk zamanı belirtilir. Yaz ile birlikte kullanılınca devamlılık ifadesi olur:

Dâmenin destümden anuñçün komazam kış u yaz
Kişiden şavar nice dürlü belâyı bir nemed

G.44/3

Sahip olduğu hususiyetler sebebiyle cevr ve cefâ,

gece ve çıplaklıkla münâsebet halindedir. Bazı beyitlerde kıştan sonra baharın gelmesinden istifâde edilerek kötü hâlden iyi hâle geçiş anlatılır.

b) Kış ile ilgili teşbih ve mecazlar :

1-Cehennem :

Kış-cehennem münâsebeti, kış mevsiminin getirdiği sıkıntılar bakımından kurulur:

'Ârife cennet cehennem vaşl u hicrânun durur

Lutf ile kahrın yüzüdür bu zemistân u bahâr

K.16/20

2-Cevr, kahr :

Bahar ile kışın birbirini takip etmesi, insanın "mihr" ile "cevr" kutupları arasında değişen tutumuna ve ruh hâline benzetilir. Zaten bahar, bir sevgili olarak tasavvur edilen güneşin sevgi göstermesi (muhabbeti), kış da sevgilinin cevri olarak düşünülür. Bu, güneşin kış mevsiminde ışığının ve sıcaklığının azalmasıyla ilgilidir:

Faşl-ı bahâr u vakt-i zemistân ki devr ider

Mihr ile cevre beñzedürem bende ya'ni ben

K.20/18

Kış mevsimi sevgilinin kahr yüzünü, bahar ise lutf yüzünü göstermesiyle meydana gelir. (bkz. Cehennem)

3-Gece (levl, seb):

İki beyitte "kış-gece, bahar-gündüz" leff ü neşriyle işlenen kış mevsimi, soğukluğu, güneşin görünmemesi veya

daha az görünmesi ve geçici olması yönüyle geceye benzetilir. Ayrıca kış soğukluğu ile gece de rengiyle karadır:

Nitekim vakt-i şitâ gidüp gele faşl-ı bahâr
Nitekim pinhân oluban leyl ola peydâ nehâr

K.16/33

Dilber şovukluğ itdi kış oldu bahârumuz
Gün görmedük şeb oldu dirîgâ nehârumuz

G.128/1

4-Rehzen :

Kış mevsiminde ağaçların arz etmiş olduğu görünüş, çıplak insan tahayyülünü uyandırmıştır. Ağaçları soyup, onların malını mülkünü elinden alan kış mevsimi bu sebeple yol kesen bir hayduta benzetilir:

Şoymışdı gerçi her şeceri rehzen-i şitâ
Geydürdi mihr idüp yine devrân kabâ-yı 'id

K.13/4

5-Söz (nâsîh sözü):

Nâsîh sözü, verdiği sıkıntı ve soğukluğu bakımından kışa benzetilmiştir. Nasihat eden biri devamlı cehennemden dem vurarak dinleyenin rûhuna sıkıntı ve korku salar ki, rûh, kara kışta yolculuğa çıkmış olan bir yolcudan farksız olur:

Nâsîh sözünü diñler iken rihlet iden rûh
Şol yolcu durur kim kara kışda sefer eyler

G.120/3

IV- AYLAR

Bir zaman dilimi olan ay, güneşin ve ayın durumuna göre birbirinden farklı süreler hâlinededir. Hayretî Divânı'nda ay kamerîdir. Kamerî ay, kamer(ay)in on iki burcu dolayıp tekrar "yeni ay" şeklinde görünmesinin süresidir ki, bu olay yirmi dokuz buçuk günde gerçekleşir(78)

Zaman ölçüsü olarak ay, önemli bir hususiyet arz etmez. Bir beyitte "her demin ay ve yıl olduğu" söylenerek uzun zaman ifadesi olarak kullanılırken aşağıdaki beyitte de kısa zaman ifadesi olarak kullanılmıştır. Şâir, "bir öksüzün bir aya kadar yiyeceği bir lokma ekmeğinin olmadığından" yakınırken "ay" kelimesini tevriyeli olarak kullanarak ay-ekmek benzerliğini de kurmaktadır:

Koynumda dâğ-ı sineden özge bir öksüzün

Bir aya deñlüce yinecek nân-pâre yok

G.189/3

Bir kaç beyitte daha ay kelimesinin tevriyeli olarak kullanıldığını görürüz:

'Uşşaka bir ay oldu ki görünmedi ol şâh

Kullar ne suç itdi ki virilmedi vezâyif

G.173/3

Şimdi bir hâlete irgürdi beni fûrkat kim

Ayda bir gün yüzüñi görmeyi vuslat bilürem

G.278/3

Divân'da arabî aylardan, Ramazan, Şaban, Muharrem zikredilmektedir.

(78) İbrahim Hakki (Erzurumlu), a.g.e., s.139

A-MUHARREM

Hz.Hüseyin'in Kerbelâ'da muharrem ayının onunda şehid edilmiştir.Bu sebeple muharrem ayı,mâtem ayı olarak zikredilir:

Mâh-1 Muharrem irdi Hüseyin 'ışkına bu gün
Tâze döğünler ile yine mâtem eyledük

G.229/2

Mâh-1 Muharrem irdi yakup dâğ-ı gam göñül
Kan akıdur bu dide-i giryân ya Hüseyin

K.4/8

B-ŞABAN

Şaban ayının bitmesiyle ramazan ayı başlar.Şâir bu durumu "Şaban" ismindeki memdûhu övmek için vesile yapmıştır:

Biri Şa'ban Bâlidür güzeldür şûh dilberdür
Firâkı oruc ayıdur vişâli 'id-i ekberdür

M.33/X-1

C-RAMAZAN

Oruc ayı olarak ele alınan ramazan,çeşitli yasakları sebebiyle ayrılık için benzetilen olarak kullanılır.Ramazanda "yeme içme" yasaktır:

Ramazân irdü diyü oldı mey-i nâba yasağ
Hayretî biz daği şimden girü hayrân olalum

G.308/5

Hicranda olan bir âşığın durumu oruç tutmaya benzetilirken,vasl(kavuşma) da ramazandan sonra bayramın başla-

masına benzetilmektedir. Sevgiliye, hicranda bıraktığı için
"Ramazânım diye hitap edilir:

Ramazânım niçe bir sâyim-i hicrân olalum
'îd-i vaşluña irişdür bizi kurbân olalum

G.308/1

Ramazan ayında "her dem", bir ay veya yıl gibi gelmesi-
ne rağmen bu ay geçip gider ve bayram günlerine ulaşılır:

Dâyim niteki rûze geçüp rûz-ı 'îd olur

Her dem niteki rûz u şeb u sâl ü mâh ola

Kt.1/7

Ramazan ayının bitmesi, bayram hilalinin görünmesiy-
ledir. Hilalin görünmesi ile ayrılıklar biter, yasaklar kal-
kar. Aşağıdaki beyitte bu durum "hilâli kadeh" sözüyle ifa-
de edilmiştir.

Sâkıyâ turma hilâli kadehi devr itdür

Rûz-ı 'îd oldı irişdi yine devrân-ı şarâb

G.17/3

IV- GÜN (yevm, eyyâm)

Gün, gündüzü ve geceyi icine alan yirmi dört saatlik bir zaman dilimi olmasına rağmen "bu gün, bir iki gün, iki gün, beş gün, beş on gün, her gün, her bir gün, nice gün, gün başı, eyyâm, eyyâm-ı bahâr, eyyâm-ı zemistân" gibi terkipler içerisinde kullanılarak, içinde bulunulan zamanın, hayatın belli bir döneminin veya insan ömrünün geçiciliğine ya da kısalığına işaret etmesiyle, muayyen veya gayri muayyen bir zamanın ifadesi olur.

İçinde bulunulan zaman (hâl) anlatılmak istendiğinde "bu gün" sözü kullanılır:

Uş baña tağ üsti bağ oldu bu gün yoldaşlar
Ol lebi gonca gül-i ra'nâyı gördüm bir nazâr

G.51/4

"Yarın" kelimesinin âhiret âlemini belirttiği şu beyitte ise "bu gün" sözüyle dünya hayatı kastedilmiştir. Ayrıca beyitte, bu âlemin cennete benzediği söylenildiğinden "bu gün" bahar günlerini de ifade etmektedir:

Yarın umma Cenneti ferdâya şalup ey fakih
Cennet olmuşdur bu gün didâr-ı Hakdan sebzezâr

K.16/6

"Bir iki gün, beş on gün" terkipleri, herhangi bir olayın veya dünya zevkinin geçiciliğini, ömrün kısalığını anlatmada kullanılır:

Çün olur âhir gıdası kişinüñ dârû-yı merg
Bir iki gün tatalum kim sükkeri halvâ imiş

G.154/5

Cihân denilen bu evde beş on gün kalan insan, bu kısa sürenin bitmesiyle dünyadan ayrılır. Sonunda onun bu evde yaşadığına dair bir iz bile kalmaz:

Kim karar eyler beş on gün bu cihân dârında kim
Götürüp âhir vücûdı noktasın kılmaz karar

K.9/14

Şâir, dünya hayatının beş günlük huzuruna i'tibâr etmemek gerektiğini söylerken, "bu kısa sürenin çok çabuk biteceğini düşünemeyen hayvandır" der. "Beş gün" sözüyle anlatılan yine ömrün geçiciliği ve kısalığıdır:

Bu cihân şahnında ey merdüm degülseñ çâr-pâ
Kılma beş günlük hużûrına bu dehrüfî i'tibâr

K.9/29

Aşağıdaki beyitte "nice gün " sözüyle uzun zaman anlatılırken "gün" kelimesinin tevriyeli kullanıldığını görürüz. Sevgiliyi bir güneşe benzeten şâir "o nasıl bir güneştir ki görünmüyor" der. Beyitte, güneşe bakılamaması, bakıldığında göze yaş dolması ve bu sebeple güneşin görünmemesi gibi güneşle ilgili müşâhedeler de yer almıştır:

Nice gündür ki dildârum görünmez
Bütün gün ağlaram yârum görünmez

G.149/1

Şu beyitte de "gün" kelimesinin "günâh" kelimesiyle bir cinasa mevzû yapıldığı görülür:

Erbâb-ı 'ışka pişe hemân hergün âh imiş
Her bir nefes ki âh ile geçmez günâh imiş

G162/1

Gün ile ilgili diğer kullanımlar da zikrettiklerimiz ile benzer husûsiyetler göstermektedir."Günde bir kez,ey-yânda bir,her bir gün"gibi sözlerde günün sınırları daha kesin çizilmiştir.

Hayretî Divânı'nda gün,bir bütün olarak ele alınıp zaman ölçüsü yapılmakla birlikte daha ziyade "sabah,gündüz,akşam,gece gibi bölümleriyle teşbih ve mecazlara konu olmaktadır.

VI- GÜN İLE İLGİLİ UNSURLAR

A-SABAH (seher, subh, şafak)

a)Umumî olarak sabah:

Sabah, bir zaman unsuru olarak "seher vakti, her seher, her subh, subh dem, subha dek, vakt-i subh, hengâm-ı seher" gibi ifadeler içinde ele alınır. Sabah günün başlangıç zamanıdır. Beyitlerde daha ziyâde bu vakitte tabiatın arz ettiği hâl üzerinde durulmuştur.

Sabah, duâların kabul edildiği bir vakittir. Dert ehlinin her seher "âh u vâh" etmesi bundandır:

Nev-cuvânsın alma âhın ben faķırûñ her seher

Ehl-i derd ittügi âh u vâh haķkıyçün begüm

G.268/5

Sabah, yeliyle (nesim-i subhgâh, bâd-ı subh, bâd-ı seher) etrafa hoş kokular dağıtır, goncaların açılmasına vesile olur. Sabah yelinin hoş kokulu olması sevgilinin zülfünün gölgesinde misk ile yanyana bulunmasındandır. Beyitte "zülfün gölgesi" renk bakımından geceyle ilgilidir ki, bu şekilde sabah yelinin hoş kokulu olmasına hüsn-i ta'lil yapılmıştır:

Olsa hõş-bû tâñ mıdur her dem nesim-i subhgâh

Sâye-i zülfünde olmışdur çü hem-pehlû-yı misk

G.206/3

Seher yelinin misk kokulu olması ve sevgilinin saçına benzeyen geceden çıkması, "çin seher" sözünde de kendini gösterir. Miskin ülkesinin Çin olması yanında "çin" keli-

mesi "kıvrım" mânâsıyla zülf ile ilgilidir.Güneşin önce Çin'den görünmesi sebebiyle "çin seher" sözünde "alaca kararlık" mânâsı vardır.Ayrıca"çin" kelimesi "habeşi" mânâsına da gelmektedir.(79)

Seyrüm oldı dün gece Tübâyı gördüm bir nazâr
Çin seher ol serv-i hoş bâlâyı gördüm bir nazâr

G.51/1

Goncaların kokması da sabah yelinin sevgilinin kokusunu onların gönlüne iletmesi sebebiyledir.Beyitte "bu" kelimesi hem işâret sıfatı durumunda hem de koku mânâsındadır:

Büyüñ iletđi gülşene beñzer ki bâd-ı subh
Girdi bu gün bu goncalaruñ göñline iñen

K.20/11

Sabah yeli,gül yapraklarını altın ve gümüş gibi harcayarak sevgilinin zülfünden koku satın almıştır.Hoş kokması bundandır:

Zülfüñüñ bir şemme büyüñ almağ için bâd-ı subh
Berg-i gülden bâğda çok sım ü zer harc eyledi

G.467/3

Sabah,aydınlığı,letâfeti,temizliği ve tazeliğiyle daima beklenen bir zamandır.Sabahın olmasıyla acılar sona erip,gözyaşları diner.Gece boyu yanan mumun eriyip damlaması "gözyaşı dökmek" tasavvuruyla işlenip,sabah olunca bu gözyaşlarının kesildiği söylenmiştir:

(79)Ali Nihad Tarlan,Seyhî Divanını Tetkik I,İst.1934,s.69

Başına 'ışkuñ bir od yandurdı kim diflenmedi
Yana yana subha dek şem-i şebistân ağladı

G.487/2

Sabah-yanak münâsebetinin kurulduğu bir beyitte de (bkz.Teşbihler ve mecazlar) sabah olunca gece boyunca artan acıların azaldığı veya tamamen yok olduğu belirtilir.

Sabah, arz ettiği kızılık sebebiyle kan ve şarap olarak tahayyül edilir.Bu hâli için "şafak-ı surh" tâbiri kullanılmıştır.Bir beyitte bu kırmızılığa sebep olarak, güneşin,sevgilinin aya benzeyen yüzünden utanması gösterilir.Beyitte "tan mı" sözü hem "tan vakti mi" hem de "şalışılır mı" mânâlarını ifade etmektedir:

Kızarsa tañ mı beñzi âfitâbuñ

Cemâli ayınuñ şermendesidür

G.102/4

Sevgilinin yüzü veya yanağı için benzetilen olduğu beyitlerde sabah,akşam (sevgilinin saçı için benzetilen) ile birlikte leff ü neşr hasıl edecek şekilde (subh u şam, subh u mesâ) zikredilir.

Sabah,"subh-ı kâzib" ve "subh-ı sâdık" olmak üzere iki çeşittir.İlkinde hava aydınlanır gibi olduktan sonra tekrar kararır.Diğeri ise gerçek sabahtır.(80) Dîvanda gerçek âşıklar "subh-ı sâdık"a benzetilir.Bu beyitlerde "sâdık" kelimesinin üzerinde durulmaktadır.(bkz.Teşbih ve mecazlar)

(80)Cemal Kurnaz,a.g.e.,s.478

b)Sabah ile ilgili teşbih ve mecazlar:

1-Alın (açık alın):

Sabah,aydınlık olması ve beyazlığı sebebiyle açık alın için benzetilen olmuştur.Çünkü o,geceye benzetilen çirkinliklerden,kötülüklerden uzaktır:

Pâk-bâz ol çirk-i dünyâdan elüñ çek yum gözün
Yüzüm ağ alnum açuk olsun dir iseñ subh-vâr
K.9/40

2-Elbise(ak 'abâ):

Sabah,beyaz rengiyle âlemin giydiği beyaz bir elbise-
dir.Güneşin doğmasıyla ortalık ağarmış ve gönüller aydın-
lanmıştır:

Ak 'abâ gey subh-ı sâdik gibi tek rûşen-dil ol
Şeb gibi tîre-derûn olma geyüp zerrin libas
G.152/2

3-Gönül (güşâde-dil,rûşen dil):

Gönül ile münâsebet kurulan sabah,"subh-ı sâdiktir."
Güneş "subh-ı sâdik"ta doğar.Onun aydınlığı devamlıdır.
Aydınlığın,neşe ve ferahlık getirmesi,gönlün bu hâlleri
ile sabaha benzetilmesini sağlar.(bkz.Elbise)

Subh-ı safâ gibi n'ola olsak güşâde-dil
Şâdiklaruz cihânda şadâkat esiriyüz

G.125/2

4-Kan :

Şafak,kırmızı rengi sebebi ile kanla münâsebet hâlin-
dedir.Aslında kan olan güneş ışıklarıdır ve şafak tarafın-

dan dökülmektedir.Beyitte Kerbelâ hâdisesi sebebiyle duyulan üzüntü anlatılmaktadır:

Dâğ eyledi vücûdın ışıklar gibi nücûm
Dökdi şafak bu mâtem için kan yâ Hüseyin

K.4/16

5-Kul:

Bayram sabahı, memdûhun kapısında Ferrûh ismiyle anılan bir kuldur."Ferrûh" kelimesinin "uğurlu,kutlu,aydınlık" mânâları ve bir isim olarak kullanılması,sabah-kul münâsebetini sağlar:

Çapuñda nâm ile biri Ferrûh biri Bilâl
 İki kuluñdur uşbu sabah u mesâ-yı 'îd

K.13/37

6-Şarap (bâde):

Sabahın şarap olarak tasavvuru kırmızı renginden dolaydır.Beyitte güneş ve ay da altın kadehe benzetilmiştir.Sabahın ve özellikle bayram sabahının verdiği mutluluk hâliyle,şarabın verdiği neşe arasında kurulan ilgi de bu münâsebetin diğer bir yönüdür:

Bezmünde bâdedür şafak-ı surh u mihr ü mâh
 Bir iki zer piyâle-i 'işret-fezâ-yı 'îd

K.13/35

7-Yaka yırtılması :

Gecenin bir mâtem elbisesi olarak tasavvur edildiği beyitlerde sabah, duyulan üzüntü sebebiyle bu elbisenin yakasının yırtılmasıdır.Yaka yırtılınca beyaz ten görünür ki, bu da sabahın rengiyle ilgilidir:

Gördi hâlüm karalar geydi benümçün giceler

Subh-ı sâdık geldi çâk itdi giribân üstüme

G.406/2

Yakanın yırtıldığı sabah "subh-ı sâdık"tır.Çünkü "subh-ı. kâzib" yalancı sabahtır.Gerçek sabah olmadan meydana gelen geçici aydınlıktır ki,sonra hava tekrar kararır. "Subh-ı sâdık",gece karanlığını yok etmesiyle yakasını yırtan gerçek bir âşık gibidir:

Şeb girdi kara çullara mâtem tutup seher

Çak itdi dest-i gamla giribân yâ Hüseyn

K.4/17

8-Yanak('ârız):

Sabah ile yanak arasındaki münâsebet,renk,parlaklık ve güzellik bakımından kurulur.Âşığın gönlü zülfün gecesinde perişân olmuştur; çünkü,geceleri hastalıklar artar ve hastalar,sabahı dört gözle beklerler.Zülfün karanlığından,tuzagından kurtulup yanağın aydınlığına kavuşan gönül bu sebeple "sabah oldu" diye sevinir.Beyitte kesretten kurtulup vahdete ulaşmak düşüncesi işlenmektedir ki,zülf ve gece kesret,yanak ve sabah da vahdeti ifade eder:

Zülfinde iken 'ârızını görse gözüm dir

Şâd ol yine ey hasta göñül kim seher oldı

G.483/4

9-Yüz :

Sabah-yüz münâsebeti de beyazlık,aydınlık ve temizlik yönünden kurulur."Yüzü ak olmak" deyiminin dürüst,makbul kişiler için kullanılması,sadâkat yolundan ayrılmayan,

sâdık olan kimseler ile gerçek sabah arasındaki ortak yön-
dür. Bu kimselerin yüzü ve alını, gerçek aydınlığın ortaya
çıktığı "subh-ı sâdık"a benzer:

Subh gibi yüzüm ağ alnum açık olsun diyen
Sâdık olsun komasun elden şadâkat yolların

G.363/4

Şu beyitte de "sâdık" kelimesiyle on iki imamdaki Câ-
fer-i Sâdık kastedilir. İmamları daima hayırla andığı, on-
lara sadâkate bulunduğu için yüzünün sabah gibi ak oldu-
ğunu söyleyen şâir, "subh-ı sâdık"a işaret etmektedir:

Subh gibi yüzümüz ağ olsa tañ mîdur bizüm
Şâdıkun şidk ile çün dâyim tevellâsındayuz

K.5/14

B-KUŞLUK (duhâ):

Günün, güneşin ufuktan bir hayli yükseldikten sonraki
zamanıdır. İnsanın doğup büyümesi ve ölmesi, güneşin doğma-
sı, yükselmesi ve batması gibi düşünülmüş ve mahbûbun he-
nüz akşam olmadan yani ihtiyarlamadan öldüğü söylenmiş-
tir diyebiliriz. Mahbûb, kuşluk vaktindeki bir güneştir. (bkz.
Güneş)

Gözden çolundu gün gibi şâm olmadın henüz
Kıldı cihânı zulmet o şems-i duhâ kanı

M.1/IV-2

Kur'an-ı Kerim'in muhtelif yerlerinde zikredilen(81)

(81) 79.sûre 29.âyet, 91.sûre 1.âyet, 93.sûre 1.âyet

93.sûre 1.âyet

bu vakit, aydınlık olması bakımından Hz. Muhammed'in yüzü ile münâsebet hâlinededir. Aynı beyitte saç-gece münâsebeti de kurulmuştur. Gecedен sonra gündüz gelir. Kur'an-ı Kerim'de de "Ve'l-leyl"sûresini "Ve'd-duhâ"sûresi takip etmektedir:

Gün yüzüne ve'd-duhâ eyler işâret Muştafâ
Hem kıılır ve'l-leyl zülfüne delâlet Muştafâ

G.3/1

C- GÜNDÜZ (gün, nehâr, rûz):

a) Umumi olarak gündüz :

Güneşin doğuşundan batışına kadar olan zaman dilimidir. Geceyle birlikte zikredildiğinde zamanın sürekliliğini gösterir. "Rûz u şeb, leyl ü nehâr, gece gündüz" ifâdeleri bu sebeple kullanılır. Gece ve gündüz, feleklerin dönmesi neticesinde hâsıl olur. Feleklerin dönmesi de kazâ çevgânının gece gündüz felek topuna dokunması sebebiyledir:

'Arşâ-i miñnetde yâ bir top-ı sergerdândur
Dokunur başına çevgân-ı kazâ leyl ü nehâr

K.9/2

Gündüz denilince akla hemen güneş gelmektedir. Kâinât gündüz ve geceyle süslenmiştir. Gündüzün güzelliği güneş dolayısıyla dır. Gece ve gündüzün birbirini takip etmesi, kâinâtı süslemeleri, güneş ve ayın zamana kıymet ve değer kazandırdığı sürece yani kıyâmete kadar sürecektir:

Bulduğınca rûz u şeble zib ü ziver kâyinât
Olduğınca mıhr ü meh hüsn ü behâ-yı rûzgâr

K.12/36

Gündüzün en mühim hususiyeti aydınlık olmasıdır. Bu sebeple mutluluğun, huzûrun ifâdesidir. "Günü doğmak" deyi- miyle anlatılmak istenen hâl budur:

Var ümidüm kim toğup bir gün günü mü'minlerün
İre devr-i Mehdî-i şâhib-kırân abdallar

K.8/28

Mutluluğun sona ermesi de "gündüzün geceye dönmesi" şeklinde ifade edilir:

Nürsın bu dide-i gam-dîdeme merdümlük it
Göz göre rûzum şeb-i târ itme lutf it gitme gel

G.245/4

b)Gündüz ile ilgili teşbih ve mecazlar:

1-Bahar (fasl-ı bahâr):

Gündüz-bahar münâsebeti, güneşin görünmesi ve âlemi ısıtmasıyla ilgilidir. Baharın kıştan sonra gelmesi, geceden sonra gündüzün gelmesine benzetilmiştir:

Nitekim vakt-i şitâ gidüp gele fasl-ı bahâr
Nitekim pinhân oluban leyl ola peydâ nehâr

K.16/33

Sevgili güneşe benzetilince, onun görünmemesi, gündüzü geceye çevirir. Bu, bahârın kışa dönmesine benzer. Gündüz ile bahar arasında sıcaklık ve aydınlık olmak bakımından münâsebet kurulmuştur:

Dilber şovukluğ itdi kış oldu bahârumuz
Gün görmedük şeb oldu dirîğâ nehârumuz

G.128/1

2-Kavuşma (visâl):

Sevgili gün yüzlü olunca ondan ayrı kalmak gece, ona kavuşmak ise gündüz olur. Sevgili görünmediği için âşığın gündüzü geceye dönmüştür:

Gündüzüm sensüz şeb olmuştur gel ey gün yüzlü yâr
Baña bu fürkat şebin rûz-ı visâl it günde bir

G.69/2

3-Kul (sepîd kul):

Memdûhun yüceliği dile getirilirken sabah ve akşam, gündüz ile gece, onun saadet kapısında iki kul olarak tasavvur edilir. "Bâb-ı sa'âdet" memdûhun mutluluk ve huzur getiren devri ve idâresi olsa gerektir. Sabah ve akşam bu dönemin devamlı olması için hizmet eden kullar olarak düşünölmüş olabilir. Sabah ve gündüz, rengi sebebiyle "sepîd" bir kuldur:

İki kulı durur biri zengi biri sepîd

Bâb-ı sa'âdetinde anuñ leyl ile nehâr

K.14/30

4-Yanak (hadd, ruh) :

Gündüz-yanak münâsebetinin kurulduğu beyitlerde ikinci bir teşbih olarak saç-gece münâsebeti kendini gösterir. "Rûz u şeb, gece gündüz, leyl ü nehâr" şeklinde geceyle birlikte zikredilen gündüz, yanağın da saç veya "hatt" ile birlikte zikredilmesiyle bir leff ü neşr içerisinde yer alır.

Gündüz ile yanak arasındaki ilginin aydınlık ve parlaklık yönünden kurulduğu açıktır:

Gice gündüz hemân zülf ü ruhuñ fikridür eglencem
Hudâ haqqı cihân mülkinde dañi ağ u karam yok

G.192/4

Rûz u şeb haţţ u haddini añalum
Gayrı ağ u karadan el yuyalum

G.330/6

5-Yüz (rûy):

Gündüz ile yüz münâsebeti, gündüz-yanak münâsebetinde
olduğu gibidir:

Rûz u şeb ey rûy u müyuñ fikr ü eşgâlüm benüm
Kulluğuñdur devlet ü i'zâz u iqbâlüm benüm

M.32/I-1

Sevgilinin kaşu, bayramı haber veren hilâldir. Yüzü ise
bayram gününe benzer. Bu tasavvura sebep, bayram günlerinin
sevinçli günler olmasıdır. Ayrıca bayram günlerinde oruç
tutulmaz. Âşık bu mesut günde, ayrılık orucu tutmasından
şikayetçidir:

Çün kaşuñ gurre-i 'id oldı yüzüñ rûz-ı sa'îd
Biz niçün şavm-ı firâkuñda perişân olalum

G.308/2

Ç- AKŞAM, GECE (leyl, mesâ, şâm, şeb)

a) Umumî olarak akşam ve gece :

Akşam ve gece, karanlık olması, ay ve yıldızların gö-
rünmesi, meclislerin kurulması ve mumların yakılması gibi
hususiyetlerle çeşitli tasavvurlara konu edilir.

Gece hâli için "târ tîre" sıfatları kullanılır. Görü-

nüşte yıldızlarla süslü olduğu hâlde kalbi karanlıktır. Gece vakti yol bulmak için yıldızların olması gerekir. Akşam olunca mumlar yakılır, meclisler kurulur. Âşığın gönlü de meclis mumu gibi sabaha kadar yanar veya 'belâ bezminin' mumu olur:

Şem'-i meclis gibi şâhâ giceler tâ subha dek
Ağlayan bezmünde yana yana gönlümdür benüm

G.297/5

Bir birümüzle belâ bezminde her şeb subha dek
'Işk odında yanıcı şem'-i şebistânlar bizüz

G.137/2

Gece bilhassa âşığın ızdırap çektiği, gözyaşı döktüğü vakittir. Bu sebeple "fürkat, mihnet, gam ve keder" ile münâsebet kurulur.

Akşam ve gece, bir çok beyitte sabah ve gündüz ile birlikte kullanılır. Bu beyitlerde sevgilinin yanakları ve saçları zikredilerek veya kastedilerek leffü neşr yapılır. "Şam u seher, rûz u şeb, leyl ü nehâr" ifadelerinde bir devamlılık hâli de mevcuttur.

"Leyl" kelimesi ile "Leylâ ve Mecnûn,"şeb" kelimesi ile de Hüsrev'in atı Şebdîz vasıtasıyla "Hüsrev ve Şîrin" kıssalarına telmih yapılır. (bkz. Teşbihler)

Mubârek gecelerden "Kadir, Berât, Miraç" geceleri zikredilmiştir. Memdûh için "her gicen Kadr ü Berât olsun" denilirken bu gecelerin hayrı dile getirilir. "Leyl-i Mirâc" da saç için benzetilendir:

Her giceñ Kadr ü Berât olsun günüñ Nevruz u 'id
Dünyeler durdukça dur 'ömrüñ mezid olsun mezid

M.9/I-4

b)Akşam ve gece ile ilgili teşbih ve mecazlar:

1-Ayrılık(fürkat),gam,mihnet :

Ayrılığın geceye benzetilmesi,sevgilinin "gün yüzlü" olmasıyla ilgilidir.Ayrılığın sonunda kavuşmanın gerçekleşmesi,geceden sonra gündüzün gelmesidir.Ayrılığın verdiği ruh hâli ile de gecenin rengi arasında münâsebet söz konusudur:

Gündüzüm sensüz şeb olmışdur gel ey gün yüzlü yâr
Baña bu fürkat şebin rûz-ı vişâl it günde bir

G.69/2

Gece-gam,mihnet münâsebetleri de ayrılık ile ilgili olarak açıklanmaktadır.Mahbûbtan ayrılan âşık gamlıdır. Ümidinin gözü uykuya dalmıştır.Gamlı olan gönlün ümitsizliğe kapılması "uykuya dalmak" şeklinde ifade edilir ki,bu hâl gece vakti meydana gelir.Gamın verdiği karamsarlık sebebiyle renk ilgisi de kurulmuştur:

Uyhuda idi çeşm-i ümidüm şeb-i gamda

Vaşl ile bu gün devlet-i bidârumı gördüm

G.327/3

Mihnet,insanın gönlünü karartır ve gündüzünü geceye çevirir.Sıkıntılı ve dertli olan insan üstünü başını yırtar,yanıp yakınır veya bunu âşığa zulmeden,ona gün göster-

meyen sevgili yapar.Beyitte,mihnette kalmak,geceye,yakanın yırtılması da sabaha benzetilmiştir:

Hem şeb-i mihnet gibi itdüñ karafu gündüzüm
Şubh-ı şâdık gibi hem çekdüñ yakam çâk eyledüñ

G.204/2

Mihnette kalan kişinin bahtı uykudadır.Mihnet,bahtı uyuttuğu için geceye benzetilmiştir.Suyun "rahmet" mânâsından dolayı,suya benzetilen himmet(mânevî yardım) âşığın uyuyan bahtını uyandırır,yani kötü tâlihini iyiye çevirir.Uyuyan kişinin su ile uyandırılması söz konusu edilmiştir:

Mihnet şebinde kaldı dil-i Hayretî iriş
Bahtını himmet âbı ile uyğudan uyar

K.21/32

2-Ecel

Akşam olunca pencerelerin kapanmasından hareketle ecel akşama benzetilir.Ecel geldiği için gözler bir pencere gibi kapanmıştır.Kalp sarayının pencereleri henüz açıkken yani ecel gelmeden,bu sarayı vahdet nûruyla doldurmak gerekir:

Nûr-ı vahdetle münevver kıl sarây-ı kalbüñi
İrmedin şâm-ı ecel göz yummadın revzen gibi

G.430/3

3-Elbise (kara çul)

Gece-elbise münâsebeti,gecenin büründüğü renk bakımından kurulur.Gece kara çul giymiş,mâtemde olan bir insana benzetilir.Gecedden sonra sabahın gelmesi de bu siyah elbisenin yakasının yırtılmasıdır:

Şeb girdi kara çullara mâtem tutup seher
Çak itdi dest-i gamla giribân yâ Hüseyin

K.4/17

4-Hatt :

Gün--yanak münasebetinin kurulduğu bir beyitte yanağın üzerindeki ayva tüyleri, yanağın güzelliğini, parlaklığını örtmesi bakımından geceye benzetilmiştir. Beyitteki "ag u kara" sözüyle de yanak ve üzerindeki tüyler kastedilmiştir. Hatt ve gece karadır:

Rûz u şeb hatt u haddini añalum
Gayrı ağ u karadan el yuyalum

G.330/6

5-İnsan :

Gece, rengi sebebiyle karalar giyen, yas tutan bir insan olarak tasavvur edilir. Âşığın perişan hâlini gördüğü için karalar giymiştir:

Gördi hâlüm karalar geydi benüm çün giceler
Şubh-ı şâdık geldi çâk itdi giribân üstüme

G.406/2

Yıldızlarla süslenmiş bir gece ise, altın elbise giymiş, gönlü kara birine benzetilir. Yıldızlar rengi bakımından altın elbise, gece de karanlığı sebebiyle kötü kalpli bir insan olarak tasavvur edilmiştir:

Ak 'abâ gey şubh-ı şâdık gibi tek rûşen-dil ol
Şeb gibi tire-derûn olma geyüp zerrin libâs

G.152/2

Aşağıdaki beyitte de yıldızların kanlı gözyaşlarına

benzetilmesiyle gece, ağlayan bir insan veya göz olur. Gece-
nin ağlamasına sebep olarak, hasta olan ve gece boyu hasta-
lığı artan, acısı dayanılmaz dereceye ulaşan âşığın perişan
hâli gösterilmiştir:

Gice ben dil-haste için şubha dek kan ağladı
Hayretî çok yaşlar bu dide-i giryânuma

G.408/5

6-Kış (vakt-i şitâ):

Soğukluk, güneşin görünmemesi veya az görünmesi, tabia-
tın uykuya dalması ve canlılığını yitirmesi, kendilerinden
sonra aydınlığın ve canlılığın gelmesi gibi birbirine ya-
kın veya benzer hususiyetlere sahip olmaları bakımından
gece ile kış arasında münâsebet kurulur:

Dilber şovukluğ itdi kış oldu bahârumuz
Gün görmedük seb oldu dirîgâ nehârumuz

G.128/1

Nitekim vakt-i şitâ gidüp gele faşl-ı bahâr
Nitekim pinhân oluban leyl ola peydâ nehâr

K.16/33

7- Kul (zengî kul):

Akşamın ve gecenin kula benzetilmesi memdûhu yücelt-
mek içindir. Gündüz rengi sebebiyle "sepid", gece de "zengî"
bir kul olarak tasavvur edilir. (bkz. Gündüz-Kul)

İki kulu durur biri zengî biri sepid

Bâb-ı sa'âdetinde anuñ leyl ile nehâr

K.14/30

Aşağıdaki beyitte bayram akşamı, memdûhun kulu olduğu

için huzur doludur.Akşamın "Bilâl" isimli kul olması,bu kelimenin "Bilâl-i Habeşî" vasıtasıyla siyah(zengi) mânâsını kazanmasıyla açıklanabilir:

Çapuñda nâm ile biri Ferrûh biri Bilâl
İki kuluñdur uşbu şabah u mesâ-yı 'îd

K.13/37

8-Saç,zülf :

Gece ile saç veya zülf münâsebeti kurulurken genellikle gündüz-yanak veya gündüz-yüz münâsebeti de kurulmaktadır.Saçın,beyazlığı ile gündüze benzetilen yüzü çevrelemesi ve siyah olması bu münâsebeti sağlayan yöndür."Gece gündüz" sözünde aynı zamanda "devamlı olarak" mânâsı vardır:

Gülşen-i hüsn içre saçuñla ruhuñ fikr ideli
Sünbül ü gül oldu eglencem benüm leyl ü nehâr

K.16/26

Saç karalığı sebebiyle Mîr'ac gecesinin delilidir.Aynı beyitte kaşların kavisli olması da "kâbe kavseyn"e işaret etmektedir ki,Mîr'ac gecesinde Hz.Muhammed'in Allâh'a yakınlığı,kaşların yakınlığı ile ifade edilmiştir:

Kaşuñ yayı nişân-ı kâbe kavseyn
Saçuñ târı delil-i leyl-i mi'rac

G.32/2

Zülf,saçın yanaklara dökülen kısmıdır.Bu bakımdan gündüzü çevreleyen geceye benzetilir.Yüzün ak,zülfün kara olması sebebiyle şâir,"dahi ag u karam yok" der.Bu söz,"cihân mülkünde her şeyden elimi ayağımı çektim" mânâsı ya-

nında "yüzün ve saçından başka bir düşüncem yok" mânâsını da taşır:

Gice gündüz hemân zülf ü ruhuñ fikridür eglencem
Hudâ haqqı cihân mülkinde daği ağ u kıram yok

G.192/4

Bazı beyitlerde sevgiliye "saçı Leyli, Leyli-hırâm" gibi sözlerle hitap edilir. "Leyli kelimesi meşhur kıssadaki sevgilinin adıdır. Şâir bu kelimeyle tenâsüb ve iham-ı tenâsüb yapar. Sevgilinin zülüflerinin sevdâsıyla (aşkı ve karalığı) Mecnûna dönen âşık geceler boyu gam vâdisinde gezmektedir. Zülf ile gece münâsebeti siyahlık yönünden kurulurken "Leylâ ve Mecnûn" kıssasına da telmiş yapılır:

Giceler sevdâ-yı zülfeynüfle ey Leyli-hırâm
Vâdi-i ğamda gezen Meçnûn-ı nâ-şâduñ benem

G.285/2

Âşık, sevgilinin geceye benzeyen saçının hayâliyle mecnûn olmuştur. Mecnûn, "cünûna uğramış, delirmiş" demektir. Eskiden delileri zincire vururlardı. Sevgilinin saçının zencirinden uzak kalmamak için âşık uslanmayı istemez:

Leyli-i zülfüñ hayâlidür çü zencirüm benüm
Âh ben Mecnûn ebed uşlanmayaydum kâşki

G.461/3

Başka bir beyitte de Hüsrev'in atı Şebdiz'e benzetilen sevgilinin saçı, "Şebdiz kelimesinin "gece renginde" mânâsına gelmesinden dolayı geceyle münâsebet hâlidir:

Aylandursa ne var 'arşa-i hüsn içre müdâm
Kendi Hüsrev ruhu Gülgûn saçı Şebdiz geçer

G.78/2

Yanak duhâ (kuşluk) güneşine, zülf de leyl(gece)e benzer. Kur'an-ı Kerim'deki Ve'd-duhâ ve onun üstünde (evvelinde) bulunan Ve'l-leyl sûreleri bu benzerliğin delilidir; çünkü, birbirlerini takip ederler:

Gün yüzüne ve'd-duhâ eyler işâret Muştafâ
Hem kılar ve'l-leyli zülfüne delâlet Muştafâ

G.3/1

"Leyl" kelimesinin içinde iki tane "lam" vardır. "Lam" harfi ucunun kıvrıklığı ile zülf'e benzer. Aşağıdaki beyitte zülf ile gece arasında bu bakımdan münâsebet kurulmuştur:

Ve'l-leyl içinde yazılı lâminı kıldı dâl
Şol iki zülfüne senüñ ey hâdi-i Hudâ

K.2/7

D- DÜN, YARIN (ferdâ), NEVRUZ

a) Dün :

Bir evvelki güne verilen isimdir. Önemli bir kullanılışı yoktur. Bir beyitte mürsel mecaz yoluyla geçmiş zamanı ifade eder:

Dün gördüğün senüñ ol iki genc-i nâzenin
Seyr eyle gör bu gün nice virân olup yatur

M.1/III-4

b) Yarın (ferdâ):

Bir sonraki günün ismi olmasına rağmen daima gelecek zamanı veya âhîret hayatını ifade edecek şekilde kullanılmıştır:

Umaram hândân u hurrem yarın anufla bile
İdeler seyr-i gülistân-ı cinân abdâllar

K.8/20

Şu beyitte de "Mahşer günü" kastedilmiştir:

Umaram yarın olalar ümmet içre surh-rû
Oldılar gözden bu gün çün hûn-feşân abdallar

K.8/13

Vaktin oğlu olarak vasıflandırılan dervişler, dünyadan ellerini eteklerini çekmişlerdir. Onlar ne bugünün ne de yarının zevkini arzularlar. Bugün (imrûz) dünya hayatını ve zevkini, yarın (ferdâ) da âhîret hayatını ve cenneti ifade etmektedir. Onların tek düşüncesi vahdet-i vücûd olan İlâhî sevgiliye kavuşmaktır:

Ey birâder ibn-i vaktüz künc-i 'uzletde bu gün
Biz ne imrûzında bu dehrûñ ne ferdâsındayuz

K.5/6

Yarının ayrılık ve ölüm getirmesiyle kılıca benzetildiği şu beyitte, "bugünün işini yarına bırakma" şeklindeki atasözü mânâ olarak ifâde edilmiştir:

Hayretiyi gel bu gün öldür begüm ferdâyı ko
Kim sen öldürmezseñ anı tiğ-i ferdâ öldürür

G.71/5

Aşağıdaki beyit ise bize Yahya Kemâl'in meşhur beyitini(82) hatırlattı. Yarın ölüm ve ayrılık getirmektedir:

Âsân gelür muhabbet egerçi baña bu gün
Hicrân olıcak arada ferdâ ne müşkil âh

M.2/V-3

(82) Ölmek kaderde var bize ürküntü vermiyor
Lâkin vatandan ayrılışın ızdırâbı zor

c)Nevrûz :

Nevrûz, ilkbaharın birinci ve altıncı gününe verilen isimdir. İlkine "Nevrûz-ı âmme" ikincisine "Nevrûz-ı hassa" denir. (83)Nevrûzun gelmesiyle gece ve gündüz beraber olur:

Cihân hep demde 'âlemde irişdi 'îd-i nevrûz
Baña gâmdan berâber eyledi şimdi şeb u rûzı

G.433/1

Nevrûz, daima bayram ile birlikte zikredilir. "îd-i Nevrûz, îd u Nevrûz oldu, günün Nevrûz u îd olsun" şeklindeki sözler Nevrûz gününün bayram olarak kabul edilmesi ile ilgilidir. Aynı zamanda baharın gelmesiyle yaşanan sevinç, bayram günlerinde de yaşanmaktadır:

'îd ü Nevrûz oldu tañ mîdur çemende her şecer
El uzadup itseler ger merhabâ-yı rûzgâr

K.12/7

Nevrûz günü, tabiata canlılık ve güzellik kattığı için duâ edileceği zaman "günün Nevrûz u id olsun" denilir. Bu beyitlerde gecenin de "Kadir" veya "Berât" gecesi-ne benzemesi istenir:

Gicesi Kâdr oldu bunlaruñ günü Nevrûzdur
Keskin erler tiğ-i 'uryanlar durur abdallar

M.12/III-2

Her giceñ Kâdr ü Berât olsun günüñ Nevrûz u 'îd
Dünyeler durdukça dur 'ömrüñ mezîd olsun mezîd

M.9/I-4

(83)Ali Nihad Tarlan, a.g.e., s.236

Cemal Kurnaz, a.g.e., s.480

S O N U Ç

Duygu,düşünce ve hayallerin güzel ifade edilebilmesi için bir misâlin olması gerekir.İnsanoğlu kendi iç âlemini anlatabilmek için bitkiler âlemi,hayvanlar âlemi gibi âlemlere yönelmiş,teessürlerini en güzel şekilde ifade etmesine yardımcı olacak benzerlikler ve zıtlıklar aramağa koyulmuştur.Bu arada karşısında,bütün heybeti,sonsuzluğu,yüksekliği ve sırlarıyla kozmik âlemi görmüştür.Bu âlemdaki bazı unsurlar onu cezbetmiş,hatta bunlara tapmıştır. Bu âlemin sırlarla dolu olması,insanın,akıl erdiremediği bir çok şeyi ona mâletmesine,kaderine hükmeden gücün o olduğuna veya onda bulunduğuna inanmasına sebep olmuş; bu şekilde teşekkül eden kozmik âlemlerle ilgili telakkî ve inanışlar yanında,insanın -ilmi kifâyet ettiğince- kozmik âlemi tanımaya çalışmasıyla "İlm-i heyet" denilen astronomi ilmi de ortaya çıkmıştır.

Hayretî Dîvanı'nı kozmik âlem ve zamanla ilgili unsurlar açısından tahlil ettiğimiz bu çalışma neticesinde gördük ki,bu unsurlar; devrin astronomi anlayışı,çeşitli telakkî ve inanışlar,miras edinilen veya şahsî olan müşâhedeler çerçevesinde şiirin malzemesi olmuştur.

Dîvanda,kozmetik unsurlardan felek,güneş ve ay; zaman unsuru olarak da bahar çok işlenmiştir.

"Felek" kelimesi "gökyüzü"kelimesine göre daha geniş bir mânâyâ sahiptir ve bazan dünya,zaman mânâlarını da içine alacak şekilde kullanılmıştır.Felek ile eşya arasında münâsebet kurulan,yani müşâhedenin ön plâna çıktığı

beyitlerde, daha çok "âsumân, gök, semâ, sipihr" kelimelerinin, feleğin şahıslandırıldığı, yani telakkî ve inanışların ön plâna çıktığı beyitlerde ise, "felek, eflâk, çarh, gerdûn" kelimelerinin kullanılması bu sebeptendir.

Eski astronomiye göre felekler dönmektedir ki, bu, dîvanda "ser-gerdân, bî-karâr, devvâr" sözleyle ifade edilir. Feleklerin dönmesi, beraberinde, feleklerin yıldızlar ve dolayısıyla insanların kaderleri üzerinde etkili olduğu inancını da şiire sokar. Feleğin günde yüz bin hile hazırlaması, büyü yapması, insanları aldatması gibi hususlar hep bu inanış etrafında gelişir. Şâir, feleğin hem insanları aldatması ve onlara çeşitli yüzler göstermesini, hem de gece ve gündüz renk değiştirmesini ifâde ederken orijinal bir teşbihle karşımıza çıkar:

Kime kıldı bû çarh-ı bûkalemûn
Bana şol nakşı kim nigâr itdi

G.475/2

Felekle ilgili müşâhedeler, bu unsurun kullanılmasında önemli bir yer tutar. O, yuvarlaklığı, genişliği, yüksekliği ve rengiyle çeşitli ve orijinal teşbihlere konu olur. Bir beyitte gökyüzünü memdûhun sofrasında "tere" olarak görürüz ki, açık, aydınlık bir gökyüzü bundan güzel ifade edilemez:

İhsân-ı sofrasında biraz terre âsumân
İn'âmı matbahında zemin dikpây-ı 'id

K.13/31

Yukarıdaki beyitte de görüldüğü gibi felek, zikredilen vasıflarıyla sevgili veya memdûhu yüceltmek için kullanılır ve mübalağalar yapılır. Şâir de herkes gibi, gökyüzünü içindeki

gökcisimleriyle birlikte temâsâ etmekte ve gördüklerini bir çok beytinde hayâllerinin ifadesine vasıta kılmaktadır.

Yıldızlar, çoklukları, küçüklükleri ve ışıklı olmaları bakımından ele alınarak, çeşitli tasavvurlarla işlenmiştir. "İlm-i mücûm" a göre, yıldızların birbirine yakın veya uzak oluşları, burçlardaki durumları; insanların tâlihine ve çeşikli hâdiselere tesir eder. Şâir, bu inancı sık sık kullanmıştır. Divanda, bu inanıştan kaynaklanan "yıldızı parlamak, yıldızı olmamak, yıldızı sönmek, yıldızı barışmamak" gibi deyimler sıkça kullanılmıştır. Takım yıldızlardan Pervîn (Süreyyâ) ve Samanyolu (Keh-keşân) müşâhedeye bağlı olarak zikredilir ki, Samanyolu'nun tırnak izine benzetilmesi orijinaldir:

Kehkeşân sanma görinen çihre-i gerdünda
Nâhun-ı mihrîet nişânıdır görünür âşikâr

K.9/4

Güneş ve ay, parlaklık, aydınlık, yüksekte oluşları ve ışık saçmaları bakımından güzelliğin timsâli olarak kullanılmışlardır. Güneşin ve ayın devirleri, birbirlerini takip etmeleri, ayın güneşten ışık alışı gibi hususlar, şu beyitte de görüldüğü gibi:

Sen meh-likânun işideli suya girdügin
Lerzân olur kaçan ki göre âfitâb âb

K.10/7

çeşitli hüsn-i ta'lillerè vesîle olmaktadır. Müşâhedeye dayanan yukarıdaki tasarruflar yanında; Hz. İsâ'nın dördüncü felekte güneş ile berâber bulunduğu, kıyâmete yakın güneş

ve ayın dürüleceği, güneşin ışığını kaybedeceği gibi din ve tasavvufî inaçlardan kaynaklanan tasarrufları da görebiliriz. Ayrıca, güneşin kıymetli taşların oluşmasını sağladığı, hilâlin görünmesiyle deliliklerin arttığı yolundaki inanç ve telakkilere de yer verilmiştir. Divanda, güneş ve ay dışında, yalnızca Müşteri'den kelimenin sözlük mânâsıyla bahsedilir.

Işık, karanlık ve gölge unsurları, gece ve gündüz gibi zaman unsurlarıyla, güneş ve aya bağlı olarak ele alınmıştır. Diğer kozmik unsurlar ise, felekle ilgili tasavvur ve tahayyüllerde ilgileri nisbetince kullanılırlar.

Zaman, bir çok hususiyetleriyle feleğe benzer. Geçici olduğu için vefâsızdır. Zamanın menfî tutumundan bahsedilirken genellikle "rûzgâr" kelimesi kullanılır. Böylece, bu kelimenin "yel" mânâsından istifâde edilerek, zamanın hayat üzerindeki tesiri dile getirilir. Zamanla ilgili unsurlar da -varlıkları kozmik unsurlara bağlı olduğundan- kozmik unsurlarla birlikte ele alınır. Zaman ölçüsü olarak, kamerî takvimin kullanıldığını görürüz. Kerbelâ'da meydana gelen elim hâdise sebebiyle muharrem ayından bahsedilirken, ramazan ayı ve hilâlin görünüp bayramın başlaması, çeşitli hayâllerle işlenir.

Divanda, bahar, sabah ve gündüz, güzelliğin, iyiliğin, canlılığın ve sevincin ifadesinde kullanılırken; kış, akşam ve gece, çirkinliği, kötülüğü, üzüntüyü ve ölümü ifade eder. Bu unsurların birbirleriyle olan zıtlıkları ve birbirlerini takip etmeleri, tabiatta meydana getirdikleri değişiklikler, çeşitli hayâllerle dile getirilir. Şu beyitte şâir, baharla

ağaçların yeşermesini, kış haydudunun soyduğu ağaçlara zamanın, bayramlık elbise giydirmesi olarak hayâl eder:

Soymuşdı gerçi her şeceri rehzen-i şitâ
Geydürdi mihr idüp yine devrân kabâ-yı 'id

K.13/4

Sonbahar da hüzün mevsimi olarak ele alınmaktadır. Zamanla ilgili unsurlarla sık sık leff ü neşr yapıldığı görülmektedir.

Elindeki malzemeyi zengin kelime ve deyim hazinesi içinde değerlendiren Hayretî, tenâsüp, iham, leff ü neşr, hüsn-i ta'lil, tevriye, telmih ve cinas san'atlarını çok kullanmıştır. Teşbihleri sağlam, çeşitli ve canlıdır.

Şâir, duygu, düşünce ve hayâllerinin ifadesinde ne kadar kendisidir? Orijinal olduğunu zannettiğimiz bir çok tasarrufuna rağmen, bu konuda hüküm vermek için henüz erkendir. Şâirin eserini, zamanındaki ve daha önceki şâirlerin eserleriyle mukâyese etmeden verilecek bir hüküm yanlış, en azından eksik olacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmed Asım, Burhân-ı Kâtı' Tercümesi, İst.1212
- Alparslan, Ali, Gazel Şerhi Örnekleri I, TD.(Türk Şiiri Özel Sayısı) Sayı 415-417, Ank.1986, s.248-260
- Arı, Ahmet, Hayretî Dîvanı'nda Sevgli ve Sevgilinin Fizikî Yapısı ile İlgili Özellikler, Ank.1987, (G.Ü. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)
- Banarlı, Nihad Sami, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, c.I, İst.1983
- Bilgegil, M.Kaya, Edebiyat Bilgileri ve Teorileri, I. Belagat, Ank.1980
- Bilkan, Ali Fuat, Dîvan Edebiyatında Tenkid, Milli Kültür Sayı 52, Mart 1986, s.64-72
- Bilmen, Ömer Nasuhi, Büyük İslâm İlmihali, İst.(?)
- Büngül, Nurettin Rüştü, Eski Eserler Ansiklopedisi, c.II, İst.(?)
- Büyük İslâm Ansiklopedisi, c.V, s.601
- Carlaui J.C-Fillox J.C, Edebî Eleştiri, Çev. Ayşe Hameyra Çakmaklı, Ank.1985
- Cengiz, Halil Erdoğan, Dîvan Şiiri Antolojisi, Ank.1972
- _____, Dîvan Şiirinde Musammatlar, TD.
(Türk Şiiri Özel Sayısı) Sayı 415-417, Ank.1986, s.291-430
- Çavuşoğlu, Mehmed, Necati Bey Dîvanı Tahlili, İst.1971
- _____, Dîvanlar Arasında, Ank.1981

- _____ , Yahyâ Bey Dîvanı'ndan Örnekler, Ank.1983
- _____ , Dîvan Şiiri, Kaside, TD.(Türk Şiiri Özel Sayısı) Sayı 415-417, Ank.1986, s.1-78
- Çelebioğlu,Âmil, Erzurumlu İbrahim Hakkı Dîvanı'nda Gönül, Milli Kültür, Sayı 12, Ank.1979
- _____ , Harflere Dair, Milli Kültür, Sayı 12, Ank.1979
- Develioğlu,Ferid, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ank.1984
- Dilçin,Cem, Gazel, TD.(Türk Şiiri Özel Sayısı) Sayı 415-417, Ank.1986, s.78-248
- Eliot,T.S., Edebiyat Üzerine Düşünceler, Çev.Sevim Kantarcıoğlu, Ank.1983
- _____ , Kültür Üzerine Düşünceler, Çev.Sevim Kantarcıoğlu, Ank.1987
- Esad Efendi, Osmanlılarda Töre ve Törenler, Sad.Yavuz Ercan, (Teşrifât-ı Kadîme) İst.1979
- Geddes,Sheila, Astroloji, Çev.Gülten Suveren, İst.1978
- Gibb,E.J.W., Osmanlı Şiir Tarihi, Çev.Halide Edip Adıvar, İst.1943
- Gölpınarlı,Abdûlbâki, Şeyh Galip Dîvanı'ndan Seçmeler, Ank.1971
- _____ , Tasavvûftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri, İst.1977
- İbrahim Hakkı(Erzurumlu), Mârifetnâme, Sad.Faruk Meyan, İst.1980
- İpekten,Haluk, Fuzulî Hayatı, Edebi Kisiliği, Eserleri ve

- Bazı Şiirlerinin Açıklamaları, Ank.1973
- _____, Gazel Şerhi Örnekleri II, TD.(Türk Şiiri Özel Sayısı) Sayı 415-417, Ank.1986, s.260-291
- İslami Bilgiler Ansiklopedisi, c.I, İst.1981
- Karahan, Abdülkadir, Nef'i Divanı'ndan Seçmeler, Ank.1985
- Kınalızâde Hasan Çelebi, Tezkiretü's-Su'arâ, Sad.İbrahim Kutluk, c.I, Ank.1981
- Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Anlamı, İst.(?)
- Kurnaz, Cemal, Taşlıcalı Yahya Bey Divanı'nda Kozmik Unsurlar, Ank.1981 (H.Ü. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)
- _____, Hayâlî Bey Divanı Tahlili, Ank.1987
- Kutkan, Şevket, Nedim Divanı'ndan Seçmeler, İst.1981
- Latifi, Tezkire-i Latifi, İst.1314
- Levend, Ağah Sırrı, Divan Edebiyatı, Kelimeler ve Remizler, Manzumlar ve Mefhumlar, İst.1984
- Mazıoğlu, Hasibe, Türk Ansiklopedisi, c.XXXII, Ank.1982
- Meydan Larousse, 7-10.C, İst.1972
- Nâci Muallim, Lugat-ı Nâci, İst.1978
- Olgun, Tahir, Edebiyat Lügatı, İst.1973
- Pakalın, M.Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, c.3, İst.1983
- Pekolcay, Necla, İslâmi Türk Edebiyatı, İst.1981
- Sami, Şemseddin, Kâmûs-ı Türkî, İst.1978
- Sarı, Mehmet, Hayretî Divanı'nda Maddî Kültür, Ank.1986, (G.Ü. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)
- Sefercioğlu, M.Nejat, Nev'i Divanı Tahlili, Ank.1984 (H.Ü. Basılmamış Doktora Tezi)

Tansel, F. Abdullah, Türk Ansiklopedisi, c.XIX, Ank.1971

Tarama Sözlüğü, VIII cilt, Ank.1974

Tarlan, Ali Nihad, Edebiyat Meseleleri, İst.1981

_____ , Seyhî Divanı'nı Tetkik, İst.1984

_____ , Fuzûlî Divanı Şerhi, c.I-II-III, Ank.1985

Tatçı, Mustafa, Hayretî Divanı'nda Din ve Tasavvuf, Ank.1985

(G.Ü. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)

Tieghem, Paul Van, Mukayeseli Edebiyat, Çev.Yusuf Şerif

Kılıçel, Ank.1943

Timurtaş, Faruk Kadri, Tarih İçinde Türk Edebiyatı, İst.1981

Tolasa, Harun, Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası, Ank.1973

Tülbentçi, Feridun Fazıl, Atasözleri, İst.1977

Vilâyet-nâme, (Manakıb-ı Hacı Bektaş-ı Veli), Haz. Abdülbaki

Gölpınarlı, İst.1958

KOZMİK ALEM

I-FELEK

a) Umumi olarak felek:

- K.1/1(4), 7/4(15), 9/1(22), 9/19(23), 10/31(31), 14/4(42),
14/11(43), 19/1-16(57), 20/3(59)
M.2/IV-1(72), 2/IV-2(72), 2/IV-3(73), 4/I-7(77), 4/II-6(77),
4/IV-1(77), 5/I-1(78), 5/I-2(78), 5/I-3(78), 5/III-3(79),
7/II(82), 9/XII-3(87), 24/I-1(111), 35/II-1(127)
G.8/4(138), 18/2(144), 21/5(147), 28/2(151), 34/3(156),
38/2(159), 63/1(174), 93/5(193), 94/5(194), 125/4(213),
127/4(214), 128/4(214), 131/2(216), 140/2(221), 150/6(227),
191/3(252), 209/5(263), 216/5(268), 237/2(279), 243/4(283),
270/10(300), 312/2(325), 339/3(343), 371/3(364), 380/4(369),
381/7(370), 410/5(388), 417/2(392), 422/1(395), 429/2(400),
433/2(402), 484/1(436), 487/5(439)

b) Felek ile ilgili teşbih ve mecazlar:

- 1-Arsa, meydan: K.9/2(22), 11/36(35) M.10/VII-1(90) G.410/2(388)
2-Âsitân, âsitâne, kûy: K.13/27(41), 14/29(44) G.86/4(189),
155/5(230), 272/4(301), 274/4(302), 352/3(352)
3-Âsık, şeydâ: G.417/2(392), 439/7(406)
4-Attar, reyhancı: K.19/6(58)
5-Atlas: G.44/1(162), 310/4(324), 336/2(341), 343/3(346),
397/5(380), 485/2(437)
6-Ayyâr, sehhar: K.19/10(58), 19/13(58), 19/14(58)
7-Beşik: K19/9(58)
8-Bezm: G.280/2(305)
9-Bi-bakâ, bi-vefâ, bi-ihdiyâr, bi-karâr: K.9/1(22), 9/3(22),
14/35(45) M.1/IV-1(69) G.227/3(274)
10-Bûkalemûn: G.479/2(433)
11-Cellâd, gaddâr: K.19/12(58) G.252/5(288)
12-Çadır: K.19/8(58) M.5/IV-1(79) G.18/2(144), 127/4(214)
13-Çehre: K.9/4(22)
14-Çemen, zemin: K15/2(46), 20/2(59)
15-Çenber: M.5/V-1(79)

- 16-Degirmen: K.10/26(31) G.18/3(145),119/3(209)
 17-Dolap, çarh: K.10/26(31) G.93/5(195),119/3(219),163/2(235),
 210/1(264),215/1(267)
 18-Eşik: K.13/36(41),14/18(43) G.445/5(418) Kt.1/2(327)
 19-Etek: K.9/7(22) G.315/3(327)
 20-Eyvân: G.20/7(146)
 21-Güzellik: K.20/23(60) M.17/I-2(101),25/I-2(112) G.262/2(294)
 22-Habâb: K.9/9(22),10/31(31) G.48/8(166),194/7(254)
 23-Hâmile kadın: K.9/15(23)
 24-Harman: K.18/7(56) G.64/2(175),371/3(260)
 25-Hizmetkâr: G.103/4(200),264/3(295) Kt.4/3(445)
 26-İhtiyâr: M.5/V-1(79) G.60/3(173)
 27-İnsan: K.9/5(22),9/77(28),9/79(28) M.23/I-1(108)
 28-Kadeh: M.16/II-2(99)
 29-Kalkan: K.14/33(45) G.62/3(174)
 30-Kapı: G.14/5(141)
 31-Kâse, çanak: M.23/IX-1(110) G.182/3(247),194/6(254)
 32-Kayık: K.9/1(22) G.468/5(426)
 33-Kedi: K.19/11(58)
 34-Kubbe: G.48/8(166)
 35-Kulak: K.14/26(44)
 36-Kuyumcu: K.14/6(43)
 37-Magara: K.19/1(57)
 38-Öküz: G.429/2(400)
 39-Safha, sahife: M.2/I-2(71),21/I-1(100),35/I-2(127)
 G.312/2(325)
 40-Sâki: G.456/4(418)
 41-Saray: G.118/7(209)
 42-Sarhoş: K.3/11(8) G.139/5(220),254/3(289)
 43-Sazende: G.435/4(404)
 44-Sevgili: K.19/2(57)
 45-Siyâset-hâne: G.194/5(254)
 46-Şişe: G.87/3(190)
 47-Tâk: K.9/9(22) G.485/1(437)

- 48-Tag: K.5/8(13),19/2(57)
 49-Tere: K.13/31(41)
 50-Top: K.9/2(21) M.5/V-1(79)
 51-Vüçüd: G.168/5(238),169/5(239)
 52-Yay: K.14/34(45) G.76/2(183)
 53-Yedi başlı ejderhâ: K.19/1(57) M.9/XII-2(87)
 54-Yılan: K.19/2(57)
 55-Zen-i bâzâr, be-gâyet zîst, cevvar, carh-ı pîre-zen, kahbe, murdâr, hâ-pâk: K.15/1(46),19/3(57),19/4(58),19/5(58),20/9(59)

II-YILDIZLAR

a) Umumi olarak yıldızlar:

- K.8/30(21),10/3(30)
 G.11/3(139),82/3(187),89/7(191),153/5(229),189/1(251),
 192/2(253),192/3(253),198/4(257),475/2(430),475/4(431)

b) Yıldızlar ile ilgili teşbih ve mecazlar:

- 1-Altın, altın elbise, altın işleme: K.9/9(22),G.152/2(228),
 310/4(324),397/5(380)
 2-Asker: G.410/2(388)
 3-Ates, ates koru: G.410/2(388),446/3(411),
 4-Çiçek: K.15/2(46),20/20(59)
 5-Göz: K.9/5(22)
 6-Gözyaşı: K.10/13(30) G.103/2(200),192/2(253),272/2(301),
 408/5(387),446/3(411)
 7-Işıklar: K.4/16(10)
 8-Kıvılcım: K.9/8(22) G.24/4(149),168/5(238),274/4(302)
 9-Nakış: K.19/2(57)
 10-Saman çöpü: K.18/7(56)
 11-Sevgili, mendûh: K.13/30(41) G.81/4(186)
 12-Yara: K.8/30(21),9/5(22) G.168/5(238)

III-BAZI YILDIZLAR ve YILDIZ KÜMELERİ

- A-SÜREYYÂ: M.3/V-2(76) G.211/4-5(265)

B-SAMANYOLU: K.9/4(21)

IV-BURÇLAR

K.2/18(6),13/29(41)

G.20/6(146),82/3(187),312/1(325),444/3(416),475/2(430)

V-SEYYARELER

A-MÜŞTERİ: G.100/6(198)

B-GÜNEŞ:

a) Umumi olarak güneş:

K.5/10(13),12/5(36),12/31(38),12/33(38),13/41(42),
14/18(43),16/32(52),20/23(60)

G.6/2(136),36/4(157),48/7(166),102/4(199),128/1(214),
211/1(264),215/4(267),262/2(294),272/2(301),309/5(323),
345/1(347),349/4(350),374/1(365),440/1(407),459/4(420),
482/5(435)

b) Güneş ile ilgili tesbih ve mecazlar:

1-Adâlet: K.15/27(48)

2-Alın: M.17/II-1(101) G.41/3(161)

3-Altın,dînâr: K.15/29(48) G.214/5(226)

4-Aşık: K.10/7(29) M.9/VII-4(86) G.102/4(199),185/4(249)

5-Ask,mühr: G.178/3(244),255/2(290),457/5(419)

6-Âtes: G.315/3(327),433/7(403)

7-Ayna: K.10/8(29),12/37(38) G.345/1(347)

8-Ays: G.249/4(286)

9-Baş: G.270/10(300)

10-Can,gönül: G.10/1(138),82/3(187)

11-Çerag: K.7/3(15),14/29(44) G.399/3(381),433/3(402)

12-Dilenci: G.86/4(189)

13-Göz: K.9/7(22) G,399/5(381)

14-Güzellik: K.12/36(38) M.8/V-4-5(84) G.11/3(139),48/7(166),
298/6(316),342/4(345),345/1-2(347)

15-İnsan: M.23/I-2(108) G.406/1(386)

- 16-Kadeh: K.13/35(41) G.280/2(305)
 17-Kazâ-yı âsumânî: G.45/2(163)
 18-Kehribâr: K.12/31(38)
 19-Kethudâ: K.13/36(41)
 20-Kılıç: K.11/36(35)
 21-Kâle: Kt.1/2(443)
 22-Mum: G.61/3(173)
 23-Mühre: G.230/5(275)
 24-Müsterî: G.100/6(192)
 25-Nûr: G.342/4(345) M.5/V-2(79), 17/II-1(101)
 26-Pâdisâh: K.14/18(43) M.9/VII-4(86) G.452/2(415)
 27-Rakîp, düşman: G.14/5(141), 204/1(260)
 28-Rûsen delîl, delîl-î muhabbet: K.9/6(22) G.169/5(239),
 172/4(240)
 29-Sa'adet: K.13/30(41)
 30-Sayfa: G.25/6(149)
 31-Sevgîlî, memdûh:
 K.2/5(5), 2/18(6), 5/10(13), 5/17(14), 12/33(38), 13/29(41),
 15/28(48), 20/19(60)
 M.1/II-3(68), 1/IV-2(69), 1/IV-3(69), 2/II-2(71), 9/II-2(85),
 9/V-3(86), 17/I-2(101), 23/VI-1(109)
 G.4/2(135), 6/2(136), 48/7(166), 69/1(178), 69/3(179),
 102/3(203), 128/1(214), 249/4(286), 256/1(290), 262/2(294),
 272/1(300), 272/2(301), 285/1(308), 288/4(310), 295/1(314),
 349/4(350)
 32-Söz: G.275/5(303)
 33-Su: K.10/6(29)
 34-Top: K.14/27(44) G.270/10(300)
 35-Yanak: K.9/62(27) G.45/2(163), 81/4(186), 119/4(209),
 168/2(238), 183/4(247), 483/4(436)
 36-Yaprak: G.119/4(209)
 37-Yara: G.168/2(238), 169/2(239), 169/3(239), 169/5(239),
 172/4(240)
 38-Yüz: K.9/84(28), 10/6(29)

G.3/1(134), 3/2(134), 60/1(172), 69/1(178), 60/2(178),
 73/4(181), 100/6(198), 226/3(213), 152/5(228), 192/3(253),
 266/1(296), 267/5(297), 356/1(354), 384/2(372), 487/1(432)
 39-Zâr: G.120/4(210)
 40-Zerre: K.17/27(55), 21/17(62) M.12/IV-1(93) G.34/3(156)

C-AY:

a) Umumi olarak ay:

K.12/36(38),
 M.26/I-1(114), 33/XII-1(125)
 G.130/5(215), 140/2(221), 158/1(231), 185/4(249), 215/4(267),
 271/4(300), 271/4(303), 308/3(322), 345/1-2-3(347)

b) Ay ile ilgili teşbih ve mecazlar:

- 1-Alın: G.41/3(161), 25/3(149), 119/4(209), 280/3(305),
 288/4(310), 328/4(335)
- 2-Altın: G.214/5(266)
- 3-Aşk: G.198/8(257)
- 4-Âşık: G.184/2(248), 271/4(300)
- 5-Ayna: G.395/3(379)
- 6-Çerâğ: K.14/29(44) G.406/3(386)
- 7-Ekmeç: G.189/3(251)
- 8-Güzellik: K.12/36(38) G.328/4(335), 399/3(381)
- 9-Hançer: K.11/36(35)
- 10-İnsan: M.23/I-2(108)
- 11-Kadeh: G.17/3(144), 280/2(305), 439/6(407)
- 12-Kalkan: K.11/36(35)
- 13-Kaş: G.130/5(215), 184/2(248), 192/3(253), 271/4(300),
 308/(322), 308/3(322), 345/3(347), 457/4(419), 476/4(431)
- 14-Küpe: K.14/26(44) Kt.1/2(443)
- 15-Mihrap: G.426/5(398)
- 16-Mum: K.4/18(11) M.20/III-1(105) G.27/3(150), 88/2(190),
 289/2(310), 399/3(381), 406/3(389), 410/1(388)
- 17-Müşteri: G.100/6(198)

18-Na'l: K.14/26(44)

19-Rakip: G.69/3(179)

20-Serkeş: G.158/1(231)

21-Sevgili, memdûh:

K.2/4(5), 2/18(61)

M.1/II-3(68), 1/IV-3(69), 17/I-2(101), 25/I-1(112),
35/I-1(127)

G.11/3(139), 38/2(159), 51/2(167), 89/7(191), 94/5(194),
103/4(200), 131/2(216), 133/2(217), 153/5(229), 175/4(242),
189/1(251), 192/3(253), 222/4(271), 248/2(286), 280/3(305),
298/6(316), 312/1(325), 315/1(327), 315/2(327), 387/2(374),
419/1(393), 444/3(410), 455/5(418), 459/4(420), 475/2(430)

22-Şarap: K.13/35(41)

23-Şehr oğlanı, seyh-i sehr: G.280/3(305), 222/5(271), 426/5(398)

24-Yanak: G.45/2(163), 119/4(209), 121/1(210), 235/4(278)

25-Yaprak: G.119/4(209)

26-Yara: G.168/2(238), 172/2(240)

27-Yüz: K.10/7(29) G.99/4(197), 102/4(199), 192/2(253), 222/4(271),
278/3(304), 280/2(305), 335/1(340), 387/2(374), 395/3(379),
417/2(392), 468/1(425), 482/5(435)

28-Zâr: G.120/4(210)

VI-İŞİK

a) Umumi olarak işik:

K.2/5(5), 2/16(6), 5/18(14), 7/3(15), 15/28(48)

M.9/V-3(86)

G.45/1(163), 58/2(171), 54/6(169), 64/4(175), 162/3(199),
178/3(244), 198/8(257), 255/2(290)

b) İşikle ilgili teşbih ve mecazlar:

1-Ak 'abâ: G.152/2(228)

2-Altın: K.12/31(37), 15/29(48)

3-'Asâ: K.13/36(41)

4-Buz: G.73/4(181)

5-El: K.4/17(11)

6-Kan, kanlı gözyaşı: K.4/16(10), 9/7(22) G.169/3(239)

- 7-Kırpık: G.399/5(381)
 8-Külâh: Kt.1/2(443)
 9-Sevgi,güzellik,vefâ: G.355/7(354),417/1(392),419/1(393)
 10-Şarap: K.13/35(41) G.280/2(305),439/6(407)
 11-Tâc: G.452/2(415)

VII-KARANLIK

a)Umumi olarak karanlık:

- K.3/25(9),11/21(34),14/12(43)
 G.4/3(135),6/3(136),272/1(300),290/5(311),298/6(316),
 433/2(402)

b)Karanlık ile ilgili teşbih ve mecazlar:

- 1-Ah duman: K.9/8(22)
 2-Gölge: G.69/1(178)
 3-Siyah elbise: K.4/17(11) G.406/2(386)
 4-Zulüm,gam: G.51/2(167),69/1(178)

VIII-GÖLGE

a)Gölge ile ilgili umumi hususlar:

- K.8/14(20),10/39(32),17/19(54),20/23(60)
 G.5/2(135),14/5(141),20/7(146),127/4(214),204/1(260),
 206/3(261),262/2(294),283/4(307),321/4(330),355/7(354),
 393/4(378),400/3(382),405/4(385),406/6(386),419/5(394),
 432/5(402),472/8(429)

b)Gölge ile ilgili teşbih ve mecazlar:

- 1-Aşık: M.30/III-2(120),31/I-1(120)
 2-Gam: K.4/17(11) G.69/1(178),226/3(273)
 3-Karğa,kuzgun: G.33/3(155)
 4-Köle: G.68/9(178),281/3(306),349/1(349)
 5-Perçem: M.
 6-Rakip: G.80/2(185),109/2(203)
 7-Sevdâ: G.24/3(149)

IX-DİĞER KOZMİK UNSURLAR

A-ARŞ,ARŞULLAH: K.5/1(12) M.9/VI-3(86) G.71/3(180),87/1(190),
140/3(221),282/3(307),299/3(317),315/1-2(327),
352/2(352),416/2(392)

B-AY TUTULMASI: M.5/V-2(79) G.475/2(430)

C-GÜNEŞ TUTULMASI: K.9/62(27) M.1/IV-2(69) G.82/3(187)

D-EVC: G.100/6(198),273/2(301)

E-KIRAN: K.8/28(21)

F-SİHAB: K.9/5(22), 10/13(30)

G-ANÂSİR-I ERBA'A(DÖRT UNSUR)*DAN KAYNAKLANAN KOZMİK HADİSELER:

K.3/24(9),10/23(31),10/27(31),10/34(31),16/37(32),
10/38(32),21/26(62)

M.25/II(112)

G.1/1(133),18/1(144),37/3(158),43/5(162),47/2(165),
208/3(263),254/4(290),457/1(418)

a)**Bulut,yağmur:** K.9/36(25),9/65(27),9/78(28),10/21(30),13/7(39),
14/24(44),14/25(44),15/38(49) M.23/I-1(108)
G.81/2(186),159/3(232),356/3(354),376/1(367),378/2(368),
406/1(386),487/5(439)

b)**Fırtına,tufan:** K.11/14(33),16/24(52) M.28/VII-1(117)

G.266/5(297),367/5(361),432/2(402),439/3(406),485/4(437)

c)**Gökgürültüsü:** K.4/15(10),9/77(28) M.23/I(108) G.376/1(367)

d)**Gökkuşağı:** G.22/2(147)

e)**Şimşek:** K4/15(10),7/28(17)

İKİNCİ BÖLÜM**ZAMAN VE ZAMANLA İLGİLİ UNSURLAR****I-ZAMAN**

a)**Umumi olarak zaman:**

K.5/4(13),9/1(22),9/64(27),12/11(36),12/17(37),13/18(41),
21/24(62),21/25(62)

M.2/I-6(71),7/I-5(81)

G.4/2(135),5/5(136),8/5(138),17/5(144),20/5(146),

31/4(154),70/5(179),91/2(192),94/6(194),118/1(208),

118/4(208),118/5(208),118/6(208),118/7(209),143/2(222),

187/3(250), 198/6(257), 276/1(303), 302/5(319), 348/6(340),
341/15(344), 371/1(363), 403/5(384), 410/4(388), 473/4(429)

b) Zamanla ilgili tesbih ve mecazlar:

1-Anne: K.9/47(85) G.338/4(343)

2-Bing: K.12/14(36)

3-Dellâl: G.39/4(160)

4-Ecel: K.9/4(20), 9/5(20), 9/53(20) G.22/5(147), 140/5(221),
252/1(288), 252/4(288)

5-İhtiyar: K.9/61(26), 14/32(45), 21/28(63)

6-Kaplan: K.14/20(44)

7-Kedi: K.9/52(26)

8-Kın dar: K.9/24(24)

9-Sâki: M.23/IX-1(110)

10-Tilki: M.10/II-1(89) G.258/4(292), 442/9(499)

11-Vefasız: M.6/I-3(80) G.118/2(208)

12-Zâlim: K.3/24(9), 12/19(37), 14/3(42) M.23/X-1(110)
G.22/5(147), 276/2(303)

II-YIL

a) Yıl: K.10/20(30), 13/41(42), 13/42(42) M.27/V-1(110) G.14/4(141),
22/7(148), 69/4(179), 84/5(188), 117/4(208), 128/3(214),
224/2(272), 267/1(297) Kt.1/7(443)

b) Yüzyıl: M.28/V-2(117) G.94/7(194), 346/2(347), 404/2(384)

III-MEVSİMLER

K.10/1(29)

A-BAHAR:

a) Umumi olarak bahar ve ilgili müşâhedeler, telakkiler, inanışlar:

K.12/1(35), 12/2(35), 12/3(36), 12/15(37), 13/4(39), 13/9(39),
13/11(40), 15/1(46), 15/5(46), 15/13(47), 15/22(48),
15/39(49), 16/3(50), 16/8(50), 16/31(52), 16/32(52), 20/1(59),
20/8(59)

M.6/I-1(80)

G.65/3(176),68/4(178),90/1(192),72/1(180),72/2(180),
72/4(180),72/5(181),72/7(181),106/3(202),121/2(210),
139/5(220),191/1(252),207/3(262),257/2(291),352/2(354),
463/1(422),479/3(433)

b) Baharla ilgili teşbih ve mecazlar:

- 1-Bayram: K.13/2(39)
- 2-Gül: K.9/67(27)
- 3-Gündüz: K.16/33(52) G.128/1(214)
- 4-Güzellik: K.16/19(51) G.98/3(196)
- 5-Kavuşma: G.81/5(180),129/2(215)
- 6-Lûtf,mihir: K.16/20(51),20/18(60)
- 7-Sevgili: K.16/21(51),20/15(60),20/16(60)
- 8-Yanak: G.72/3(180),143/4(223)

B-YAZ:

K.20/19(60) G.145/1(223)

C-SONBAHAR:

a) Umumi olarak hâzan, müşâhedeler, telakkiler, inanışlar:

K.9/51(26),9/58(26),15/18(48),20/7(59),20/19(60)
M.32/III-1(122)
G.403/2(384)

b) Sonbahar ile ilgili teşbih ve mecazlar:

- 1-Ayrılık: G.81/5(186),185/3(248)
- 2-Bulbul: K.9/67(27)
- 3-Gam,keder: K.15/22(48)
- 4-Gönül: G.356/2(354),364/2(350)
- 5-İhtiyarlık dönemi: K.15/39(49)
- 6-Ölüm,ecel: M.1/II-2(68),34/IV-1(126)

D-KIŞ:

a) Umumi olarak kış,kışla ilgili müşâhedeler,telakkiler, inanışlar:

G.44/3(163)

b) Kışla ilgili teşbih ve mecazlar:

- 1-Cehennem: K.15/22(48),16/20(51) G.120/3(210)

2-Cevr, kahr: K.16/20(51), 20/18(60)

3-Gece: K.16/33(32) G.128/1(214)

4-Reh zen: K.13/4(39)

5-Söz: G.120/3(210)

IV-AYLAR

G.173/3(240), 189/3(251), 278/3(304)

A-MUHARREM: K.4/8(10), 4/9(10) G.229/2(275)

B-ŞABAN: M.33/X-1(125)

C-RAMAZAN: M.33/X-1(125) G.17/3(144), 284/2(308), 284/5(308),
308/1(322), 308/5(322) Kt.1/7(443)

V-GÜN

K.1/3(3), 7/36(18), 9/12(23), 9/14(23), 9/29(24), 12/14(36),
13/42(42), 16/6(50), 17/28(55), 19/10(58), 19/15(58)

M.22/I-1(150)

G.26/5(150), 31/1(154), 46/3(164), 51/5(167), 131/1(216),
149/1(226), 154/5(229), 157/4(231), 162/1(234), 314/6(326),
446/2(424)

Kt.1/7(443)

VI-GÜN İLE İLGİLİ UNSURLAR

A-SABAH:

a) Sabahla ilgili umumi hususlar:

K.8/26(21), 9/6(22), 9/59(26), 19/11(59)

M.23/III-2(109), 35/I-1(127)

G.46/2(164), 51/1(167), 102/4(199), 133/3(217), 206/3(261),
254/5(290), 268/5(298), 319/1(329), 376/3(367), 467/3(425),
487/2(438)

b) Sabah ile ilgili tesbih ve mecazlar:

1-Alın: K.9/40(25)

2-Elbise: G.152/2(228)

3-Gönül: G.125/2(213), 152/2(228)

- 4-Kan: K.4/16(60)
 5-Kul: K.13/17(41)
 6-Sarap: K.13/35(41)
 7-Yaka yırtılması: K.4/17(11) G.169/2(239),204/2(260),
 406/2(380)
 8-Yanak: G.483/4(436)
 9-Yüz: K.5/14(13) G.363/4(359)
 B-KUŞLUK: M.1/IV-2(69)
 C-GÜNDÜZ:
 a)Umumi olarak gündüz:
 K.4/14(10),8/28(21),9/2(21),12/36(38)
 M.9/I-4(85),23/II(105),23/IV-1(109)
 G.60/2(172),82/1(186),245/5(284),263/1(294),272/1(300),
 330/6(337),405/2(385),439/4(406)
 b)Gündüz ile ilgili teşbih ve mecazlar:
 1-Bahar: K.16/33(52) G.128/1(214)
 2-Kayusma: G.69/2(178)
 3-Kul: K.14/30(44)
 4-Yanak: K.16/26(52) G.192/4(253)
 5-Yüz: M.33/I-1(122) G.308/2(322)
 Ç-AKŞAM, GECE:
 a)Akşam ve geceyle ilgili umumi hususlar:
 K.9/59(26),12/36(38)
 M.9/I-4(85),12/II-2(93),20/III(105),28/VII-2(117),
 35/III-1(127)
 G.32/2(154),46/2(164),117/2(208),133/3(217),137/2(219),
 158/3(232),204/2(260),245/4(284),270/5(299),297/5(316),
 349/4(350),385/5(373)
 b)Akşam ve geceyle ilgili teşbih ve mecazlar:
 1-Ayrılık,gam,mihnet: K.8/31(21),21/23(62) G.69/2(178),
 82/1(186),204/2(260),263/1(294),327/3(375)
 2-Ecel: G.430/3(400)
 3-Elbise: K.4/17(11)
 4-Hatt: G.330/6(337)

5-İnsan: K.3/10(8),10/13(30) G.152/2(228),406/2(386),
408/5(387)

6-Kış: G.128/2(214) K.16/33(52)

7-Kul: K.13/37(41),14/30(44)

8-Saç,zülf: K.2/7(5),16/26(52) G.3/1(134),32/2(154),78/2(184),
192/4(253),285/2(308),461/3(421),462/3(422)

D-DÜN, YARIN, NEVRUZ:

a)Dün: K.8/51(21) M.1/III-4(68)

b)Yarın: K.1/IV(4),5/6(13),8/13(20),8/18(20),8/20(20)

M.2/V-3(73),11/III-2(92) G.386/5(373),433/6(403)

c)Nevruz: K.12/7(36) M.9/I-4(85),12/III-2(93) G.433/1(402)